

INTERNATIONAL BLACK SEA SCIENTIFIC STUDIES CONGRESS

CONFERENCE BOOK

**EDITOR:
Assoc. Prof. Osman Cenk KANCA**

INTERNATIONAL BLACK SEA SCIENTIFIC RESEARCH
CONGRESS

30 SEPTEMBER 2024

AMASYA, TURKIYE

EDITOR: Assoc. Prof. OSMAN CENK KANCA

COPYRIGHT © 2024

BY ASES CONGRESS ORGANIZATION

PUBLISHING COMPANY LIMITED

ALL RIGHTS RESERVED. NO PART OF THIS PUBLICATION MAY BE REPRODUCED, DISTRIBUTED OR TRANSMITTED IN ANY FORM OR BY ANY MEANS, INCLUDING PHOTOCOPYING, RECORDING OR OTHER ELECTRONIC OR MECHANICAL METHODS, WITHOUT THE PRIOR WRITTEN PERMISSION OF THE PUBLISHER, EXCEPT IN THE CASE OF BRIEF QUOTATIONS EMBODIED IN CRITICAL REVIEWS AND CERTAIN OTHER NONCOMMERCIAL USES PERMITTED BY COPYRIGHT LAW. ASES CONGRESS ORGANIZATION PUBLISHING® IT IS RESPONSIBILITY OF THE AUTHOR TO ABIDE BY THE PUBLISHING ETHICS RULES.

ASES PUBLICATIONS – 2024©

30.09.2024

ISBN: '978-625-94535-8-3'

CONGRESS ID

CONFERENCE TITLE

INTERNATIONAL BLACK SEA SCIENTIFIC RESEARCH CONGRESS

DATE AND PLACE

30 SEPTEMBER 2024

AMASYA, TURKIYE

ORGANIZATION

ASES (ACADEMY OF SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL STUDIES)

LANGUAGES

Turkish, English, Arabic, Russian

ORGANIZING COMMITTEE MEMBERS

ORGANIZING BOARD

Prof. Dr. MUSTAFA TALAS

NIGDE ÖMER HALISDEMİR UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. LOKMAN ZOR

NIGDE ÖMER HALISDEMİR UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. Osman Cenk KANCA

ATATURK UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. SEDA NUR ATASOY

GIRESUN UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. TAMER TURGUT

ATATURK UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. VUSALA JAFAROVA

AZERBAIJAN STATE OIL AND INDUSTRY UNIVERSITY (AZERBAIJAN)

Assist. Prof. MEHTAP KARACIL

BAYBURT UNIVERSITY (TURKIYE)

Dr. NASEER AHMAD

SHAHEED BENAZIR BHUTTO WOMEN UNIVERSITY (PAKISTAN)

KOORDINATOR

MAHINUR ASLAN

CHAIRMAN OF THE SCIENCE COMMITTEE

SCIENCE BOARD

Prof. Dr. ADNAN SOZEN

ADANA ALPARSLAN TURKES BILIM VE TEKNOLOJI UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. AHMET NIYAZI ÖZKER

BANDIRMA ONYEDI EYLUL UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. ALI RIZA MOTORCU

CANAKKALE ONSEKIZ MART UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. ASLI YAZICI

BARTIN UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. BEJTULLA DEMIRI

INTERNATIONAL BALKAN UNIVERSITY (MACEDONIA)

Prof. Dr. ELMAN GULIYEV

AZERBAYCAN DEVLET PEDAGOJI UNIVERSITY (AZERBAJIAN)

Prof. Dr. FATMA ILKER KERKEZ

MUGLA SITKI KOÇMAN UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. MEHMET SERKAN UMUZDAS

TOKAT GAZIOSMANPASA UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. Mine GOZUBUYUK TAMER

KARADENİZ TEKNİK UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. MİTHAT UYSAL

DOGUS UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. NURETTİN KONAR

HALIC UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. SACİDE VURAL

ISTANBUL GELİSİM UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. SAKINE SERAP AVGIN

KAHRAMANMARAS SUTCU IMAM UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. VALENTIN STOYANOV

TRAKIA UNIVERSITY (BULGARIA)

Assoc. Prof. AHMET KURTOGLU

BANDIRMA ONYEDI EYLUL UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. BURCU UZUM

KOCAELI UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. ERKAN AYDINTAN

KARADENIZ TEKNİK UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. EHSAN RASOULINEZHAD

UNIVERSITY OF TEHRAN (IRANIAN)

Assoc. Prof. FUNDA COBAN

IZMIR DEMOKRASI UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. ELZBIETA PATKOWSKA

UNIVERSITY OF LIFE SCIENCES IN LUBLIN (POLAND)

Assoc. Prof. FATMA TUGCE SENBERBER DUMANLI

ISTANBUL NISANTASI UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. HATICE BURCIN SOLT

ZONGULDAK BULENT ECEVIT UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. NURAY ALACA

ACIBADEM MEHMET ALI AYDINLAR UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. Sabah RAZI

UNIVERSITY OF BISKRA (ALGERIA)

Assoc. Prof. SARBU LAURA GABRIELA

ALEXANDRU IOAN CUZA UNIVERSITY OF IASI (ROMANIA)

Assoc. Prof. ULHAK CIMEN

ATATURK UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. ALDEMIR MALVERIA DE OLIVERIA

UNIVERSITY CENTER FOR HIGHER EDUCATION OF AMAZONAS (BRAZIL)

Assist. Prof. ALISHER YUNUSOV

FERGANA STATE UNIVERSITY (UZBEKISTAN)

Assist. Prof. AYHAN ATIGAN

KARABUK UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. AQDI ROFIQ ASNAWI

UNIVERSITAS DARUSSALAM GONTOR (INDONESIA)

Assist Prof. BARIS AYDIN

DICLE UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. BUSRA YARANOGLU

BALIKESIR UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. CANAN AKSOY

KARADENIZ TEKNİK UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. DUYGU KAYALIK SAHIN

BARTIN UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist Prof. EMIN TAMER YENEN

NEVSEHIR HACI BEKTAS VELI UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. EMRULLAH BANAZ

BAYBURT UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. MAHBUBOR RAHMAN

BANGLADESH UNIVERSITY OF TEXTILES (BANGLADES)

Assist. Prof. MEHMET BOZKOYUN

HARRAN UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. MEHTAP KARACIL

BAYBURT UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. OKTAY KIZKAPAN

NEVSEHIR HACI BEKTAS VELI UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. PINAR GUMUS

KILIS 7 ARALIK UNIVERSITY (TURKIYE)

Dr. SUNITA DASMAN

UNIVERSITAS PELITA BANGSA (INDONESIA)

Dr. LE KHANH GIANG

UNIVERSITY OF TRANSPORT AND COMMUNICATION (VIETNAM)

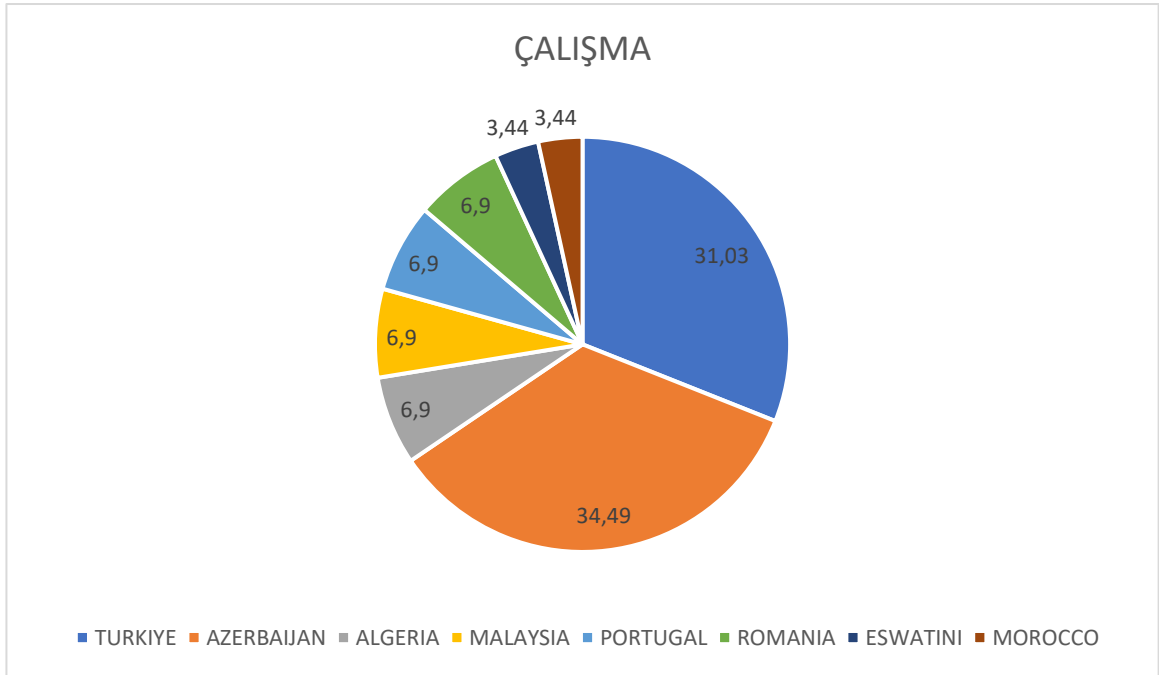
INTERNATIONAL BLACK SEA SCIENTIFIC STUDIES CONGRESS
13-15 SEPTEMBER 2024, AMASYA, TURKIYE
CONFERENCE BOOK

CONFERENCE STATISTICS

Distribution of the papers presented orally at the conference by countries

Country	Number of Papers	Percentage (%)
TURKIYE	9	31,03%
AZERBAIJAN	10	34,49%
ALGERIA	2	6,90%
MALAYSIA	2	6,90%
PORTUGAL	2	6,90%
ROMANIA	2	6,90%
ESWATINI	1	3,44%
MOROCCO	1	3,44%
TOTAL	29	100%

INTERNATIONAL BLACK SEA SCIENTIFIC STUDIES CONGRESS
13-15 SEPTEMBER 2024, AMASYA, TURKIYE
CONFERENCE BOOK

INTERNATIONAL BLACK SEA SCIENTIFIC STUDIES CONFERENCE
SEPTEMBER 13-15, 2024, AMASYA, TURKIYE
CONFERENCE PROGRAM

**INTERNATIONAL BLACK SEA
SCIENTIFIC STUDIES
CONFERENCE**

**SEPTEMBER 13-15, 2024,
AMASYA, TURKIYE**

CONFERENCE PROGRAM

INTERNATIONAL BLACK SEA SCIENTIFIC STUDIES CONFERENCE
SEPTEMBER 13-15, 2024, AMASYA, TURKIYE
CONFERENCE PROGRAM

14.09.2024

SATURDAY / 13:30-15:30

SESSION: 1 HALL: 1 / MODERATOR

Assist. Prof. Emrullah BANAZ

AUTHORS	UNIVERSITY/INSTITUTION	TOPIC TITLE
Assoc. Prof. Selami Atakan ALTINÖRS	Galatasaray Üniversitesi	POPPER'S APPROACH TO THE MIND-BODY PROBLEM
Assist. Prof. Emrullah BANAZ Lect. Osman DEMİREL	Bayburt Üniversitesi Gümüşhane Üniversitesi	PRE-SERVICE TEACHERS' METAPHOR PERCEPTIONS OF WEB 2.0 TOOLS
Assoc. Prof. Merve ERSAN Prof. Dr. Birsen ÇEKEN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	GRAPHIC DESIGN IN CRISIS COMMUNICATION, THE CASE OF THE GENERAL DIRECTORATE OF FORESTRY
Lect. Abdullah ELMAS	Siirt Üniversitesi	YARGI KARARLARI IŞIĞINDA CUMHURBAŞKANINA HAKARET SUÇU
Assoc. Prof. Şöhrət Məmmədova Nüsrət qızı	Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	FOLKLORE ELEMENTS IN MIRMEHDI SEYIDZADEH'S FAIRY TALES
Assoc. Prof. AYGUN AHMADOVA	Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	CHILDREN'S LITERATURE TELLING THE BLOODY TRAGEDY OF KARABAKH IN THE 20'S OF THE XXI CENTURY
AYNUR BADALOVA	Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	SPEECH AS AN INDICATIVE FORM OF THOUGHT
Assoc. Prof. AYGUN AHMADOVA	Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	BELIEFS RELATED TO WATER AND IMAGES REPRESENTING THEM IN AZERBAIJAN FOLK TALES
AYNUR BADALOVA	Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	ORTHOEPY AS A PRINCIPLE OF CORRECT PRONUNCIATION REGULATION
ELİF DAŞCI SÖNMEZ	Aksaray Üniversitesi	RESTRUCTURING AND INSTITUTIONALIZATION IN HIGHER EDUCATION

INTERNATIONAL BLACK SEA SCIENTIFIC STUDIES CONFERENCE
SEPTEMBER 13-15, 2024, AMASYA, TURKIYE
CONFERENCE PROGRAM

14.09.2024
SATURDAY / 13:30-15:30
SESSION: 1 HALL: 2 / MODERATOR
Dr. ULKER BAHSIYEVA

AUTHORS	UNIVERSITY/INSTITUTION	TOPIC TITLE
Dr. ULKER BAHSIYEVA	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	POETIC STRUCTURE OF AZERBAIJANI FOLK EPICS AND PROBLEMS OF ITS RESEARCH
Prof. Dr. ELMAN QULIYEV	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	SUBJECT CIRCLE OF ABDULLA QADIRI'S CREATIVITY
Dr. ULKER BAHSIYEVA	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	THE POETIC STRUCTURE OF THE EPIC "KITABI-DADE GORGUD" IN THE SCIENTIFIC RESEARCH OF ACADEMIC MIRZA IBRAHIMOV
Prof. Dr. ELMAN QULIYEV	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	ARTISTIC CREATION OF HAMZA NIYAZI
Irina-Ana DROBOT	Technical University of Civil Engineering Bucharest	THE ROLE OF THE WORKING ENVIRONMENT FOR OUR WELL-BEING
ARZU KARIMOVA	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	LITERARY LANGUAGE STYLES
Irina-Ana DROBOT	Technical University of Civil Engineering Bucharest	WHY ARE ADULT COLOURING BOOKS THERAPEUTIC
HAIZET BENJAMIN	Keningau Vocational College	EDUCATING THE PUBLIC ON SIGN LANGUAGE
VITAVENICEA LAYUN	Keningau Vocational College	BOOSTING YOUR CONFIDENCE FOR A BETTER YOU
Dr. Ziya A. PATHAN Simelane T. NOXOLO	University of Eswatini	SINGLE PARENT'S CHILD: A SOCIOLOGICAL ANALYSIS ON STUDENTS PURSUING HIGHER EDUCATION AT UNIVERSITY OF ESWATINI

INTERNATIONAL BLACK SEA SCIENTIFIC STUDIES CONFERENCE
SEPTEMBER 13-15, 2024, AMASYA, TURKIYE
CONFERENCE PROGRAM

14.09.2024

SATURDAY / 13:30-15:30

SESSION: 1 HALL: 3 / MODERATOR

Prof. Dr. HASSAN ZARIOUH

AUTHORS	UNIVERSITY/INSTITUTION	TOPIC TITLE
Lect. Cansu YILMAZ	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi	USE OF REIKI IN PATIENTS RECEIVING HEMODIALYSIS
Lect. Cansu YILMAZ	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi	CURRENT DEVELOPMENTS IN DIABETES TREATMENT AND CARE
Res. Assist. Dr. Süleyman Çınar ÇAĞAN	Mersin Üniversitesi	EFFECT OF MACHINABILITY OF WE43 MAGNESIUM ALLOY ON SURFACE QUALITY AND TOOL WEAR
Prof. Dr. Mithat UYSAL M. Ozan UYSAL Prof. Dr. AYNUR UYSAL Res. Assist. NURDANUR PEHLİVAN	Doğuş Üniversitesi	LOYALTY MECHANISM FOR E-COMMERCE SYSTEMS AND MATHEMATICAL PROGRAMMING
Prof. Dr. HASSAN ZARIOUH MUSTAPHA SARIH MOHAMED BENDAOU	Moulay Ismail University	RIESZ OPERATORS AND PERTURBATION IDEALS
DJOUHAINA MAKHLOUF Soumia MOUFFOUK Chaima MOUFFOUK HAMADA HABA	Batna-1 University University of Batna 2 Mustapha Benboulaid	PHYTOCHEMICAL STUDY AND EVALUATION OF THE ANTIOXYDANT POTENSIAL OF MOLTZIA CILIATA
DJOUHAINA MAKHLOUF Soumia MOUFFOUK Chaima MOUFFOUK HAMADA HABA	Batna-1 University University of Batna 2 Mustapha Benboulaid	IN VITRO EVALUATION OF THE CYTOTOXICITY AND ANTIOXIDANT ACTIVITY OF THE PETROLIUM ETHER EXTRACT OF MEDICINAL SPECIES
Miguel A. Rocha Raul D.S.G. Campilho	ISEP – School of Engineering University of Porto	IMPROVING THE FRACTURE CHARACTERISTICS OF STRUCTURAL ADHESIVES USING GLASS MICROFIBER ADDITIONS
João C.M. Santos Raul D.S.G. Campilho	ISEP – School of Engineering University of Porto	EVALUATION OF DIFFERENT ADHESIVE JOINT PROPOSALS FOR CANOEING BOAT MANUFACTURING

INTERNATIONAL BLACK SEA SCIENTIFIC STUDIES CONGRESS

CONTENTS

AUTHOR(s)	TITLE	PAGE NO
Selami Atakan ALTINÖRS	POPPER'S APPROACH TO THE MINDBODY PROBLEM	1
Emrullah BANAZ Osman DEMİREL	PRE-SERVICE TEACHERS' METAPHOR PERCEPTIONS OF WEB 2.0 TOOLS	9
Merve ERSAN Birsen ÇEKEN	GRAPHIC DESIGN IN CRISIS COMMUNICATION, THE CASE OF THE GENERAL DIRECTORATE OF FORESTRY	18
Abdullah ELMAS	THE CRIME OF INSULTING THE PRESIDENT IN THE LIGHT OF JUDICIAL DECISIONS	35
ŞÖHRƏT MƏMMƏDOVA NÜSRƏT QIZI	FOLKLORE ELEMENTS IN MİRMEHDI SEYİDZADEH'S FAIRY TALES	46
AYGUN AHMADOVA	CHILDREN'S LITERATURE TELLING THE BLOODY TRAGEDY OF KARABAKH IN THE 20'S OF THE XXI CENTURY	53
AYNUR BADALOVA	SPEECH AS AN INDICATIVE FORM OF THOUGHT	61
AYGUN AHMADOVA	BELIEFS RELATED TO WATER AND IMAGES REPRESENTING THEM IN AZERBAIJAN FOLK TALES	64
AYNUR BADALOVA	ORTHOEPY AS A PRINCIPLE OF CORRECT PRONUNCIATION REGULATION	71
ULKER BAHSIYEVA	POETIC STRUCTURE OF AZERBAIJANI FOLK EPICS AND PROBLEMS OF ITS RESEARCH	74
ELMAN QULIYEV	SUBJECT CIRCLE OF ABDULLA QADIRI'S CREATIVITY	77
ULKER BAHSIYEVA	THE POETIC STRUCTURE OF THE EPIC "KITABI-DADE GORGUD" IN THE SCIENTIFIC RESEARCH OF ACADEMIC MIRZA IBRAHIMOV	84
ELMAN QULIYEV	ARTISTIC CREATION OF HAMZA NIYAZI	88
İrina-Ana DROBOT	THE ROLE OF THE WORKING ENVIRONMENT FOR OUR WELL-BEING	93
ARZU KARIMOVA	LITERARY LANGUAGE STYLES	94
İrina-Ana DROBOT	WHY ARE ADULT COLOURING BOOKS THERAPEUTIC	98
HAIZET BENJAMIN	EDUCATING THE PUBLIC ON SIGN LANGUAGE	99

INTERNATIONAL BLACK SEA SCIENTIFIC STUDIES CONGRESS

VITAVENICEA LAYUN	BOOSTING YOUR CONFIDENCE FOR A BETTER YOU	100
Ziya A. PATHAN SIMELANE T. NOXOLO	SINGLE PARENT'S CHILD: A SOCIOLOGICAL ANALYSIS ON STUDENTS PURSUING HIGHER EDUCATION AT UNIVERSITY OF ESWATINI	101
Cansu YILMAZ	USE OF REIKI IN PATIENTS RECEIVING HEMODIALYSIS	102
Cansu YILMAZ	CURRENT DEVELOPMENTS IN DIABETES TREATMENT AND CARE	104
Süleyman Çınar ÇAĞAN	EFFECT OF MACHINABILITY OF WE43 MAGNESIUM ALLOY ON SURFACE QUALITY AND TOOL WEAR	106
Mithat UYSAL M. Ozan UYSAL AYNUR UYSAL NURDANUR PEHLİVAN	LOYALTY MECHANISM FOR E-COMMERCE SYSTEMS AND MATHEMATICAL PROGRAMMING	108
HASSAN ZARIOUH MUSTAPHA SARIH MOHAMED BENDAOU	RIESZ OPERATORS AND PERTURBATION IDEALS	116
DJOUHAINA MAKHLOUF Soumia MOUFFOUK Chaima MOUFFOUK HAMADA HABA	PHYTOCHEMICAL STUDY AND EVALUATION OF THE ANTIOXYDANT POTENSIAL OF MOLTZIA CILIATA	117
DJOUHAINA MAKHLOUF Soumia MOUFFOUK Chaima MOUFFOUK HAMADA HABA	IN VITRO EVALUATION OF THE CYTOTOXICITY AND ANTIOXIDANT ACTIVITY OF THE PETROLIUM ETHER EXTRACT OF MEDICINAL SPECIES	118
Miguel A. Rocha Raul D.S.G. Campilho	IMPROVING THE FRACTURE CHARACTERISTICS OF STRUCTURAL ADHESIVES USING GLASS MICROFIBER ADDITIONS	119
João C.M. Santos Raul D.S.G. Campilho	EVALUATION OF DIFFERENT ADHESIVE JOINT PROPOSALS FOR CANOEING BOAT MANUFACTURING	120
ELİF DAŞCI SÖNMEZ	RESTRUCTURING AND INSTITUTIONALIZATION IN HIGHER EDUCATION	121

POPPER'S APPROACH TO THE MIND-BODY PROBLEM
ZİHİN-BEDEN PROBLEMİNE POPPER'İN YAKLAŞIMI

SELÂMÎ ATAKAN ALTINÖRS

Doç. Dr., Galatasaray Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe,

ORCID: 0000-0001-6072-288X

Özet

Tebliğimizde, zihin felsefesinin başlıca konularından biri olan zihin-beden problemine Popper'in yaklaşımını inceliyoruz. Popper'in evrimci epistemolojisinin yanı sıra, onun zihin ile dil arasında kurduğu ilişkiyi de gereken oranda tartışmamıza dahil ediyoruz. Popper zihin-beden problemine yönelik dört ana pozisyon bulunduğunu düşünür: [1] Pür spiritüalizm veya immateryalizm: Maddî dünyanın mevcudiyetini reddeden Berkeley ve Mach'ın pozisyonu. [2] Pür fizikalizm: Zihinsel durumların mevcudiyetini reddeden materyalistlerin ve davranışçıların pozisyonu. [3] Psikofiziksel paralelizm: Zihinsel durumlar ile beden (ve beynin) durumları arasında bir paralellik bulunduğuna inanan Geulincx, Malebranche, Leibniz gibi filozofların pozisyonu. [4] Psikofiziksel etkileşimcilik: Bedensel durumlar ile zihinsel durumlar arasında etkileşim olduğunu savunan Descartes gibi filozofların pozisyonu. Popper kendi özgün trialist ontolojik perspektifi bakımından ilk üç pozisyonu eleştirerek reddeder ve dördüncü pozisyon olan Kartezyen etkileşimciliği, kendi perspektifiyle bağdaşan bir pozisyon olduğu gerekçesiyle benimser. Fakat bununla birlikte, Kartezyen düalist ontoloji Popper açısından hatalıdır. Üstelik Descartes'ın aksine Popper bedensel ölümden sonra öbür dünyada varlığı devam eden bir ruh faraziyesine de septik yaklaşır. Kısaca belirtecek olursak, Popper'in fizikalizme ve spiritüalizme yönelik eleştirisi, en temelde bu iki pozisyondan birinin zihinsel olanı diğerinse fiziksel olanı reddetmesine dayalıdır. Ona göre zihin veya fiziksel beden reddedilince zaten ortada çözülmeye muhtaç bir zihin-beden problemi de kalmaz. Tebliğimizde, Popper'in psikofiziksel paralelizme yönelttiği karşı argümanlarını da inceliyoruz. Sonuçta, Popper'in zihin-beden problemine, Descartes'ın aynı probleme dair açıklama girişiminin sergilediği açmazdan kaçınan bir yaklaşım sunduğuna şahit oluyoruz.

Anahtar Sözcükler: Zihin felsefesi, zihin-beden problemi, psikofiziksel etkileşimcilik, Popper.

Özet

In our paper, we analyse Popper's approach to the mind-body problem, which is one of the major topics of the philosophy of mind. In addition to Popper's evolutionary epistemology, we also include the relation he establishes between mind and language in our discussion to the extent necessary. Popper thinks that there are four main positions towards the mind-body problem: [1] Pure spiritualism or immaterialism: The position of Berkeley and Mach, who denied the existence of a material world. [2] Pure physicalism: The position of materialists and behaviourists who deny the existence of mental states. [3] Psychophysical parallelism: The

position of philosophers such as Geulincx, Malebranche, Leibniz, and others who believe that there is a paralellism between mental states and the bodily (and the cerebral) states. [4] Psychophysical interactionism: The position of philosophers such as Descartes, who argued that there is an interaction between bodily states and mental states. Popper criticises and rejects the first three positions in terms of his original trialist ontological perspective, and adopts the fourth position, Cartesian interactionism, on the grounds that it is a position compatible with his perspective. Nevertheless, Cartesian dualist ontology is erroneous for Popper. Moreover, unlike Descartes, Popper takes a septic attitude towards the hypothesis of a soul that continues to exist in the other world after bodily death. To put it briefly, Popper's criticism of physicalism and spiritualism is basically based on the fact that one of these two positions rejects the mental and the other the physical. According to him, when the mind or the physical body is rejected, there is no mind-body problem that needs to be solved. In our paper, we also examine Popper's counter-arguments to psychophysical parallelism. As a result, we observe that Popper offers an approach to the mind-body problem that avoids the impasse exhibited by Descartes' attempt to explain the same problem.

Key Words: Philosophy of mind, mind-body problem, psychophysical interactionism, Popper.

1.Giriş

Zihin-beden problemi, felsefenin ve özelde de zihin felsefesi disiplininin meşgul olduğu belli başlı meselelerden biridir. Basit bir şekilde ifade edersek mesele özü itibariyle her an deneyimlediğimiz iki dünyamız arasındaki mahiyet farklılığından doğar: Bir yanda, çarşıda pazarda tartılan patatesler gibi fiziksel nesnelere var ki bedenimiz de esasen öyle bir şey. Kütleli, hacimli, ebatlı, şekilli, bileşenlerine bölünebilir, dıştan bakanlarca gözle görülebilen veya iç yapısı (röntgen cihazı, elektron mikroskobu gibi) teknik aygıtlar vasıtasıyla dolaylı gözleme konu olan fiziksel nesnelere biridir. Elbette bu dünyada ışık fotonları gibi katı olmayan kütsüz şeyler de var ve bu saydıklarımızın ve benzerlerinin hepsi "fiziksel" denen dünyayı meydana getirmekte. Bedenimizin bir uzvu olan beynimiz de en nihayetinde fiziksel bir nesne olarak bu birinci dünyada yer almaktadır. Diğer yanda ise ikinci bir dünyamız var: Açlık, ağrı, haz gibi hislerden, renk, tat, koku, vb. algılardan, "kimseye güvenilmez" gibi düşüncelerden, "bezginliğimin üstesinden nasıl gelebilirim?" minvalinde muhakemelerden, perhize başlamak gibi niyetlerden, fakülteyi dereceye girerek bitirmek gibi arzularından, şövalyelik gibi hayallerden, maksatlardan, inançlardan, haletiruhiyelerden örülü bir zihinsel dünyamız var. Bu ikinci dünyadaki şeylerse, kafamızın içindeki haliyle tartıya vurulamayan, metreyle ölçülemeyen, ebadı ve şekli olmayan, her defasında dıştan gözlemlenmeye müsait olmayan sübjektif bir mahiyette. İşte bu iki farklı deneyim dünyamız arasında bir tesir olup olmadığı, şayet varsa tesirin tek yönlü mü (ve hangi yönde: Fiziksel → Zihinsel mi, yoksa Zihinsel → Fiziksel mi), yoksa karşılıklı mı (Fiziksel ↔ Zihinsel) olduğu ve de tesirin nasıl gerçekleştiği meselesidir zihin-beden problemi¹. Burada basit bir dille ifade etmeye çalıştığımız problem, felsefi terminolojide "fiziksel durumlar" ve "zihinsel durumlar" olarak adlandırılan iki kavram

1 Ayrıca, art ardalık içinde görünen zihinsel durumların kendi aralarında ve yine öyle görünen fiziksel durumların kendi aralarında birbirlerini etkileyip etkilemediği, etkiliyorsa nasıl gerçekleştiği de filozoflar arasında "ekstra" bir tartışmaya konudur.

ekseninde tartışılmaktadır. Fiziksel durumlar Popper'ın nezdinde "Dünya-1"de, zihinsel durumlarsa "Dünya-2"de yer alır. Tebliğimizin ilerleyen kısımlarında, Popper'ın zihin-beden problemine yaklaşımının orijinal yanının, bu iki kavramla problemi tartışmayı sürdürmek yerine bir üçüncü dünyayı konuya dâhil etmesi olduğunu göreceğiz.

2. Popper'ın Problemi Konumlandırışı

Popper zihin-beden problemini şöyle tarif eder: "Hem fiziksel hem de zihinsel durumların var olup olmadığı ve bunların etkileşim içinde olup olmadığı ya da başka şekilde ilişkili olup olmadığı sorusu beden-zihin problemi, zihin-beden problemi ya da psikofiziksel problem olarak bilinir" (Popper&Eccles, 1985: 37). Popper, zihin felsefesinin klasiklerinden birine dönüşmüş ortak bir esere de imza attığı nörolog Eccles gibi etkileşimcilik yanlılarının yaklaşımında zihin ile beden arasında karşılıklı tesir veya etkileşim olması ve söz konusu etkileşimin de beyinde kurulması itibarıyla, bu problemin beyin ile beden arasındaki irtibatın tasvir edilmesi şeklinde yeniden formüle edildiğini belirtir (Popper&Eccles, 1985: 37). Popper zihin-beden problemini, "Dünya-2'deki düşünce süreçlerinin, Dünya-1'deki beyin süreçleriyle bağlantılı olup olmadığı, bağlantılıysa nasıl bağlantılı olduğu sorusu" olarak tarif eder (Popper, 2006b: 84). Başlangıçta vurgulamamız gereken önemli bir husus şudur: Popper zihin-beyin problemine yönelik dört başı mamur bir çözüm getirme iddiasında olmadığını her fırsatta vurgular: "Bu problem belki de hiçbir zaman çözülemeyecek olan büyük bilinmezler içermektedir. Zaten bu, felsefenin en zor ve derin problemi, Yeniçağ metafiziğinin merkezi problemidir" (Popper, 2006b: 76-77). Onun netlikle ifade ettiği asıl niyeti, kendi ontolojisi açısından yaklaşıldığında, problemin büründüğü yeni halinden kaynaklanan felsefi sonuçları irdelemenin sağlayacağı avantajı göstermektir. O böylece probleme tipik düalist ontolojik tasnif olan "fiziksel" ile "zihinsel" ayrımıyla yetinmek yerine üçlü bir tasnif ışığında bakılırsa, problemin daha netlik kazanacağını savunur (Popper&Eccles, 1985: 38): Dünya-1, Dünya-2 ve Dünya-3. Kendi teklifi olan üçlü tasnif uyarınca Popper'ın zihin-beden problemine yönelik tespitlerini incelemeye geçmeden önce, onun problem hakkında teklif edilmiş "standart" çözüm denemeleri hususundaki eleştirisini ele alalım.

3. Probleme Yönelik Standart Çözümler Karşısında Popper

Popper zihin-beden problemine yönelik dört ana pozisyon bulunduğunu düşünür. Popper'ın dörtlü sınıflandırmasını inceleyelim.

[1] Pür spiritüalizm veya immateryalizm: Maddi dünyanın mevcudiyetini reddeden Berkeley ve Mach'ın pozisyonu (Popper, 2006b: 62). Berkeley ampirizmi son sınırına vardırarak suretiyle maddî tözü tamamen reddeden bir monisttir. Ünlü "esse est percipi" şiarıyla var olan her şeyi sırf zihinsel algılardan ibaret gören Berkeley "fiziksel dünya" denen şeyin mevcut olmadığını savunmuştur. Bir piskopos olan Berkeley'in dışında, aslında metafizik eleştirisiyle tanınan bir neo-pozitivist ve fizik bilimi kökenli bir düşünür olmasına rağmen, ilginç bir şekilde Ernst Mach da bir immateryalisttir. Mach dünyanın yalnızca duyularımızdan oluştuğunu savunur; dolayısıyla da ona göre sadece duyular hakkında bilgimiz vardır ve duyuların kendilerinden kaynaklandığı şeylerin mevcut olduğu ya da onlar arasında karşılıklı bir etki olduğu varsayımı beyhude ve gereksizdir (Mach, 1914: 12). Popper "önemli bir fizikçi" diye taltif ettiği Mach'ın buna rağmen madde teorisindeki güçlükleri çözmek amacıyla "madde yoktur, atom ve moleküller yoktur" varsayımını geliştirdiğini söyler (Popper, 2005: 20). Popper

kendi perspektifi açısından Berkeley ile Mach'ın felsefelerinin Dünya-1'i sadece bir kuruntuya indirerek varlığını inkâr etmesini kabul edilemez görür (Popper, 2006b: 84). Onların hatası, bir tek Dünya-2'ye mevcudiyet statüsü tanımalarıdır.

[2] Pür fizikalizm: Zihinsel durumların mevcudiyetini reddeden materyalistlerin ve davranışçıların pozisyonu (Popper, 2006b: 62). Bu pozisyona Dennett'ı örnek vermek mümkündür. Dennett Kartezyen düalizmin zihni beyinden ayırarak onun sıradan bir maddeden değil de özel bir tözden meydana geldiğini öne sürmesini haksız bulur: “Yalnızca tek çeşit töz vardır; o da, fiziğin, kimyanın ve psikolojinin fiziksel tözü olan maddedir. Zihin de bir şekilde fiziksel bir olgu olmanın ötesinde bir şey değildir. Kısaca, zihin beyindir” (Dennett, 2017: 46). Böyle pür fizikalistler açısından, bizim “zihinsel durum” dediklerimiz, aslında beynin fiziksel, yani biyolojik ve nörolojik işleyişinden başka bir şey değildir. Pür fizikalizme deyim yerindeyse “teşne” bir diğer pozisyon da davranışçılıktır. Davranışçılık zihinsel durumların ve olayların birtakım davranış eğilimleriyle açıklanabileceğini temel alır. İsteme, umma, niyet, algılama, hatırlama, vb. zihinsel durumlar, dıştan gözlemlenmeye açık davranışlar ya da belirli davranışlara eğilim gösterme ile açıklanır. Başından geçmiş kederli bir olayı hatırlayan kişinin gözünün yaşarması veya yüzme öğrenmeye niyetli kişinin mayo ve bone satın alması gibi. Bu perspektif uyarınca, zihinsel olan yerini artık davranışa bırakmıştır. Popper'ın nazarında fizikalizm Dünya-2'nin varlığını inkâr etmekle maluldür. Fizikalistler için mevcudiyet statüsü taşıyan tek şey Dünya-1'dir (Popper, 2006b: 84). Keza davranışçılar da zihinsel durumları neticede davranışlara, yani fiziksel durumlara indirgemektedir.

Popper'ın fizikalizme ve spiritüalizme yönelik eleştirisi, bu iki pozisyondan birinin zihinsel olanı diğerinse fiziksel olanı reddetmesine dayalıdır. O bu tavrı “devekuşu felsefesi” diyerek eleştirir. Hâl böyleyken, zihin veya fiziksel beden reddedilince zaten ortada çözülmeye muhtaç bir zihin-beden problemi de kalmaz (Popper, 2006b: 84).

[3] Psikofiziksel paralelizm: Zihinsel durumlar ile bedenin (ve beynin) durumları arasında biretkileşim değil, bir paralellik bulunduğu inanan Geulincx, Malebranche, Leibniz gibi filozofların pozisyonudur (Popper, 2006b: 62-63). Leibniz'e göre göre zihinsel olan ile fiziksel olan, iki ayrı akış zinciri olup aralarında nedensel etkileşim bulunmaz. İki akış zinciri arasındaki paralellik (koluma iğne battığında zihnimdeki ağrı hissim) Tanrı'nın kâinatı yarattığı sırada önceden tesis ettiği âhenk [*harmonie préétablie*] icabıdır. Leibniz'in psikofiziksel paralelizmin versiyonundan farklı olarak Malebranche'ın ara-nedenciliğinde [*occasionalism*] zihinsel olaylar zinciri ile fiziksel olaylar zinciri arasındaki paralellik Tanrı'nın sürekli müdahalesiyle temin edilir. Popper psikofiziksel paralelizmi şöyle yorumlar: Bu pozisyon açısından bakıldığında Dünya-2'deki her zihinsel süreç, Dünya-1'deki bir beyinsel sürece paralel olarak akar (Popper, 2006b: 84). Popper paralelizmde bir miktar haklılık payı görmektedir. Ona göre birdenbire bize yaklaşan bir nesne gördüğümüzde göz kırpmamız gibi birtakım reflekslerimiz, fiziksel Dünya-1'de cereyan eden bir sürecin öznel zihinsel Dünya-2'deki mütakabili olduğunun delilidir (Popper, 2006b: 63). O böylece Dünya-2'de bir şey olduğunda, her zaman için, Dünya-1'de (beyinde) bununla bağlantılı bir şeyin olduğu görüşünü kabul etmeye hazır olduğunu ifade etmesine rağmen, tam ve kapsamlı bir paralelizmden bahsedebilmek için “aynı” zihinsel durumun daima buna tam olarak karşılık gelen fizyolojik durum ile birlikte geliştiğini iddia edebileceğimiz kanıtlar elimizde mevcut olmadığından paralelizmi bir bütün haliyle haklı görmez (Popper, 2006b: 63). Popper beyin süreçleri olmadan zihinsel süreçlerin de

olmayacağını kabul etmekle birlikte, ikisi arasındaki bir paralellikten söz edebilme için, beynin paralel zihinsel süreçler üretmeksizin içinde hiçbir fiziksel sürecin cereyan etmediği bir kısmının bulunduğunu söyleyebilmemiz gerektiğine dikkat çeker (Popper, 2006b: 85). Mevcut nörolojik bilgilerimiz dâhilinde bunu söyleyemiyoruz.

[4] Psikofiziksel etkileşimcilik: Bedensel durumlar ile zihinsel durumlar arasında etkileşim olduğunu savunan Descartes gibi filozofların pozisyonu (Popper, 2006b: 63).

Yukarıdaki söylediklerimizi özetlersek: Popper saf spiritüalizmi ve saf fizikalizmi reddederken paralelizmi kısmen haklı bulmaktadır. Popper'ın benimsediği asıl pozisyon ise psikofiziksel etkileşimciliğdir. Artık sözü doğrudan Popper'ın kendi yaklaşımına getirebiliriz.

4. Popper'ın Yaklaşımı

Popper her ne kadar kendisini bir “plüralist” diye nitelendirmeyi tercih etse de, zihin-beden problemi açısından Kartezyen bir düalist pozisyon sergilediğini belirtir (Popper, 2006b: 60). Descartes gibi Popper'ın nezdinde de zihinsel olan ile fiziksel olan karşılıklı olarak birbiri üzerinde nedensel tesire sahiptir. Ama Popper etkileşimciliğin Descartes'taki versiyonundan farklı bir versiyon geliştirir. Descartes'taki uzamlı, yer kaplayan fiziksel nesnelere dünyası ve düşünen töz olan insan zihni veya ruhu yanında, Popper felsefi veya bilimsel fikirlerin, argümanların, bilimsel teorilerin, aritmetik kavramların ve bağıntıların, fiziksel denklemlerin ve bestelenmiş müziklerin, vb.'nin meydana getirdiği bir “Dünya-3”ün mevcudiyetini de savunur. Bu hususları, Popper'ın eserlerine müracaat ederek açalım.

Popper “üç dünya” tasavvurunda, cansız ve canlı varlıkların bütünü Dünya-1'i meydana getirdiğini kaydeder (Popper, 2005: 18). Dünya-1 maddî, fiziksel varlıkların mekânı olan üzerinde yaşadığımız yerküre ve onu da kapsayan bütün Kozmos'tur. Dünya-1 gerilim, hareket, kuvvet, kuvvet alanları gibi durumları ve olguları da kapsar (Popper, 2005: 19). Şunu da vurgulamak gerekir ki bedenlerimiz ve beynimiz de Dünya-1'e dâhildir (Popper, 1994: 154). Dünya-2 ise Popper'ın ifadesiyle “öznel deneyimler dünyası”dır (Popper&Eccles, 1985: 16). akıl, algı, hafıza, hayâl gücü, vb.'nin ürünü olan bütün bilinç durumlarımız, psikolojik temayüllerimiz ve bilinçdışımızı da içeren zihinsel durumlarımız Dünya-2'de kaimdir (Popper&Eccles, 1985: 38). Popper'ın Dünya-3 olarak tarif ettiği dünya ise, insan zihninin yarattığı objektif ürünlerin dünyasıdır, yani Dünya-2'den doğan insan ürünlerinin dünyasıdır (Popper, 2005: 19). Popper Dünya-3'ün, kitap, senfoni, resim, heykel, ayakkabı, uçak, bilgisayar gibi eserler yanısıra Dünya-1'e ait olan tencere gibi maddî cisimleri de kapsadığını ekler. Böylece Dünya-3, türümüzün düşünerek, tasarlayarak, kasten yarattığı şeylerin toplamıdır (Popper, 2005: 19). Popper ayrıca, sanat ürünlerini ve sosyal kurumları Dünya-3'e dâhil edebileceğimiz gibi, onları Dünya-4 veya Dünya-4 ile Dünya-5 olarak ayrı ayrı kategorize edebileceğimizi, bunun tamamen keyfimize kaldığını söyler (Popper, 2006b: 62)

Popper kendisinden önce de bazı düalist filozofların hem fiziksel Dünya-1'i hem de psikolojik Dünya-2'yi “gerçek” addettiklerine dikkat çeker (Popper, 2005: 20). Fakat, o kendisinin, biraz daha ileri giderek yalnızca fiziksel Dünya-1 ile psikolojik Dünya-2'nin değil, ne Dünya-1'e ne de Dünya-2'ye ait olan düşünsel ürünlerin de “gerçek” olduğunu savunması itibarıyla klasik düalizmden farklı bir pozisyon aldığını belirtir (Popper, 2005: 20). Popper'ın üç dünya arasındaki ilişkilendirmesine gelirsek: Ona göre Dünya-1 ile Dünya-2 ve de Dünya-2 ile Dünya-3 arasında doğrudan etkileşim olduğu halde, Dünya-1 ile Dünya-3 arasında doğrudan etkileşim

yoktur (Popper, 1994: 155). Dünya-1 ile Dünya-3 arasında, ancak Dünya-2'nin, yani öznel ya da kişisel deneyimlerin dünyasının müdahalesiyle bir etkileşim mümkündür². Popper açısından Dünya-1 ile Dünya-2 arasında bir etkileşim (Fiziksel ↔ Zihinsel) olduğu muhakkaktır. Priest'in da dikkat çekmiş olduğu gibi (2018: 17) Popper, zihinde cereyan eden olayların beyinde cereyan eden olaylara neden olabildiği gibi tersinin de doğru olduğunu kabul etmesi bakımından bir psikofiziksel etkileşimcidir. Popper bedeninin çeşitli organları arasında ve ayrıca organlarla zihin arasında etkileşim bulunduğunu savunmaktadır (Popper, 2006a: 279). Dünya-1 ile Dünya-2 arasındaki etkileşimin yalnızca beyinde olabileceğini ifade eden Popper bu konuda Descartes'in öncü olduğunu vurgular (Popper&Eccles, 1985: 539). Bu da Popper bakımından beynimizin ölümden sonra işlevlerini yitirmesinin ardından ortada psişik veya zihinsel herhangi entitenin de kalmayacağı mutlak bir son anlamına gelmektedir. Çünkü Corvi'nin haklı tespitinde belirttiği gibi "Popper'a göre zihin yalnızca bedenin bir işlevi olarak var olur" (Corvi, 2005: 98).

Geldiğimiz bu noktada, "dünyada neden zihinleri olan canlılar var?" sorusuna Popper'ın evrim teorisiyle cevap verdiğine değinmemiz gerekir. Popper canlıların ve ardından da zihnin, bir zamanlar canlıların ve zihinselliğin bulunmadığı bir kâinata evrimleştiğini; bütün canlıların cansız maddeden türediğini savunur (Popper, 1978: 352). Zihnin ortaya çıkışını, yaşamın evrimindeki muazzam bir olay addeden Popper (1978: 352), dilin ve onunla birlikte, insan zihninin ürünlerinin dünyası olan Dünya-3'ün evrimleştiğini kaydeder³. Ona göre insan beyni ile insan zihni, evrimin doğal seleksiyon baskısı altında, dil ile etkileşim içinde gelişmiş olsa gerekir (Popper&Eccles, 1985: 11). Popper evrimci görüşünü zihin-beden problemiyle şöyle ilişkilendirir:

"[...] zihinsel güçlerin, hayvanlara ve insanlara yaşam mücadelesinde, fiziksel hayatta kalma mücadelesinde yardımcı olması gerekir. Buradan, zihinsel güçlerin, hayvanların ve insanların fiziksel eylemleri üzerinde önemli bir etki yapabilmesi gerektiği sonucu çıkar. [...] Yaşamak için yararlı olduklarına göre fiziksel dünyada da sonuçları olması gerekir. [...] Buradaki temel tezim, doğal seçim teorisinin, zihin ve beden arasındaki veya belki de daha iyisi, zihinsel durumlar ile fiziksel durumlar arasındaki karşılıklı etkileşim doktrini için güçlü bir argüman sağladığıdır. (Popper, 1978: 350)

5.Sonuç

Tebliğimiz boyunca incelediğimiz mevcut probleme Popper'ın yaklaşımının "negatif" ve "pozitif" diyebileceğimiz sonuçlarıyla bitirelim. Önce pozitif sonuçlar: Popper nörolog Eccles ortak çalışmalarında, zihin-beden etkileşimi lehine birtakım kanıtların halihazırda elimizde olduğunu savunur. Örneğin, "yoğun bir beyin aktivitesi zihinsel süreçler için gerekli koşuldur" (Popper&Eccles, 1985: 99). Konu hakkındaki psikoloji ve nöroloji alanlarında elde edilmiş

2 Popper'ın "üç dünya"sını daha önce şu yayınıımızda etraflıca inceledik: Altınörs, S. Atakan (2023), "Ontolojide Üçüncü Yol: Trializm", in *The Seventeenth International Congress on Social Sciences with Recent Research*, cilt: 6, ss.1146-1154.

3 Popper'ın evrimci epistemolojisi ve bilinçli zihnin oluşumunda dilin rolü hakkında söylediklerini şu metnimizde kapsamlı bir şekilde açıkladık: Altınörs, S. Atakan (2024), "Popper'ın Dilin Türeyişi ve İşlevleri Üzerine Değerlendirmeleri", in *International Mediterranean Scientific Studies Conference*, ss. 6-14.

bulgular ışığında bakıldığında Popper beynin aktivite yoluyla, aktif bir şekilde problem çözmek zorunda kalarak geliştiğini ve bu gelişim için yeterli uyarana maruz kalmayan bireylerin

zihinsel güçlerinin güdük kaldığını söyler (Popper&Eccles, 1985: 99). Onun bu konuda bir dipnotla andığı somut örneklerden biri meşhur Genie vakasıdır⁴ (Popper&Eccles, 1985: 111).

Negatif sonuca gelince: Popper'ın zihin-beden veya onun tercih ettiği formülasyonla zihin-beyin problemine yönelik tüketici bir çözüm önerisinde bulunmadığını, böyle bir çözümün henüz uzağında olduğumuzu düşünür. Hâl böyleyken öne sürebileceği mütevazı varsayımını şöyle dile getirir: "Fiziksel nesnelerin Dünya-1'i ile zihinsel durumların Dünya-2'sinin etkileşim içinde olduğu ve bilimsel teorilerin Dünya-3'ünün de (örneğin tıbbi teoriler) psikolojik Dünya-2 aracılığıyla fiziksel nesnelere dünyasıyla güçlü bir etkileşim içinde olduğu varsayımını formüle etmekle yetinmek zorundayım" (Popper, 1978: 351). Sonuç olarak Popper üç dünya tezi etrafında beyin ile zihnin birbiriyle etkileştiğini kabul etmekle birlikte o etkileşimin "nasıl" gerçekleştiğini bilmediğini itiraf etmektedir (Popper, 2006b: 90). Bitirirken şunu da not edelim: Popper'ın zihin felsefesi kapsamında ele aldığı tek problem zihin-beden problemi değildir. Muhtelif eserlerinde bilinç, benlik, kişisel aynılık gibi meseleleri de irdelemektedir.

6.Kaynakça

CORVI, Roberta (2005) *An Introduction to the Thought of Karl Popper*, İng. çev: Patrick Camiller, USA and Canada: Routledge.

DENNET, Daniel C. (2017) *Bilinç Açıklanıyor*, çev: S. Kibar, İstanbul: Alfa Yay.

MACH, Ernst (1914) *The Analysis of Sensations*, Çev: C. M. Williams, Chicago and London: The Open Court Publishing Company.

PRIEST, Stephen (2018) *Zihin Üzerine Teoriler*, çev. Ayhan Dereko, İstanbul. Litera yay.

POPPER, Karl R. & ECCLES, John C. (1985) *The Self and Its Brain* (ikinci basım), Berlin, Heidelberg, New York: Springer-Verlag.

POPPER, Karl R. (1978) "Natural Selection and the Emergence of Mind", *Dialectica*, vol. 32, no 3/4, pp. 339-355.

POPPER, Karl R. (1994) *Objective Knowledge: An Evolutionary Approach* (sekizinci basım), Oxford and New York: Oxford University Press.

4 ABD vatandaşı (1957 doğumlu) bir kız çocuğu küçük yaşlarından beri babası tarafından evin zemin katında tek başına yaşamaya itilmiştir. Annesinin evden kaçarak polise bu durumu ihbar etmesini takiben Genie resmî makamlarca (1970 yılında) 13 yaşındayken kurtarılır ve Los Angeles Çocuk Hastanesi'ne kaldırılır. 13 yıldır çok kötü muamele görmüş ve mahrumiyete mahkûm edilmiş Genie hem fiziksel hem de bilişsel olarak çok zayıftır. Güçlülükte ayakta duran Genie "kes şunu", "yeter" gibi basit (ve hemen hemen hepsi olumsuz) ifadelerde kullandığı yirmi kadar kelimeyi saymazsak, dilden bütünüyle yoksundur. Kaldırıldığı hastanede Genie'yi takip etmek ve bilişsel becerilerini geliştirmek üzere psikolengüist ve çocuk psikiyatru gibi uzmanlardan oluşan bir ekip görevlendirilir. Sonuçta,Genie özenli bir bakım ve eğitime rağmen dili öğrenmedepek kayda değer bir ilerleme gösteremez.

POPPER, Karl R. (2005) *Daha İyi Bir Dünya Arayışı - Son Otuz Yılın Makaleleri ve Bildirileri* (ikinci basım), çev: İlknur Aka, İstanbul: Yapı-Kredi yay.

POPPER, Karl R. (2006a) *Bitmeyen Arayış - Bir Entellektüelin Yaşam Öyküsü*, çev: Mustafa Acar, İstanbul: Plato Film yay.

POPPER, Karl R. (2006b) *Hayat Problem Çözmektir*, çev: Ali Nalbant, İstanbul: Yapı-Kredi yay.

PRE-SERVICE TEACHERS' METAPHOR PERCEPTIONS OF WEB 2.0 TOOLS
ÖĞRETMEN ADAYLARININ WEB 2.0 ARAÇLARINA YÖNELİK METAFOR
ALGILARI

Emrullah BANAZ¹

Osman DEMİREL²

¹Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, ORCID: 0000-0002-5804-9339

²Öğr. Gör, Gümüşhane Üniversitesi, TÖMER, ORCID: 0000-0001-6783-5967

Özet

Web 2.0 araçları, eğitimde aktif katılımı teşvik eden interaktif platformlar olarak tanımlanabilmektedir. Öğretmen adaylarının bu araçlara yönelik tutum ve algıları, onların gelecekteki öğretim yöntemlerini etkilemektedir. Bu çalışma öğretmen adaylarının Web 2.0 araçlarına yönelik metafor algılarını belirlemek amacıyla yapılmıştır. Araştırmanın örneklemini Bayburt Üniversitesi'nde öğrenim görmekte olan 236 öğretmen adayı oluşturmaktadır. Nitel araştırma desenlerinden olgubilim deseni kullanılan çalışmada veriler içerik analizi ile analiz edilmiştir. Elde edilen veriler sonucunda öğretmen adaylarının, Web 2.0 araçlarını çok yönlü bir şekilde algıladığı ortaya çıkmıştır. Öğretmen adayları bu araçları genellikle "destekleyici/kolaylaştırıcı öğe" olarak görmekte, bu da Web 2.0'in öğretim sürecine önemli katkılar sağladığını ve bilgiyi erişilebilir hâle getirdiğini göstermektedir. Ayrıca, "hızlı öğrenme/zamandan tasarruf" ve "oyun/hobi/eğlence" metaforları, bu araçların hızlı bilgi erişimi ve etkileşimli öğrenme süreçlerini desteklediğini vurgulamaktadır. "Kalıcılık" ve "işlevsellik" kategorileri ise, Web 2.0'in eğitimde sürekli ve pratik bir rol oynadığını belirtmektedir. Çalışmanın, Web 2.0 araçlarının eğitimde nasıl konumlandırıldığını ve öğretmen adaylarının bu araçları nasıl algıladığını anlamak açısından alanyazına önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar kelimeler: Web 2.0, öğretmen adayları, metafor.

Abstract

Web 2.0 tools can be defined as interactive platforms that encourage active participation in education. Pre-service teachers' attitudes and perceptions towards these tools affect their future teaching methods. This study was conducted to determine pre-service teachers' metaphor perceptions towards Web 2.0 tools. The sample of the study consisted of 236 pre-service teachers studying at Bayburt University. In the study in which phenomenology design, one of the qualitative research designs, was used, the data were analysed by content analysis. As a result of the data obtained, it was revealed that pre-service teachers perceive Web 2.0 tools in a multifaceted way. Pre-service teachers generally see these tools as 'supporting/facilitating elements', which shows that Web 2.0 makes significant contributions to the teaching process

and makes information accessible. In addition, 'fast learning/time saving' and 'game/hobby/entertainment' metaphors emphasise that these tools support fast information access and interactive learning processes. The categories of 'permanence' and 'functionality' indicate that Web 2.0 plays a continuous and practical role in education. It is thought that the study will make an important contribution to the literature in terms of understanding how Web 2.0 tools are positioned in education and how pre-service teachers perceive these tools.

Keywords: Web 2.0, Pre-service teachers, Metaphor.

GİRİŞ

Eğitim teknolojilerinin hızla gelişmesi, öğretim yöntemlerini ve öğrenme süreçlerini önemli ölçüde etkilemiştir. Günümüzde, teknolojinin eğitimdeki rolü yalnızca öğretim materyallerinin dijitalleştirilmesi ile sınırlı kalmamış, aynı zamanda öğretim stratejilerinin ve programlarının da yeniden şekillendirilmesine yol açmıştır. 21. yüzyıl eğitim-öğretim çağında, teknolojinin eğitime entegrasyonu önemli bir rol oynamaktadır. Özellikle Web 2.0 araçları, öğretmen adaylarının eğitim süreçlerinde daha etkili ve etkileşimli bir öğrenme ortamı oluşturmalarına olanak tanımaktadır. Web 2.0 araçları, kullanıcıların internet üzerinden etkileşimde bulunmalarını, içerik oluşturmalarını ve paylaşımlarını sağlayan interaktif platformlardır. Bu platformlar, interneti sadece bilgi edinme amacıyla kullanılan bir mecra olmaktan çıkarıp, kullanıcıların aktif olarak içerik ürettiği bir ortam haline gelmesini sağlamıştır. Bloglar, sosyal medya siteleri, video paylaşım platformları ve bulut tabanlı yazılımlar gibi araçlar, Web 2.0'in en belirgin örneklerindedir (O'Reilly, 2007).

Web 2.0 araçlarının eğitimdeki rolü, öğretmen adayları için büyük bir önem taşımaktadır. Bu araçlar, öğretmen adaylarının mesleki gelişimlerini desteklemekte ve onların sınıf içi uygulamalarda teknolojiyi etkin bir şekilde kullanmalarını sağlamaktadır (Geçim ve İmer, 2023). Öğretmen adaylarının bu teknolojilere yönelik algıları ve tutumları, onların gelecekteki meslek hayatlarındaki öğretim yaklaşımlarını doğrudan doğruya etkileyecektir. Bu nedenle, öğretmen adaylarının Web 2.0 araçlarına yönelik tutumları ve bu araçları nasıl algıladıkları üzerine yapılan araştırmalar, eğitim teknolojilerinin etkin bir şekilde kullanılmasına yönelik önemli ipuçları sunmaktadır. Öğretmen adaylarının bu araçlara yönelik algıları ve becerileri, gelecekteki öğretim uygulamalarını ve teknolojiyi eğitimde nasıl kullanacaklarını doğrudan etkileyecektir.

Metaforlar, bireylerin soyut kavramları anlamlandırmayla beraber şiirsel hayal gücünün ve retorik gösterişin bir aracıdır; sıradan bir dilden ziyade sıra dışı bir dil meselesidir (Lakoff & Johnson, 1980). Bu bağlamda, öğretmen adaylarının Web 2.0 araçlarına yönelik metafor algıları, bu araçların eğitimdeki rolü, potansiyeli ve kullanımına dair derinlemesine bir anlayış sağlamaktadır. Öğretmen adaylarının bu araçlara ilişkin metaforik algıları, onların Web 2.0 teknolojilerini nasıl benimsediklerini ve bu teknolojilerin eğitimdeki kullanımına yönelik tutumlarını yansıtacaktır.

Alanyazın incelendiğinde, Sağlık ve Yıldız (2021), tarafından yapılan çalışmada, Türkiye'de dil öğretiminde web 2.0 araçlarının kullanımına yönelik yapılan çalışmalar incelenmiştir. Yapılan araştırmaların çeşitliliğinin az olduğu ve genelinin tek bir web 2.0 aracı kullanılarak yapıldığını ortaya koymuşlardır. Dağlı (2024), öğretmen adaylarının web 2.0 araç kullanımına becerileri ve siber aylıklık eğilimleri arasındaki ilişkiyi incelemiştir, adayların kullandıkları web 2.0

araçlarının türü arttıkça daha az siber aylaklık eğiliminde oldukları tespit edilmiştir. Banaz (2023) tarafından yapılan çalışmada Türkçe öğretmenlerinin ders sürecinde kullandıkları web 2.0 araçları incelenmiş, Padlet, Wattpad, Prezi gibi platformların tercih edildiği sonucuna ulaşılmıştır.

Ele alınan bu çalışmanın amacı, farklı örneklem grubundaki öğretmen adaylarının Web 2.0 araçlarına yönelik metafor algılarını inceleyerek, bu araçların eğitimde nasıl konumlandırıldığını ve hangi özelliklerin ön plana çıktığını ortaya koymaktır. Bu kapsamda, öğretmen adaylarının Web 2.0 araçlarını nasıl algıladıkları, bu araçlara yönelik geliştirdikleri metaforlar üzerinden analiz edilecektir. Yapılan çalışmanın öğretmen adaylarının Web 2.0 araçlarına yönelik algılarını anlamaya ve bu algıların eğitimde teknolojinin entegrasyonu sürecinde nasıl bir rol oynadığını keşfetmeye yönelik önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

Araştırmanın Amacı

Öğretmen adaylarının Web 2.0 araçlarına yönelik metafor algılarını belirlemek araştırmanın temel amacını oluşturmaktadır.

YÖNTEM

Araştırmanın Modeli

Ele alınan çalışmada, nitel araştırma yaklaşımlarından biri olan olgubilim (fenomenoloji) deseni kullanılmıştır. Ele alınan desen derinlemesine bir incelemeye gerek olmadan verilere erişme kolaylığı sağlamaktadır. Olgubilim araştırmalarında genellikle bir olaya, kavrama veya olguya ilişkin kişisel algıların ortaya koyulması ve verilerin yorumlanması amaçlanır (Yıldırım ve Şimşek, 2008).

Çalışma Grubu

Bayburt Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nde öğrenim görmekte olan 236 öğretmen adayı araştırmanın çalışma grubunu oluşturmaktadır. Çalışma grubuna ait bilgiler aşağıda sunulmuştur:

Tablo 1.

Çalışma grubuna ait bilgiler

Bölümler	Öğretmen Adayı Sayısı
Türkçe öğretmenliği	72
Sosyal bilgiler öğretmenliği	38
İlköğretim matematik öğretmenliği	37
Psikolojik danışmanlık ve rehberlik	36
İngilizce öğretmenliği	33

Türk dili ve edebiyatı	20
Toplam	236

Verilerin Toplanması ve Analizi

Bayburt Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nde öğrenim görmekte olan 236 öğretmen adayının web 2.0 araçlarına yönelik metafor algılarının incelendiği bu çalışmada veriler Google Forms aracılığıyla toplanmış ve içerik analizine tabi tutulmuştur. İçerik analizi, basılı veya dijital dokümanları ve kavramları belirli temalar çerçevesinde bir araya getirmek ve bunları okurun analiz edebileceği bir şekilde organize ederek yorumlamak anlamına gelmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2008).

BULGULAR

Tablo 2.

Öğretmen adaylarının web 2.0 araçlarına yönelik metafor algılarına ilişkin bulgular

Kategori	f	Metafor	Sayı
Oyun/hobi/eğlence	40	Oyun (13), Oyuncak (6), yarışma (3), lunapark (2), bisiklet (3), telefon (2) eğlence aracı, zekâ küpü, lego, anaokulu, futbol, müzik, satranç, teknoloji araçları, can simidi, bulut.	16
Hızlı öğrenme/ zamandan tasarruf	36	Uçak (10), bilgisayar (4), Google (2), İngiliz anahtarı, doping, asansör, zaman makinesi, kıyma makinesi, uzay mekiği, serüven, robot, hızlı tren, sensörlü lamba, toplu taşıma, makine, kurtarıcı, ışınlanma, türev, motosiklet, saç kurutma makinası, yapay zekâ, düdüklü tencere.	22
Destekleyici/kolaylaştırıcı öge	85	Öğretmen (10), pekiştireç (7), quizizz (5) anne (4), ilaç (3), İsviçre çakısı (2), pusula (2), Canva (2), navigasyon (2), telefon (2), gözlük (2), ağaç (2), Atatürk, nefes alma, asistan, köprü, organ, ayakkabı, yardımcı kaynak, el-ayak, yol, yoldaş, sanal bilgi, teknik direktör, hipotenüs, ek ders, merdiven, makas, mutfak robotu, arkadaş, yaver, test kitabı, üçüncü bir el, el-kol, yürüyen merdiven, tamamlayıcı, işçi, hamur yoğurma makinası, EBA, şema, koltuk değneği, burun, yatakta uyumak, yeni çağ, bilgi kutusu, robot bir arkadaş, program, kaynak, abur-cubur, bilgisayar, vitamin takviyesi, su, okul, vazgeçilmezlik, sihirli değnek.	54
Kalıcılık	27	İlaç (3), projeksiyon (2), su (2), dövme, gözlük, gökyüzü, abaküs, çamaşır makinesi, yemeğin tuzu, su gibi aziz, akıl, kütüphane, demir, spor, okul, öğretici, değerlendirme testi, iskelet, ansiklopedi, kalem, yapılandırıcılık, akıllı telefon, tren.	23

Dikkat çekicilik	9	Televizyon (3), fosforlu kalem, test, sır, kitapçık, müze, matruşka,	7
İşlevsellik	15	Anahtar (3), ışık (3), çoklu dolma kalem, kapının kolu, lamba, kapı, tarak, arabanın direksiyonu, motorlu taşıtlar, karga burun, aromalı sakız.	11
Besin	11	Yemek (5), su (2), yemeğin tadı, baharat, yemeğin tuzu, tatlı	6
Kapsama	7	Gökyüzü (2), nehir, ağaç, deniz, dünya, uçurtma.	6
Diğer	6	Ters orantı, turnusol kâğıdı, ayna, uzun yolculuk, basketbol, matematik.	6
Toplam	236		151

Tablo incelendiğinde, metaforların belirli kategoriler altında sınıflandırıldığı ve her bir kategoriye atanan metafor sayılarının farklılık gösterdiği görülmektedir. En fazla metaforun "destekleyici/kolaylaştırıcı öge" kategorisinde yer aldığı ($f=85$) ve bu kategoride toplam 54 farklı metaforun kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu kategoride en sık karşılaşılan metaforlar "öğretmen" (10), "pekiştireç" (7) ve "quizizz" (5) gibi destekleyici ve kolaylaştırıcı unsurları temsil eden terimlerdir. Diğer dikkat çeken kategoriler arasında "oyun/hobi/eğlence" ($f=40$) ve "hızlı öğrenme/zamandan tasarruf" ($f=36$) bulunmaktadır. "Oyun/hobi/eğlence" kategorisinde 16 farklı metafor kullanılırken, bu kategoride "oyun" (13) en yaygın metafor olarak öne çıkmaktadır. "Hızlı öğrenme/zamandan tasarruf" kategorisinde ise 22 farklı metafor tespit edilmiş ve "uçak" (10) en sık kullanılan metafor olmuştur. En az metafor içeren kategoriler "dikkat çekicilik" ($f=9$) ve "Diğer" ($f=6$) olarak göze çarpmaktadır. Bu kategorilerde kullanılan metaforlar nispeten daha az çeşitlilik göstermektedir.

Destekleyici/Kolaylaştırıcı Ögeler

En fazla metaforun bulunduğu kategori, Web 2.0'ın öğretici ve yardımcı rolüne dikkat çekmektedir. "Öğretmen", "asistan", "ilaç", "pusula" gibi metaforlar, Web 2.0'ın bilgiye ulaşmayı kolaylaştıran, öğrenme sürecini destekleyen bir araç olduğunu ifade etmektedir.

Öğretmen: "Web 2.0, bir öğretmen gibi bilgiyi öğrencilere sunar ve her türlü sorun çözmeye etkili olur."

Asistan: "Web 2.0, bir asistan gibi, derste görsel olarak anlatamadığım öğeleri anlattığı için güzeldir."

İlaç: "Web 2.0, bilgiyi almakta zorlananlar için bir ilaç gibidir, sorunlarımıza çözüm bulur."

Pusula: "Web 2.0, yol gösterici olduğu için pusula gibidir."

Hızlı Öğrenme/Zamandan Tasarruf

Bu kategoride, Web 2.0'ın hız ve verimlilik sağlayan yönü vurgulanmaktadır. "Uçak", "Google", "düdüklü tencere" ve "hızlı tren" gibi metaforlar, bilgiye hızlı ve etkin bir şekilde ulaşma yeteneğini temsil etmektedir.

Uçak: *"Web 2.0, bilgiye ulaşma hızını uçak kadar artırır."*

Google: *"Web 2.0, Google gibi, kullanıcıların aradığı bilgilere saniyeler içinde ulaşmasını ve öğrenilmesini sağlar"*

Düdüklü Tencere: *Benim için Web 2.0 araçları düdüklü tencere gibidir. Zamandan tasarruf ederek tadı güzelleştirdiği için iyidir.*

Hızlı tren: *"Web 2.0, bilgiye ulaşmayı hızlı bir tren gibi hızlandırır."*

Oyun/Hobi/Eğlence

Web 2.0'ın eğlenceli ve etkileşimli yönünü ortaya koyan bu kategoride "oyun", "oyuncak", "futbol", "lego" gibi metaforlar öne çıkmaktadır. Kullanıcıların Web 2.0'ı bir eğlence ve sosyal etkileşim alanı olarak görmeleri bu kategoriyle ifade edilmektedir.

Oyun: *"Web 2.0, bir oyun gibi kullanıcıları içine çeker ve etkileşimi artırır ve aktif hale getirir."*

Oyuncak: *"Web 2.0, içinde bulunan eğlenceli aktivitelerle dersi eğlenceli hale getirdiği için güzeldir."*

Futbol: *"Web 2.0, bir futbol maçı gibi sevilen ve eğlenceli bir şeydir."*

Lego: *"Web 2.0, lego gibi farklı parçaları bir araya getirerek yeni şeyler yaratır."*

Kalıcılık

"Dövme", "demir", "kütüphane", "projeksiyon" gibi metaforlarla ifade edilen bu kategori, Web 2.0'ın kalıcı ve sürekli bir yapıya sahip olduğunu vurgulamaktadır.

Dövme: *"Web 2.0, dijital dünyada kalıcı bir iz bırakan dövme gibidir."*

Demir: *"Web 2.0, öğrenmeyi ayakta tutan yapısıyla demir kadar kalıcıdır."*

Kütüphane: *"Web 2.0, bilgiye her zaman erişebileceğiniz bir dijital kütüphane gibidir."*

Projeksiyon: *"Web 2.0, her daim açık bir projeksiyon gibi bilgiyi sürekli göstererek kalıcı kılar."*

İşlevsellik

Bu kategoride "anahtar", "ışık", "kapı", "tarak" gibi metaforlar, Web 2.0'ın pratik ve günlük hayatta işlevsel bir araç olduğunu göstermektedir.

Anahtar: *"Bilginin kapılarını açtığı için."*

İşık: *"Aydınlanma yaşadığımız için."*

Kapı: *"Web 2.0, bilgi dünyasına açılan bir kapıdır."*

Tarak: *"Tarak saçımızı karmaşıklıktan kurtardığı gibi karmaşayı çözdüğü için"*

Dikkat Çekicilik

"Televizyon", "fosforlu kalem", "test kitapçığı" ve "müze" gibi metaforlar, Web 2.0'ın dikkat çekici ve ilgi uyandıran özelliklerini yansıtmaktadır.

Televizyon: *"Web 2.0, dikkatleri üzerine çeker ve görsel açıdan zengindir."*

Fosforlu kalem: "Web 2.0, önemli bilgileri vurgulayan bir fosforlu kalem gibi öne çıkarır."

Test kitapçığı: "Web 2.0, bilgiye olan ilgiyi artıran bir test kitapçığı gibidir."

Müze: "Web 2.0, içinde keşfedilecek çok şey olan bir müze gibidir."

Besin

"Yemek", "su" ve "baharat", "tatlı" gibi metaforlar, Web 2.0'ın kullanıcılar için bir ihtiyaç veya temel bir kaynak olduğunu ima etmektedir.

Yemek: "Web 2.0, zihnin ihtiyacı olan bir yemek gibidir, öğretim hayatımızda zorunlu bir ihtiyaç olduğundan önemlidir. "

Su: "Web 2.0, kullanıcılar için vazgeçilmez bir su kaynağıdır ve dersin yaşam kaynağı olduğu için önemli."

Baharat: "Web 2.0, bilginin tadını artıran bir baharat gibidir ve öğrenmeye tat verir."

Tatlı: "Web 2.0, bilginin cazibesini artıran bir tatlı gibi çekicidir ve zevk alarak öğrettiği için."

Kapsama

"Gökyüzü", "nehir", "ağaç", "deniz" gibi metaforlarla, Web 2.0'ın geniş bir kapsam ve erişim alanına sahip olduğu anlatılmaktadır.

Gökyüzü: "Web 2.0, sınırsızca hayal gücümüzü genişlettiği için önemli."

Nehir: "Web 2.0, sürekli değişim ve gelişim içinde olduğundan."

Ağaç: "Web 2.0, kökleri derinlere inen bir ağaç kadar kıymetli olduğu için."

Deniz: "Web 2.0, bilgiyle dolu derin bir deniz gibidir ve sınırları çok fazladır."

Diğer

"Ters orantı", "turnusol kağıdı", "ayna" gibi metaforlar, diğer kategorilere uymayan çeşitli özellikleri temsil etmektedir.

Ters orantı: " Öğrenciye ne verilirse o şekilde dönüt alınabildiği için."

Turnusol kağıdı: "Eksikleri ayırt edebildiğim için."

Ayna: " Sahip olduğu bilgileri yansıttığı için."

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Bu çalışmada, öğretmen adaylarının Web 2.0 araçlarına yönelik metafor algıları incelenmiştir. Elde edilen bulgular, öğretmen adaylarının Web 2.0 araçlarını farklı açılardan tanımladıklarını ve bu araçları çeşitli metaforlarla ilişkilendirdiklerini göstermektedir. Çalışmanın sonuçları, Web 2.0 araçlarının öğretmen adayları tarafından "destekleyici/kolaylaştırıcı öge", "hızlı öğrenme/zamandan tasarruf", "oyun/hobi/eğlence", "kalıcılık", "işlevsellik", "dikkat çekicilik", "besin", ve "kapsama" gibi kategorilerle tanımlandığını ortaya koymaktadır.

En çok kullanılan metaforların "destekleyici/kolaylaştırıcı öge" kategorisinde yer alması, teknoloji araçlarının öğretmen adayları tarafından, öğrenme sürecini destekleyen ve bilgiye erişimi kolaylaştıran araçlar olarak algılandığını göstermektedir. Benzer şekilde Arslan ve

Zengin (2017) fen bilgisi öğretmen adaylarının teknolojiye yönelik metafor algılarını inceledikleri araştırmalarında, öğretmen adaylarının teknolojiyi “hayatı kolaylaştıran” bir öğe olarak algıladıkları sonucuna ulaşmışlardır. Bu bulgu, Web 2.0 araçlarının öğretim süreçlerinde öğretmenler tarafından yaygın bir şekilde benimsenmesini dile getiren alanyazın ile benzerlik göstermektedir (Geçim ve İmer, 2023, Banaz, 2023). Öğretmen adayları, bu araçların, sınıf içi ve dışı öğrenme aktivitelerinde önemli bir destek aracı olarak kullanılabilceğini düşünmektedirler. Örneğin, “öğretmen”, “anne” ve “İsviçre çakısı” gibi metaforlar, Web 2.0 araçlarının öğretim sürecine çok yönlü katkılar sağlayabileceğine işaret etmektedir.

"Hızlı öğrenme/zamandan tasarruf" kategorisi, öğretmen adaylarının Web 2.0 araçlarını bilgiye hızlı ve etkin bir şekilde ulaşma aracı olarak gördüğünü ortaya koymaktadır. “Uçak” ve “zaman makinesi” gibi metaforlar, bu araçların hız ve verimlilik sağladığını vurgulamaktadır. Göksu ve Koçak (2020) öğretmen adaylarının öğretim teknolojinine yönelik metafor algılarını inceledikleri araştırmalarında, öğretmen adaylarının teknoloji ulaşım, bilgiye erişim şeklinde algıladıklarını da ifade etmişlerdir. Özellikle, teknoloji destekli öğrenme ortamlarında, zamanın etkili yönetimi ve bilginin hızlı erişimi, öğrenme sürecini destekleyen önemli unsurlar olarak kabul edilmektedir.

"Oyun/hobi/eğlence" kategorisinde yer alan metaforlar, öğretmen adaylarının Web 2.0 araçlarını eğlenceli ve etkileşimli araçlar olarak algıladığını göstermektedir. "Oyun", "oyuncak" ve "müzik" gibi metaforlar, bu araçların öğrenmeyi eğlenceli hale getirdiğine dair bir inancı yansıtmaktadır. Günümüz dünyasında teknoloji, çocuklara oynama, keşfetme ve öğrenme için birçok fırsat sunmaktadır (Linebarger ve Piotrowski, 2009) Benzer şekilde Özyurt ve Badur (2020) ilkökul öğrencilerinin teknolojiye yönelik metafor algılarını inceledikleri araştırmalarında, öğrencilerin oyun/oyuncak metaforları ürettiğini ifade etmişlerdir. Buna ek olarak Ergen ve Yanpar Yelken (2015) ilkökul üçüncü sınıf öğrencilerinin teknolojiye yönelik en fazla oyun metaforu ürettiğini belirtmişlerdir. Salman ve Akay (2022) öğrencilerinin yabancı dilde kelime öğrenme stratejilerini tespit etmek amacıyla Wordwall uygulamasını kullanmışlar ve etkili olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Bu da elde edilen sonucun öğrencilerin motivasyonlarını ve etkileşimlerini artırmada etkili olabileceğini göstermektedir.

Çalışmanın bulguları, Web 2.0 araçlarının eğitimde kalıcılık ve işlevsellik açısından önemli bir role sahip olduğunu da ortaya koymaktadır. “Dövme” ve “demir” gibi metaforlar, bu araçların eğitimdeki yerinin kalıcı olduğunu ve uzun vadeli etkiler yaratabileceğini ifade etmektedir. Aynı şekilde, "anahtar" ve "kapı" gibi metaforlar, Web 2.0 araçlarının eğitimde işlevselliğine vurgu yapmaktadır. Bu bulgu, öğretmen adaylarının Web 2.0 teknolojilerini, sadece birer araç olarak değil, aynı zamanda eğitim süreçlerinin vazgeçilmez unsurları olarak gördüklerini açık bir şekilde göstermektedir. Benzer şekilde Koç (2013) çalışmasında, teknolojiye yönelik metaforları kolaylaştırıcı ve hayati gereklilik gibi temalar altında toplamıştır.

Araştırma sonuçlarından hareketle şu önerilerde bulunulabilir:

Araştırma bulguları, Web 2.0 araçlarının sadece bilgiye erişimi kolaylaştıran araçlar olarak değil, aynı zamanda eğlenceli ve etkileşimli öğrenme süreçlerine katkı sağlayan araçlar olarak da algılandığını göstermektedir. Bu doğrultuda, öğretmen adaylarının bu araçları derslerinde daha etkili bir şekilde kullanmalarını teşvik etmek amacıyla, Web 2.0 araçlarını entegre eden yenilikçi öğretim stratejileri geliştirilebilir.

Öğretmen adaylarının Web 2.0 araçlarına yönelik geliştirdikleri metaforlar, bu araçların eğitimde nasıl algılandığı ve konumlandırıldığı konusunda önemli ipuçları sunmaktadır. Gelecekte yapılacak araştırmalarda, metaforların eğitsel kullanımını ve öğretmen adaylarının diğer eğitim teknolojilerine yönelik algılarını inceleyen çalışmalar yapılabilir.

KAYNAKÇA

Arslan, A. & Zengin, R. (2017) fen bilgisi öğretmen adaylarının teknoloji kavramına ilişkin algılarının metafor yoluyla belirlenmesi. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 55, 23-36.

Banaz, E. (2023). Türkçe öğretmenlerinin ders sürecinde kullandıkları web 2.0 araçlarına yönelik bir değerlendirme. *Journal of History School*, 67, 3374- 3390

Dağlı, M. (2024). Öğretmen adaylarının web 2.0 araç kullanım yetkinlikleri ve siber aylıklık eğilimleri arasındaki ilişki. *Türkiye Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 9(1), 61-84.

Geçim, B., ve İmer Çetin, N. (2023). Öğretmen adaylarının web 2.0 araçlarını kullanabilme yetkinlikleri: bir karma yöntem araştırması. *Eğitimde Kuram ve Uygulama*, 19(1), 97-122. <https://doi.org/10.17244/eku.1198098>

Goksu, İ., & Koçak, Ö. (2020). Öğretmen adaylarının öğretim teknolojilerine yönelik metaforik algıları. *Journal of Instructional Technologies and Teacher Education*, 9(2), 125-143.

Koç, M. (2013). Student teachers' conceptions of technology: A metaphor analysis. *Computers & Education*, 68,1-8. <https://doi.org/10.1016/J.COMPEDU.2013.04.024>

Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Johnson Metaphors We Live by*. University of Chicago Press.

Linebarger, D. L. ve Piotrowski, J. T. (2009). TV as storyteller: How exposure to television narratives impacts at risk preschoolers' story knowledge and narrative skills. *British Journal of Developmental Psychology*, 27(1), 47-69.

O'Reilly, T. (2007). What Is Web 2.0: Design Patterns and Business Models for the Next Generation. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1008839

Özyurt, M. & Badur, M. (2020). İlkokul Öğrencilerinin "Teknoloji" kavramına ilişkin metaforik algıları ve öğrenme süreçlerinde teknoloji kullanımları. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 20 (2), 1161-1177.

Salman, M. & Akay, C. (2022). Web 2.0 araçlarının ortaokul öğrencilerinin yabancı dilde kelime öğrenme stratejilerine ve başarılarına etkisinin incelenmesi: Bir karma yöntem araştırması. *EDUCATIONE*, 1(2), 362- 388

Yanpar Yelken, T. (2015). *Öğretim teknolojileri ve materyal tasarımı*. Anı Yayıncılık.

Yaşar-Sağlık, Z. ve Yıldız, M. (2021). Türkiye'de dil öğretiminde Web 2.0 araçlarının kullanımına yönelik yapılan çalışmaların sistematik incelemesi. *JRES*, 8(2), 418-442. <https://doi.org/10.51725/etad.1011687>

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.

GRAPHIC DESIGN IN CRISIS COMMUNICATION, THE CASE OF THE
GENERAL DIRECTORATE OF FORESTRY
KRİZ İLETİŞİMİNDE GRAFİK TASARIM, ORMAN GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
ÖRNEĞİ

Merve ERSAN¹, Birsen ÇEKEN

¹Doçent, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Grafik Tasarımı, 0000-0003-0587-7875

²Profesör, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Grafik Tasarımı,
0000-0001-8112-992X

Özet

Doğal afetler, pandemiler, terör saldırıları ve diğer acil durumlar gibi kriz durumlarında hızlı ve doğru bilgi akışı sağlamak hayati bir önem taşımaktadır. Grafik tasarım, bu tür durumlarda karmaşık bilgilerin sade, anlaşılır ve hızlı bir şekilde iletilmesini sağlama potansiyeline sahiptir. Kriz iletişimde grafik tasarımın önemi, bilgi kirliliğini önleme, paniği azaltma ve toplumsal dayanıklılığı artırma kapasitesinden kaynaklanmaktadır. Özellikle sosyal medya ve dijital platformların kullanımının yaygınlaşması, kriz anlarında grafik tasarımın etkisini artırmıştır. Bu çalışma, kriz anlarında etkili mesajlar iletilme konusunda grafik tasarımın rolünü ve önemini incelemektedir. Çalışma, kriz iletişimde kullanılan grafik unsurları, tasarım ilkelerini ve uygulamaları ele almakta; geçmişte yaşanan kriz durumlarından örneklerle kriz anlarında grafik tasarımın etkinliğini ve önemini vurgulamakta, acil durumlarda toplumun bilinçlendirilmesi ve yönlendirilmesi için etkili grafik tasarım stratejilerini incelemektedir. Kriz anlarında doğru bilgi akışını sağlamak ve toplumun güvenliğini korumak adına grafik tasarımın potansiyeli, hazırlık aşamasında ve kriz anında doğru kullanımıyla değerlendirilmektedir. Araştırmada kriz iletişimi bağlamında Orman Genel Müdürlüğü tarafından 2023 ve 2024 yıllarında sosyal medya üzerinden yapılan grafik tasarım örnekleri incelenmiştir. Sonuç olarak, grafik tasarım, kriz yönetiminde yalnızca bilgi iletimi sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda toplumsal güvenliği ve dayanıklılığı artırmada da önemli bir araç olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, kriz iletişimde grafik tasarımın doğru ve etkin kullanımı, organizasyonların krizlere karşı hazırlıklı olmasını ve etkili bir şekilde yanıt vermesini sağlamaktadır. Grafik tasarımın kriz iletişimde oynadığı kritik rolün, hazırlık aşamasında ve kriz anında doğru kullanımıyla, toplumsal güvenliğe ve kriz yönetimine olan katkıları değerlendirilmektedir.

Anahtar kelimeler: Kriz iletişimi, grafik tasarım, sosyal medya, kriz yönetimi, bilgi sadeleştirme

Abstract

In crisis situations such as natural disasters, pandemics, terrorist attacks, and other emergencies, ensuring the rapid and accurate flow of information is of critical importance. Graphic design

has the potential to present complex information in a clear, understandable, and timely manner during such scenarios. The significance of graphic design in crisis communication stems from its ability to prevent misinformation, reduce panic, and enhance societal resilience. The growing use of social media and digital platforms has further amplified the impact of graphic design during crises. This study examines the role and importance of graphic design in conveying effective messages during crises. It addresses the graphic elements, design principles, and applications used in crisis communication and highlights the effectiveness and relevance of graphic design through examples from past crisis situations. Moreover, it explores effective graphic design strategies for raising public awareness and providing guidance during emergencies. The potential of graphic design to ensure the flow of accurate information and safeguard public safety is evaluated in both the preparation and response phases of crises. In this research, graphic design examples used by the General Directorate of Forestry in 2023 and 2024 on social media for crisis communication are analyzed. The findings indicate that graphic design serves not only as a tool for information dissemination but also as a key instrument for enhancing public safety and resilience in crisis management. In this context, the proper and effective use of graphic design in crisis communication enables organizations to be better prepared for crises and to respond effectively. The critical role of graphic design in crisis communication is assessed in terms of its contribution to public safety and crisis management through its appropriate use during both the preparatory and active phases of a crisis.

Keywords: Crisis communication, graphic design, social media, crisis management, information simplification

1. Giriş

Kriz anlarında iletişim, toplumun güvenliği açısından kritik bir öneme sahiptir. Doğal afetler, pandemiler, terör saldırıları ve diğer acil durumlar gibi kriz durumlarında, doğru ve hızlı bilgi akışı sağlamak, kaos ve paniği önlemek için hayati bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda, grafik tasarım, karmaşık bilgileri basit, anlaşılır ve hızlı bir şekilde iletme kapasitesiyle kriz iletişiminin vazgeçilmez bir unsuru olmaktadır. Kriz anlarında, bilgi kirliliği ve yanlış anlaşılmalara önüne geçmek için etkili görsel iletişim stratejilerine ihtiyaç duyulmaktadır. Grafik tasarımın kriz iletişimindeki etkisi, bilgiye hızlı erişim sağlama, mesajları daha anlaşılır kılma ve toplumu doğru yönlendirme potansiyelinden kaynaklanmaktadır. Bu çalışmada, kriz iletişiminde grafik tasarımın rolü, kullanılan teknikler ve bu tekniklerin etkinliğini artırmak için izlenen tasarım ilkeleri ele alınmıştır.

Geçmişte yaşanan kriz durumları, grafik tasarımın kriz iletişiminde nasıl kritik bir rol oynadığını gösteren birçok örnek sunmaktadır. Örneğin, 2020 yılında başlayan COVID-19 pandemisi sırasında, sağlık otoritelerinin ve hükümetlerin grafik tasarım unsurlarını kullanarak halkı bilgilendirmesi, doğru bilgilere hızlı erişim sağlama ve toplumsal bilinç oluşturma açısından büyük bir önem taşımıştır.

Türkiye, Akdeniz İklimi'nin etkisi altında bir ülke olarak, özellikle yaz aylarında orman yangınları açısından yüksek risk taşımaktadır. Türkiye'nin orman varlığı yaklaşık 22,7 milyon hektar olup, bu alanın büyük bir kısmı yangın riski altındadır (Bahadır, 2010). Orman Genel Müdürlüğü (OGM) tarafından yayınlanan verilere göre, Türkiye'de her yıl ortalama 2.000'den

fazla orman yangını meydana gelmektedir. Bu yangınlar, genellikle sıcak ve kuru yaz aylarında, özellikle Temmuz ve Ağustos aylarında yoğunlaşmaktadır.

Türkiye’de orman yangınlarının en önemli nedenleri arasında insan kaynaklı faktörler öne çıkmaktadır. Bilinçsiz piknikler, ormanlık alana sigara izmariti atılması gibi dikkatsizlikler, tarla açma amacıyla yapılan kontrolsüz yakma işlemleri başlıca nedenlerdendir. Bunun yanı sıra, iklim değişikliği de yangınların sıklık ve şiddetinde artışa yol açmaktadır (Küçükosmanoğlu, 2021).

Son yıllarda, Türkiye’de meydana gelen büyük yangınlar arasında 2021 yılı yangınları öne çıkmaktadır. Bu yangınlar, Türkiye'nin Akdeniz ve Ege bölgelerinde büyük tahribata yol açmış, binlerce hektarlık orman alanı ve birçok yerleşim yeri zarar görmüştür (Güler vd., 2022).

Bu araştırmada kriz iletişimi bağlamında Orman Genel Müdürlüğü tarafından 2023 ve 2024 yıllarında sosyal medya üzerinden yapılan grafik tasarım örnekleri incelenmiş, bu örneklerde kriz iletişimi stratejilerinin nasıl kullanıldığı analiz edilmiştir. Bu bağlamda araştırma, grafik tasarımın kriz iletişiminde oynadığı rolü inceleyerek, gelecekteki kriz durumlarında daha etkili ve verimli bir iletişim stratejisi geliştirilmesine katkıda bulunmayı hedeflemektedir.

1. KRİZ İLETİŞİMİ VE TEMEL İLKELERİ

Kriz, beklenmedik bir şekilde ortaya çıkan ve organizasyonun işleyişini, itibarını ve paydaşlarla olan ilişkilerini olumsuz yönde etkileyen olaylar olarak tanımlanır. Coombs (2007), krizi organizasyonların rutin faaliyetlerini kesintiye uğratan, hızlı ve etkili yanıtlar gerektiren ve organizasyonun itibarını tehdit eden ani ve beklenmedik olaylar olarak tanımlamıştır. Fink’e (1986) göre ise kriz, hazırlıksız yakalanan organizasyonlar için ciddi tehlikeler oluşturan ve acil müdahale gerektiren durumlardır. Hermann (1963), krizin, karar vericilerin normal faaliyetlerini aşan ve hızlı bir şekilde çözüm gerektiren olağanüstü bir durum olduğunu belirtir. Pearson ve Clair (1998), krizi organizasyonların hayatta kalma yeteneğini tehdit eden ve stratejik değişiklikler yapmayı zorunlu kılan olaylar olarak ifade etmiştir. Bu tanımlardan hareketle, krizlerin ortak özellikleri arasında belirsizlik, aciliyet ve potansiyel olarak zarar verme kapasitesi yer alır. Krizler, organizasyonların yalnızca iç dinamiklerini değil, aynı zamanda dış paydaşları ve kamuoyunu da etkileyen çok boyutlu olaylardır.

Kriz iletişimi ve grafik tasarım, toplumların güvenliğini ve sağlığını korumak için kritik öneme sahiptir. Kriz anlarında hızlı ve doğru bilgi akışı sağlamak, kaos ve paniği önlemek için vazgeçilmezdir. Literatür taraması, kriz iletişiminde grafik tasarımın rolünü, etkili stratejilerini ve uygulama örneklerini ele alarak bu alandaki mevcut bilgileri incelemektedir.

Coombs (2007), kriz iletişiminin etkinliğini artırmak için şeffaflık, hızlı yanıt verme ve doğru bilgilendirme gibi temel ilkeleri öne sürmektedir. Kriz iletişimi konusundaki alanyazın, bilgi akışının hızla ve doğrulukla sağlanmasının önemine vurgu yapmaktadır. Doğru ve etkili iletişim stratejileri, kriz anlarında toplumun güvenliğini sağlamak için kritik rol oynamaktadır.

Kriz iletişimi, bir organizasyonun beklenmedik ve potansiyel olarak zarar verici olaylar sırasında, kamuoyunu ve diğer paydaşlarını bilgilendirmek ve yönlendirmek için uyguladığı stratejik iletişim sürecidir. Krizler, doğal afetler, teknolojik kazalar, ekonomik çöküşler, terör saldırıları veya skandallar gibi çeşitli şekillerde ortaya çıkabilecek olup, kurumların ve organizasyonların itibarını, güvenilirliğini ve işleyişini ciddi şekilde etkileyebilir. Kriz

iletişiminin amacı, kriz sırasında ve sonrasında bilgi akışını yönetmek, belirsizlikleri azaltmak, paniği önlemek ve organizasyonun güvenilirliğini korumaktır (Coombs, 2007).

Kernisky, krizi kurumun beklentileri ile çevresinde meydana gelen olaylar arasında ortaya çıkan büyük bir uyumsuzluk olarak tanımlamaktadır (Kernisky, 1997, s. 843). Akdağ ise krizi daha geniş bir perspektiften ele alarak, beklenmedik, ani gelişen, hızlı ilerleyen ve hazırlıksız yakalanan veya belirtileri önceden fark edilemeyen durumlar olarak tanımlamaktadır. Ona göre, bu tür durumlar örgüt için iyi yönetilmediğinde çöküşe, iyi yönetildiğinde ise fırsata dönüşebilecek olaylardır (Akdağ, 2001, s. 34). Her kriz kendi içinde farklı etki alanlarına sahip olsa da, kriz yönetimi genellikle kriz öncesi, kriz esnası ve kriz sonrası dönemlerde yapılan araştırma, planlama, uygulama ve değerlendirme aşamalarından oluşmaktadır (Göztaş ve Sevingül, 2018: 81).

Krizin temel özellikleri; organizasyonun önemli amaçlarını, hatta varlığını tehlikeye sokması, acil cevap gerektirmesi, korku ve paniğe yol açması, öngörme ve önleme mekanizmasının yetersiz kalması, gerilim yaratması, beklenmedik gelişmeler çıkarabilecek olması, kontrol güçlüğü, (i7) Organizasyonun itibarının zedelemesi, yaşamsal bir dönüm noktası yaratması, ciddi kayıplar veya kazanç fırsatları yaratabilecek olması olarak sıralanmaktadır (Akt: Kıyat, 2015: 256)

Kriz iletişiminde temel ilkeler şöyle sıralanabilir (Coombs, 2012; Heath ve Millar, 2004; Ulmer, Sellnow ve Seeger, 2014; Veil, Buehner ve Palenchar, 2011; Grunig ve Hunt, 1984; Coombs, 2007; Fink, 1986):

1.Hızlı Yanıt:

Kriz anında hızlı yanıt vermek, bilgi kirliliğini önlemek ve spekülasyonların önüne geçmek için kritik öneme sahiptir. Hızlı yanıt, doğru bilgi sağlamak ve organizasyonun kriz yönetme kapasitesini göstermek için gereklidir. Coombs (2012), krizin ilk saatlerinde yapılan açıklamaların, kamuoyunun krizi nasıl algıladığını büyük ölçüde etkilediğini belirtmektedir. Bu nedenle, kriz iletişiminde hız, güvenilirliği artıran ve krizi kontrol altına alan önemli bir faktördür.

2.Doğru ve Şeffaf Bilgilendirme:

Kriz iletişiminin başarısı, doğru ve şeffaf bilgilendirme ile yakından ilişkilidir. Bilginin doğruluğu, organizasyonun güvenilirliğini korur ve yanlış bilgilerin yayılmasını engeller. Şeffaflık ise, organizasyonun krizi yönetme sürecindeki dürüstlüğünü ve hesap verebilirliğini gösterir. Heath ve Millar (2004), doğru ve şeffaf bilgilendirmenin, kriz anında kamuoyunun güvenini kazanmanın anahtarı olduğunu vurgulamaktadır.

3.Tutarlılık:

Kriz sırasında verilen mesajların tutarlı olması, kamuoyunun güvenini kazanmak ve korumak için önemlidir. Tutarlı mesajlar, bilgi kirliliğine yol açarak krizin daha da derinleşmesine neden olabilir. Ulmer, Sellnow ve Seeger (2014), kriz iletişiminde tutarlılığın, organizasyonun güvenilirliğini artırdığını ve belirsizlikleri azalttığını belirtmektedir.

4.Empati ve Duygusal Zeka:

Kriz anında empati göstermek, etkilenen bireyler ve topluluklarla güçlü bir bağ kurmanın anahtarıdır. Duygusal zeka, kriz iletişiminde kullanılan dil ve tonun, kamuoyunun duygusal tepkilerini anlamayı ve onlara uygun bir şekilde yanıt vermeyi içerir. Coombs (2007), empatik bir yaklaşımın, kriz anında organizasyonun insan odaklı bir imaj sergilemesine yardımcı olduğunu ifade etmektedir.

5.Sürekli İletişim:

Kriz sırasında ve sonrasında sürekli iletişim, paydaşların ve kamuoyunun bilgiye erişimini sağlar. Sürekli iletişim, kriz yönetim sürecinin her aşamasında bilgilendirici güncellemeler sunarak belirsizlikleri azaltır. Veil, Buehner ve Palenchar (2011), kriz iletişiminde sürekliliğin, kriz sonrası toparlanma sürecini desteklediğini ve güveni yeniden inşa ettiğini vurgulamaktadır.

6.İki Yönlü İletişim:

Kriz iletişimi, sadece bilgi vermekle sınırlı kalmamalı, aynı zamanda geri bildirim almayı da içermelidir. İki yönlü iletişim, organizasyonun paydaşlarından gelen endişe ve soruları yanıtlamasını ve kriz yönetim stratejilerini buna göre ayarlamasını sağlar. Grunig ve Hunt (1984), iki yönlü iletişimin, kriz sırasında etkileşimi artırarak daha etkili bir yönetim sağladığını belirtmektedir.

7.Hazırlık ve Planlama:

Kriz iletişiminin etkinliği, önceden yapılan hazırlık ve planlamaya dayanır. Kriz planları, olası senaryolar için önceden belirlenmiş stratejileri ve iletişim protokollerini içerir. Fink (1986), kriz planlamasının, organizasyonların krizlere daha hızlı ve etkili yanıt vermesini sağladığını ifade etmektedir. Hazırlık, kriz anında panik ve belirsizlikleri azaltarak daha yapılandırılmış bir iletişim sağlar.

Kriz iletişimi, organizasyonların kriz anlarında ve sonrasında itibarlarını korumaları ve güveni yeniden inşa etmeleri için kritik bir süreçtir. Hızlı yanıt, doğru ve şeffaf bilgilendirme, tutarlılık, empati, sürekli iletişim, iki yönlü iletişim ve hazırlık gibi temel ilkeler, kriz iletişiminin başarısını belirleyen unsurlardır. Bu ilkeler, organizasyonların krizleri daha etkin bir şekilde yönetmelerine ve toplumla olan ilişkilerini güçlendirmelerine yardımcı olur.

Coombs'un (1999; 2015) durumsal kriz iletişim teorilerine göre dört temel kriz iletişim stratejisi bulunmaktadır. Bu teorilerden ilki, organizasyonun sorumluluğu kabul ettiği ve hatalarını itiraf ettiği durumlarda kullanılan "Özür Dileme Stratejisi"dir. Organizasyon, mağdur olan taraflardan özür diler ve genellikle tazminat veya telafi yolları sunar. Bu stratejinin temel amacı, kaybedilen güveni yeniden kazanmak ve organizasyonun itibarını onarmaktır. Örneğin, bir ürün geri çağırılması sırasında şirketin hatayı kabul etmesi ve etkilenen müşterilere tazminat sunması bu stratejiye örnektir. İkinci strateji ise "İnkâr Stratejisi" olarak adlandırılır. Bu strateji, organizasyonun krizin varlığını veya sorumluluğunu reddettiği durumlarda kullanılır. Organizasyon, olayın meydana gelmediğini veya kendisinin bu olaydan sorumlu olmadığını iddia eder. Amaç, suçlamaları reddetmek ve organizasyonun itibarını korumaktır. Örneğin, organizasyonun yanlış bilgi yayıldığını iddia ederek krizi reddetmesi ve bu konuda kamuoyunu bilgilendirmesi, inkâr stratejisi'nin bir uygulamasıdır. Üçüncü strateji, "İlişki Kurma Stratejisi"dir. Bu strateji, kriz sırasında organizasyonun olumlu yönlerini vurgulamak ve topluma katkılarını hatırlatmak üzerine kuruludur. Organizasyon, geçmişte yaptığı hayır işleri

ve sosyal sorumluluk projeleri gibi olumlu faaliyetlerini ön plana çıkararak, kriz anında kamuoyunun desteğini ve sempatisini kazanmaya çalışır. Bu strateji, organizasyonun olumlu imajını korumayı ve kriz sürecinde destek bulmayı hedefler. Son olarak, “Dönüştürme Stratejisi”, organizasyonun krizin ciddiyetini veya kendi sorumluluğunu azaltmaya çalıştığı durumlarda kullanılır. Bu strateji, krizin etkilerini küçültmek ve organizasyonun bu durumdan sorumlu olmadığını göstermek için kullanılır. Organizasyon, olayın kontrolü dışında geliştiğini veya etkisinin abartıldığını öne sürerek, krizin önemini azaltmaya çalışır. Örneğin, bir şirketin yaşanan olayın etkilerinin abartıldığını iddia etmesi bu stratejiye örnektir. Coombs’un bu dört stratejisi, organizasyonların kriz anında nasıl hareket etmeleri gerektiğine dair önemli rehberlik sağlar ve itibar yönetiminde kritik bir rol oynamaktadır (Coombs, 1999; 2015).

2. KRİZ İLETİŞİMİNDE GRAFİK TASARIM

Görsel iletişimin karmaşık bilgileri sadeleştirme ve anlaşılır hale getirme özelliği kriz anlarında hayati öneme sahip olabilir. Çalışmalar, grafik tasarımın kriz iletişiminde kullanılmasının bilgiye erişimi hızlandırarak toplumun güvenliğine katkı sağladığını göstermektedir. Örneğin, Tufte (1990), görsel bilgilerin sadeleştirilmesi ve anlaşılır hale getirilmesinde grafik tasarımın önemini vurgulamaktadır. Nielsen ve Molich (1990), kullanıcı dostu arayüzlerin ve infografiklerin kriz iletişiminde kritik rol oynadığını belirtmektedir.

Teknolojideki hızlı gelişmeler, kriz iletişiminde grafik tasarımın kullanımını daha da yaygınlaştırmıştır. Dijital medya ve sosyal medya platformları, kriz anlarında hızlı ve geniş kitlelere ulaşmak için etkili araçlar sunar. Kapucu (2006), sosyal medyanın kriz yönetiminde bilgi paylaşımını hızlandırarak ve koordinasyonu artırarak önemli bir rol oynadığını vurgulamaktadır. Dijital grafik tasarım unsurları, kriz iletişiminde yenilikçi çözümler sunmaktadır.

Veri görselleştirme, kriz iletişiminde kritik bir rol oynamaktadır. Meyer ve Norman (2020), veri görselleştirmenin kriz anlarında karar verme süreçlerini hızlandığını ve bilgiye hızlı erişimi sağladığını belirtmektedir. Riche ve Lee (2018), veri görselleştirmenin halkın kriz anlarında doğru bilgiye ulaşmasını kolaylaştırdığını ve paniği önlediğini göstermektedir. Bu bağlamda, veri görselleştirme teknikleri ve araçları kriz iletişiminde etkili bir şekilde kullanılabilir. Kriz iletişiminde kullanılan grafik tasarım unsurları, belirli ilkeler doğrultusunda tasarlanmalıdır. Kim ve DiSalvo (2010), kriz anlarında grafik tasarımda sadeleştirilmiş bilgi sunumu ve dikkat çekici görsel unsurların kullanımının önemini vurgulamaktadır. Ayrıca, kullanıcı dostu arayüzler ve anlaşılır infografikler, bilgiye erişimi kolaylaştırır ve doğru bilgilendirmeyi sağlar (Wang ve Kuo, 2016).

COVID-19 pandemisi, grafik tasarımın kriz iletişimindeki önemini vurgulayan pek çok çalışmaya konu olmuştur. Wong ve Jensen (2020), pandeminin başlangıcından itibaren sağlık otoritelerinin ve hükümetlerin, halkı bilgilendirmek ve bilinçlendirmek için infografikler, sosyal medya görselleri ve kamu spotları gibi çeşitli grafik tasarım unsurlarını etkin bir şekilde kullandığını belirtmektedir. Benzer şekilde, doğal afetler sırasında da etkili grafik tasarım stratejileri kullanılarak halkın güvenliği sağlanabilir (Lachlan, Spence ve Lin, 2014).

Örneğin, 2005 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nin özellikle New Orleans şehri ve çevresinde büyük yıkıma neden olan bir kasırga olan “Hurricane Katrina” sırasında kullanılan grafik bilgilendirme araçları, afet yönetiminde önemli bir rol oynamıştır (Rodriguez ve Dynes,

2006). Ayrıca, 2011 yılında Japonya'nın Fukushima bölgesinde meydana gelen ve tarihin en ciddi nükleer kazalarından kabul edilen Fukushima nükleer felaketi sırasında kullanılan grafik tasarım unsurları, halkın hızlı ve doğru bilgiye ulaşmasını sağlamıştır (Yamamoto ve Takahashi, 2012). Bu tür vaka çalışmaları, kriz iletişimde grafik tasarım stratejilerinin geliştirilmesine yönelik değerli içgörüler sunmaktadır. Grafik tasarım, karmaşık bilgileri sadeleştirme, hızlı bilgi akışı sağlama ve toplumu doğru yönlendirme kapasitesiyle kriz anlarında vazgeçilmez olmaktadır.

3. ORMAN YANGINLARINDA KRİZ İLETİŞİMİ, ORMAN GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ÖRNEĞİ

Orman yangınlarında kriz iletişimi, yangınların etkili bir şekilde yönetilmesi ve halkın bilgilendirilmesi açısından kritik bir öneme sahiptir. Türkiye'de Orman Genel Müdürlüğü (OGM), bu alanda önemli bir rol oynamakta ve kriz iletişimi stratejilerini çeşitli medya araçlarıyla koordine etmektedir. OGM'nin yangın dönemlerinde kriz iletişimi sürecinde temel amacı, halkı doğru ve zamanında bilgilendirerek yangınların etkilerini minimize etmek ve kamuoyunda farkındalık oluşturmaktır.

Kriz iletişimi stratejileri genellikle önceden belirlenmiş bir iletişim planına dayanmaktadır. Bu plan, yangın öncesi, yangın anı ve yangın sonrası olmak üzere üç aşamada ele alınabilir. Yangın öncesinde, halkın bilinçlendirilmesi ve hazırlıklı olması için eğitim kampanyaları düzenlenmektedir. Yangın anında ise hızlı ve güvenilir bilgi akışı sağlanarak, doğru bilginin yayılması amaçlanmaktadır. Bu süreçte sosyal medya, televizyon, radyo gibi kitle iletişim araçları aktif olarak kullanılmaktadır. OGM'nin kriz iletişimde, yangınlarla ilgili en güncel bilgileri paylaşmak, yangınla mücadelede alınan önlemleri duyurmak ve yangınların neden olduğu zararı en aza indirmek için toplumun nasıl katkıda bulunabileceğini anlatmak başlıca önceliklerdir. Resim 1'de bulunan birbirinin devamı niteliğindeki dört görsel, Orman Genel Müdürlüğü'nün orman yangınlarını önleme ve halkı bilinçlendirme amacıyla yürüttüğü kriz iletişimi stratejisinin bir parçası olarak değerlendirilebilir. Bu görsellerde, farklı risk unsurlarına dikkat çekilmekte ve halkın bu risklere karşı bilinçlendirilmesi hedeflenmektedir. İlk görselde yangın çıkarmada en yaygın nedenlerden biri olarak bilinen sigara izmaritinin doğaya atılmaması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu görsel, kişilerin küçük eylemlerinin büyük sonuçlara yol açabileceği mesajını vermektedir. İkinci görselde, "Ateş Yakma" başlığı ile kamp ateşi ya da açık alanda ateş yakmanın yaratabileceği risklere dikkat çekilmektedir. Ateş yakma eyleminin orman yangınına neden olabileceği uyarısı, insanların bu konuda daha dikkatli olmalarını sağlamak için kullanılan bir stratejidir. Üçüncü görselde ise, tarım alanlarında anız yakmanın orman yangınlarına sebep olabileceği anlatılmaktadır. Bu görsel, tarım faaliyetlerinde dikkatli olunması gerektiğini vurgulamaktadır. Dördüncü ve son görselde ise, doğaya atılan atıkların yangın riski oluşturabileceği anlatılmaktadır. Cam, plastik gibi atıkların mercek etkisi yaparak yangın çıkmasına yol açabileceği bilinmektedir. Bu nedenle atıkların toplanmasının önemine dikkat çekilmektedir. Bu dört görselde kullanılan fotoğraflar ve grafik tasarım unsurları, net ve anlaşılır mesajlar içermektedir. Ayrıca, kırmızı renk gibi dikkat çekici renklerin kullanımı ve ateş sembolü, izmarit resmi gibi belirli unsurların vurgulanması, mesajın daha etkili bir şekilde iletilmesine yardımcı olmaktadır. Görsellerde kriz iletişimi açısından, risk unsurlarının belirgin şekilde ifade edilmesi ve önlenebilirliğin vurgulanması önemli

stratejik adımlar olarak değerlendirilebilir. Görsellerin amacı, halkı bilinçlendirerek orman yangınlarını önlemeye katkıda bulunmaktır.

Resim 1. OGM'nin "Yangını önle" sloganlı sosyal medya paylaşımları

Resim 2'de bulunan infografik, "Orman Yangınlarını Önleyebiliriz" başlığı altında çeşitli önlemler hakkında bilgi vermektedir. Grafik, orman yangınlarının %89'unun insan kaynaklı olduğunu vurgulamakta ve bu durumu önlemek için alınması gereken önlemleri piktogramlar aracılığıyla açıklamaktadır. İlk piktogram, ormanlık alanlarda veya yakınlarında ateş yakılmaması gerektiğini belirtmektedir. İkinci piktogram, tarım alanlarında anız yakmanın yangın riski oluşturabileceğini ifade etmektedir. Üçüncü piktogram, sigara izmaritlerinin doğaya atılmaması gerektiğini vurgulamaktadır. Dördüncü piktogram, izin verilen mesire yerleri dışında mangal ateşi yakılmaması gerektiğini belirtmektedir. Beşinci piktogram, izin verilen kamp alanları dışında kamp ateşi yakılmaması gerektiğini ifade etmekte, altıncı piktogram ise, yangına sebep olabilecek atıkların ormandan uzaklaştırılması gerektiğini belirtmektedir. Özetle infografik, orman yangınlarını önlemek için alınabilecek basit ama etkili tedbirleri net bir şekilde açıklamakta ve kamuoyunu bu konuda bilinçlendirmektedir. Görsellerin ve piktogramların kullanımı, mesajın sade ve etkili bir şekilde iletilmesini sağlamaktadır.

Resim 2. OGM'nin orman yangınlarını önleme konusunda yapılabilecekleri içeren infografik tasarımı

Resim 3'te, bir Orman Genel Müdürlüğü personeli, orman yangını sırasında bir koyunu kurtarıırken görüntülenmiş bulunmaktadır. Bu görsel, orman yangınlarının yalnızca bitki örtüsüne değil, aynı zamanda hayvanlara da ciddi zarar verdiğini çarpıcı bir şekilde ortaya koymaktadır. Fotoğraf, izleyicide empati uyandırarak yangınların geniş kapsamlı etkilerine dikkat çekmekte ve insanları yangınları önlemeye yönelik daha duyarlı hale getirmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca, metinde yangınlara neden olabilecek davranışlardan kaçınmanın önemi vurgulanmakta ve ormanların sadece ağaçlardan ibaret olmadığı, içinde birçok canlının yaşadığı belirtilmektedir. Görselin duygusal etkisi, toplumun orman yangınlarına karşı daha bilinçli olmasına katkı sağlamaktadır. Orman Genel Müdürlüğü'nün bu yaklaşımı, orman yangınlarıyla mücadelede farkındalık yaratmayı ve toplumun aktif katılımını teşvik etmeyi amaçlayan etkili bir kriz iletişimi stratejisi olarak değerlendirilmektedir.

26

Resim 3. Yangından zarar görmüş bir hayvanı kurtarıırken fotoğraflanan bir OGM personeli

Resim 4'te bulunan gönderi, Orman Genel Müdürlüğü'nün devam eden orman yangınları ile mücadele sürecine dair bir güncellemeyi göstermektedir. "Son Durum" başlığı altında

Hatay/Belen, Mersin/Gülner ve Çanakkale/Merkez bölgelerinde aktif yangınlar olduğu ve bu yangınları kontrol altına almak için hem havadan hem de karadan yoğun bir şekilde çalışıldığı ifade edilmektedir. Metinde, durumun ciddiyetine dikkat çekmek amacıyla kırmızı tonların hakim olduğu bir görsel kullanılmıştır. Yangın ortamını yansıtan bu görsel, izleyicide acil bir durum algısı oluşturmaktadır. Görselin arka planında alevlerin ve yoğun dumanın içinde yangınla mücadele eden ekipler yer almakta, bu da olayın şiddetini ve müdahale çabalarının yoğunluğunu vurgulamaktadır. Bu tür kriz iletişimi içerikleri, halkın dikkatini tehlikenin ciddiyetine çekmekte ve yangınlarla mücadele eden ekiplerin kararlılığını ve özverisini vurgulamaktadır. Aynı zamanda, bu iletişim stratejisiyle toplumsal farkındalık artırılmakta ve halkın desteği sağlanmaktadır.

Resim 4. 23 Temmuz 2023 tarihinde devam eden orman yangınları ile ilgili güncel bilginin paylaşıldığı sosyal medya gönderisi

Resim 5'te bulunan gönderi, Orman Genel Müdürlüğü'nün orman yangınlarıyla mücadelesini vatanseverlik duyguları ile ilişkilendirerek vurgulamaktadır. Görselde, bir itfaiyecinin silüeti, arka planda yanan orman, yangın söndürme araçları ve helikopterler birleştirilerek güçlü bir mesaj verilmektedir. İtfaiyecinin ciddiyeti ve arka plandaki yangınla mücadele eden ekiplerin görüntüsü, çalışmanın ne kadar kritik ve zorlu olduğunu yansıtmayı amaçlamaktadır. Görselde kullanılan kırmızı ve turuncu tonlar aciliyet ve tehlikeyi simgelemektedir. Bu renklerin yanı sıra, kullanılan "Orman Yangını Vatan Savunması" ifadesi ve yazının arkaplanında bulunan Türk Bayrağı görseli, yangınla mücadeleyi bir ulusal görev olarak tanımlamakta ve toplumun bu konuda bilinçlenmesine yönelik güçlü bir çağrıda bulunmaktadır. Görselin alt kısmında yer alan logo ve kurumsal bilgiler, Orman Genel Müdürlüğü'nün bu mücadeledeki lider rolünü ve resmi yetkisini pekiştirmektedir. Ayrıca, kullanılan görsel elemanlar, kriz iletişiminde güçlü bir birliktelik ve dayanışma mesajı vermektedir. Bu görsel, toplumsal duyarlılığı artırma ve yangınla mücadeleye aktif katılımı teşvik etme açısından etkili bir araç olarak değerlendirilebilir.

Resim 5. Orman Yangını Vatan Savunması başlıklı gönderi tasarımı

Resim 6'da Orman Genel Müdürlüğü'nün kriz iletişimi açısından dikkat çekici bir strateji uyguladığı görülmektedir. Özellikle yüksek sıcaklık ve düşük nem oranlarının orman yangınlarına neden olabileceği vurgulanarak, termometre simgesi ve sıcak renklerle birlikte görselde uyarıcı bir etki yaratılmaktadır. Tasarımda kullanılan renkler, yangın ve tehlike unsurlarını vurgulamak için kırmızı ve turuncu tonlarıyla desteklenmektedir. “Yüksek Sıcaklık” ve “Düşük Nem” ifadelerinin kırmızı ve gri renklerde vurgulanması, tehlikenin ciddiyetini belirtmektedir. Ayrıca, termometre görseli ile yükselen sıcaklık gösterimi de yangın riskinin yüksekliğini anlatmaktadır. Orman yangınlarının ciddiyeti, turuncu ve kırmızı tonlarının yangınla özdeşleşmiş olması nedeniyle izleyicilere etkili bir şekilde aktarılmaktadır. “Ormanlarımızda Yangın Riski” ifadesi ise, doğrudan ve net bir iletişim sağlayarak mesajın anlaşılabilirliğini artırmaktadır. Kullanılan “hashtag”ler ve “112 Acil Çağrı” ibaresi, acil durumlarda hızlı müdahale için önemli bir hatırlatma görevi görmektedir. Bu bağlamda, görsel hem bilinçlendirme hem de harekete geçirme amacıyla etkili bir şekilde tasarlanmış olup, kriz anında toplumsal duyarlılığı artırmayı hedeflemektedir.

28

Resim 6. OGM'nin Ormanlarımızda Yangın Riski başlıklı gönderi tasarımı

Resim 7'de bulunan gönderilerde kısa ve net bir mesaj ile “Kontrol altında” ifadesi vurgulanmaktadır. Bu gönderiler, kriz iletişimi açısından analiz edildiğinde, Orman Genel Müdürlüğü'nün orman yangınlarına yönelik acil durum bilgilerini kamuoyuna duyurma ve durumu kontrol altında tutma çabalarını yansıtmaktadır. Bu, yangının başarılı bir şekilde kontrol altına alındığını gösteren kısa ve öz bir bilgilendirme mesajıdır. Böyle bir mesaj, halkın endişelerini hafifletmek ve durumun kontrol altında olduğunu belirtmek için stratejik bir

iletişim aracı olarak kullanılmaktadır. Gönderide yer alan bölgesel “hashtag”ler (#Adana, #Çukurova), bilgiye yerel bir bağlam katarak, bölgedeki halkın doğrudan bilgilendirilmesini sağlamaktadır. Bu durum, kriz anlarında doğru bilgi akışını sağlamak ve gereksiz paniği önlemek adına önem taşımaktadır. İkinci gönderide, benzer şekilde İzmir'in Urla bölgesinde meydana gelen yangının da kontrol altına alındığı belirtilmektedir. Yine kısa, öz ve durumun kontrol altında olduğunu belirten bu mesaj, yangınla mücadelede güven vermekte ve kamuoyunu bilgilendirmektedir. Sonuç olarak, bu paylaşımlar, kriz iletişiminin önemli bir yönü olan hızlı ve doğru bilgilendirme yaparak, halkın güvenini kazanmayı ve onları bilgilendirmeyi amaçlayan etkili bir stratejiyi göstermektedir. Kısa ve net ifadeler, yerel bağlamda kullanılan hashtagler ve durumun kontrol altında olduğunu belirten mesajlar, kriz anlarında kamuoyunu sakinleştirmekte ve doğru bilgilendirmeyi sağlamaktadır.

Resim 7. OGM'nin “Kontrol altında.” mesajını ileten sosyal medya paylaşımları

Resim 8'de Orman Genel Müdürlüğü, orman yangınlarıyla ilgili bilinç oluşturmaya hedefleyen bir iletişim stratejisi kullanmaktadır. Görselde kullanılan “Anız Yakma” mesajı, doğrudan ve anlaşılır bir şekilde anız yakmanın yangın riskine yol açabileceğini vurgulamaktadır. Grafik tasarım unsurları, mesajın etkili bir şekilde iletilmesi için sade ve dikkat çekici bir şekilde düzenlenmiştir. Görselin arka planındaki buğday başakları ve ön plandaki ateş simgesi, tarım ve yangın tehlikesini birlikte yansıtarak hedef kitleye görsel bir uyarı sağlamaktadır. Bu paylaşımda, metin kısmında yangınlarla ilgili istatistiklere yer verilerek kullanıcıların dikkatinin çekilmesi sağlanmaktadır. Ayrıca, “Lütfen Dikkatli Ol” ve “Sebep Olma” gibi doğrudan çağrılar, kriz iletişimi açısından hedef kitlenin bilinç düzeyini artırmayı amaçlamaktadır. Kullanılan emojiler de mesajı güçlendirmekte ve görsel iletişimi desteklemektedir. Görsel kriz iletişimi açısından, kamuoyunu bilgilendirme ve bilinçlendirme konusunda etkili bir araç olarak değerlendirilebilir. Mesajın doğrudan ve net bir şekilde iletilmesi, kriz durumlarında hızlı ve doğru bilgi akışının sağlanmasına katkı sağlamaktadır.

Resim 8. “Anız Yakma” Sloganlı sosyal medya gönderisi tasarımı

Resim 9’da bulunan başlıklı gönderi kriz iletişimi açısından incelediğimizde, Orman Genel Müdürlüğü’nün yangın riski konusunda toplumda farkındalık yaratmak ve acil bir durum karşısında harekete geçilmesini teşvik etmek amacıyla bilgilendirici ve uyarıcı mesajlar içeren bir görsel iletişim stratejisi kullandığı görülmektedir. Görselde kullanılan “Dikkat” başlığı ve termometre simgesi, mesajın aciliyetini ve ciddiyetini vurgulamaktadır. Arka plandaki orman yangını görseli, tehdidin somut ve yakıcı olduğunu hissettirmektedir. Özellikle renk seçimi (kırmızı ve sarı tonlar), tehlike ve uyarı anlamını güçlendirmektedir. Mesaj, izleyiciyi yüksek sıcaklık ve düşük nemin orman yangını riskini artırdığı konusunda bilgilendirmekte ve bu tür durumlar için alınması gereken önlemleri vurgulamaktadır. Metinde kullanılan kelimeler ve simgeler (“Lütfen Dikkat” ve alev emojisi), mesajın aciliyetini pekiştirmektedir. Ayrıca, 112 Acil Çağrı numarasının vurgulanması, acil bir durumda atılacak ilk adımı netleştirmektedir. Bu strateji, halkın yangın riski konusunda daha bilinçli olmasını sağlamakta ve acil durumlarda hızlı bir şekilde doğru adımları atmaları için yönlendirmektedir. Bu tür paylaşımlar, kriz iletişimi açısından toplumda gerekli duyarlılığı artırmakta ve olası yangın risklerinin en aza indirilmesine katkıda bulunmaktadır.

30

Resim 9. OGM’nin Orman Yangın Riski sloganlı sosyal medya gönderisi

Resim 10’da bulunan infografikler, 23 ve 24 Haziran 2024 tarihleri itibariyle orman yangınlarına ilişkin güncel verileri detaylı bir şekilde sunmaktadır. Bu durum, Orman Genel Müdürlüğü’nün şeffaflık politikası dahilinde halkı bilgilendirme konusunda istekli olduğunu

göstermektedir. Yangın sayısı, zarar gören alanlar, hava araçlarının uçuş süreleri ve atılan su miktarları gibi ayrıntılı verilerin paylaşılması, kamuoyuna güven vermekte ve kriz durumunda doğru bilgilendirme yapılmasının önemini vurgulamaktadır. İnfografikler, karmaşık bilgileri sade ve anlaşılır bir biçimde sunmaktadır. Bu durum, kriz anlarında halkın bilgiye hızlı bir şekilde erişimini sağlamaktadır. Renklerin kullanımı ve verilerin gruplandırılması, bilgilerin daha kolay anlaşılmasını sağlamakta ve izleyicinin dikkatini çekmektedir. Görselde sunulan veriler, OGM'nin yangınlarla mücadelede ne kadar etkin ve hazırlıklı olduğunu göstermek amacıyla hazırlanmıştır. Örneğin, atılan su miktarları, yapılan uçuş sayıları ve kontrol altına alınan yangın sayıları gibi detaylar, halkın OGM'nin yangınlara karşı aktif olduğunu anlatmakta ve kurumun krizlerle başa çıkma kapasitesine olan güveni artırmayı amaçlamaktadır. Ayrıca paylaşımlarda yer alan bilgiler, sadece durumun ciddiyetini göstermekle kalmamakta, aynı zamanda halkı da yangınlara karşı daha dikkatli olmaya teşvik etmektedir. Bu durum, kriz anlarında toplumun bir araya gelmesi ve ortak bir hedef doğrultusunda hareket etmesi için motive edici bir strateji olarak değerlendirilebilir.

Resim 10. Orman Yangını verilerini içeren infografik tasarımları

Resim 11'de bulunan "Orman Benim" başlıklı gönderide "Ateş yakmam, yangını önlerim" ifadesi, doğrudan ve anlaşılır bir mesaj vermektedir. Mesajın netliği, kriz iletişimde önemli olup, karmaşık ve uzun mesajlar hedef kitlenin dikkatini çekmeyebilir. Basit ve doğrudan mesajlar ise daha etkili ve akılda kalıcı olmaktadır. Görselde kullanılan "Orman Benim" ifadesi, bireyleri ormanların korunması konusunda sorumluluk almaya teşvik etmektedir. Bu yaklaşım, kriz dönemlerinde toplumun bilinçlendirilmesi ve harekete geçirilmesi için etkili bir yöntemdir. Tasarımda kullanılan yeşil renk ve su dökme görseli, doğrudan yangınları önleme ile ilişkilendirilmiştir. Yeşil renk, doğayı ve çevreyi simgelerken, su dökme eylemi yangın söndürme ile ilişkilidir. Bu tür sembolik görseller, mesajın daha güçlü bir şekilde iletilmesini sağlar. Alt metinde "Lütfen #YeşilVatan için yangınlara karşı duyarlı olalım" ifadesi ile topluma bir çağrı yapılmaktadır. Bu, kriz dönemlerinde kitlenin katılımını ve desteğini sağlamak için kullanılan önemli bir iletişim stratejisidir.

Resim 11. Orman Benim başlıklı gönderi tasarımı

SONUÇ

Bu çalışma, kriz iletişimi süreçlerinde grafik tasarımın rolünü ve bu konuda Orman Genel Müdürlüğü'nün orman yangınlarına yönelik sosyal medya gönderilerini incelemektedir. Elde edilen bulgular, OGM'nin kriz dönemlerinde grafik tasarımı sadece bilgi aktarımı için değil, aynı zamanda duygusal etki yaratmak ve toplumsal farkındalığı artırmak için kullandığını göstermektedir. Araştırmada incelenen görseller, güncel bir sosyal medya platformu olan Instagram üzerinden paylaşılmıştır. Bu durum, OGM'nin modern iletişim araçlarını etkin bir şekilde kullandığını ve geniş kitlelere ulaşmayı hedeflediğini göstermektedir. Sosyal medya, kriz iletişiminde hızlı ve geniş kapsamlı bilgilendirme yapma açısından kritik bir araç olarak değerlendirilmektedir. Bu görsel iletişim stratejisi, halkın dikkatini çekecek şekilde tasarlanmış içeriklerle, yangın riskine karşı farkındalık yaratmayı ve önleyici tedbirleri teşvik etmeyi hedeflemektedir. Sosyal medyanın sunduğu geniş erişim olanakları, kriz iletişiminde bilgilendirmenin hızını ve etkinliğini artırmakta, böylece toplumun geniş kesimlerine ulaşmayı sağlamaktadır. Bu bağlamda, OGM'nin sosyal medya üzerinden yaptığı paylaşımlar, kriz dönemlerinde bilgilendirici ve yönlendirici içerikler sunarak, kriz yönetiminin başarılı bir parçası olarak değerlendirilmektedir.

Orman Genel Müdürlüğü'nün Instagram paylaşımlarında kullanılan görsel unsurlar ve metinler, yangınların ciddiyetine dikkat çekmek, halkı bilinçlendirmek ve destek sağlamaya teşvik etmek amacıyla tasarlanmıştır. Örneğin, yüksek sıcaklık ve düşük nem gibi meteorolojik tehlikelere dikkat çeken termometre grafikleri, izleyiciye somut bir tehlike algısı sunmakta ve yangın riskinin arttığını vurgulamaktadır. Benzer şekilde, yangın riskini artıran insan davranışlarını önlemek amacıyla hazırlanan infografikler, sade piktogramlar ve kısa metinlerle geniş bir kitleye hitap etmektedir. Bu görseller, mesajların hızlı ve etkili bir şekilde iletilmesini sağlamaktadır. Ayrıca, yangınla mücadele eden ekiplerin çalışmalarını gösteren görseller, yangınla mücadeledeki kararlılığı ve fedakarlığı öne çıkarmaktadır. Bu, izleyiciler üzerinde empati uyandırmakta ve halkın yangınla mücadeleye destek vermesini teşvik etmektedir. Kriz anlarında bu tür grafik tasarım unsurları, hem bilgilendirici hem de yönlendirici bir rol üstlenmektedir.

Sonuç olarak, Orman Genel Müdürlüğü'nün kriz iletişim stratejilerinde grafik tasarımın kullanımı, sadece bilgi aktarmakla kalmamakta, aynı zamanda toplumsal farkındalığı ve sorumluluğu artırma konusunda bir etki yaratmayı hedeflemektedir. Bu bağlamda, grafik tasarımın kriz iletişimde stratejik bir araç olarak etkin kullanımı, krizin yönetimi ve halkın desteğinin sağlanmasında belirleyici bir rol oynamaktadır.

KAYNAKLAR

Bahadır, M. (2010). Türkiye'de (1998-2007) Görülen Orman Yangınlarının Yüzey ve Rakamsal Sorgulama Analizi. *Nature Sciences*, 5(3), 146-162.

Coombs, W. T. (1999). Information and compassion in crisis responses: A test of their effects. *Journal of Public Relations Research*, 11(2), 125-142.

Coombs, W. T. (2007). *Ongoing Crisis Communication: Planning, Managing, and Responding*. Sage Publications.

Coombs, W. T. (2012). Parameters for crisis communication. In T. L. Heath & D. P. Millar (Eds.), *The handbook of crisis communication* (pp. 17-53). Wiley-Blackwell.

Fink, S. (1986). *Crisis management: Planning for the inevitable*. AMACOM.

Göztaş, A., & Sevingül, N. T. (2018). Kriz dönemi iletişim stratejisi olarak yıkıcı reklam; KFC örneği. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 30, 75-118.

Grunig, J. E., & Hunt, T. (1984). *Managing public relations*. Holt, Rinehart and Winston.

Güler, B., Şahin, B., & Kara, F. (2022). Türkiye'de 2021 yılı orman yangınları ve mücadele yöntemleri. *Türk Coğrafya Dergisi*, 70(2), 154-168.

Heath, R. L., & Millar, D. P. (2004). *Responding to crisis: A rhetorical approach to crisis communication*. Lawrence Erlbaum Associates.

Hermann, C. F. (1963). Some consequences of crisis which limit the viability of organizations. *Administrative Science Quarterly*, 8(1), 61-82.

Kapucu, N. (2006). Interagency communication networks during emergencies: Boundary spanners in multiagency coordination. *American Review of Public Administration*, 36(2), 207-225.

Kim, J., & DiSalvo, C. (2010). The role of visualization in crisis management: Lessons from the field. In *Proceedings of the ACM conference on human factors in computing systems* (pp. 1235-1244). ACM Press.

Kıyat, G. B. D. (2015). Türkiye'de gıda sektöründe kurum kimliği ve kriz iletişimi yönetimi üzerine bir araştırma. *Öneri Dergisi*, 11(43), 251-272.

Küçükosmanoğlu, A. (2021). Türkiye'de orman yangınlarının sebepleri ve sonuçları üzerine bir inceleme. *Çevre ve Orman Dergisi*, 15(4), 215-223.

Lachlan, K. A., Spence, P. R., & Lin, X. (2014). Natural disasters and the role of social media in crisis communication. *Journal of Natural Disasters*, 18(2), 210-225.

- Meyer, M., & Norman, D. (2020). The role of visualization in crisis decision making. *Journal of Decision Support Systems*, 45(2), 155-172.
- Nemat, B., Ali, A., & Fahad, I. (2019). The influence of food packaging design on recycling behavior. *Journal of Environmental Psychology*, 62(3), 50-60.
- Nielsen, J., & Molich, R. (1990). Heuristic evaluation of user interfaces. In *Proceedings of the SIGCHI conference on human factors in computing systems* (pp. 249-256). ACM Press.
- Pearson, C. M., & Clair, J. A. (1998). Reframing crisis management. *The Academy of Management Review*, 23(1), 59-76.
- Puzko, K. (2023). The rise of corn starch-based packaging: An eco-friendly solution. *Journal of Packaging Innovations*, 29(3), 5-17.
- Riche, N. H., & Lee, B. (2018). Data visualization in crisis management: Helping decision makers to make better choices. *IEEE Transactions on Visualization and Computer Graphics*, 24(5), 1652-1664.
- Rodriguez, H., & Dynes, R. (2006). Finding and framing Katrina: The social construction of disaster. *Journal of Emergency Management*, 21(4), 10-18.
- Rundh, B. (2013). Linking sustainability and marketing: The importance of packaging design. *Journal of Product & Brand Management*, 22(3), 223-236.
- Taufik, D., Bolderdijk, J., & Steg, L. (2020). The paradox of bio-based packaging: Why positive perceptions don't lead to sustainable behavior. *Journal of Environmental Psychology*, 65(2), 101-112.
- Tufte, E. R. (1990). *Envisioning information*. Graphics Press.
- Ulmer, R. R., Sellnow, T. L., & Seeger, M. W. (2014). *Effective crisis communication: Moving from crisis to opportunity* (4th ed.). Sage Publications.
- Veil, S. R., Buehner, T., & Palenchar, M. J. (2011). A work-in-process literature review: Incorporating social media in risk and crisis communication. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, 19(2), 110-122.
- Wang, Y., & Kuo, F. (2016). Effective information design for crisis communication: Insights from the field. *Journal of Information Design*, 24(2), 135-144.
- Wong, D. K., & Jensen, T. (2020). Infographics in public health: The COVID-19 pandemic. *Journal of Health Communication*, 25(4), 325-335.
- Yamamoto, T., & Takahashi, S. (2012). The role of information graphics in the Fukushima nuclear disaster. *Journal of Visual Communication*, 11(2), 88-99.

THE CRIME OF INSULTING THE PRESIDENT IN THE LIGHT OF JUDICIAL DECISIONS**YARGI KARARLARI IŞIĞINDA CUMHURBAŞKANINA HAKARET SUÇU****Abdullah ELMAS¹****¹Öğretim Görevlisi, Siirt Üniversitesi, Sosyal Bilimler MYO,****ORCID No: 0000-0003- 3704-3429****Özet**

1961 yılından beri hukuk düzenimizde var olan “Cumhurbaşkanına hakaret suçu”, günümüzde 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu’nun 299’uncu maddesinde “*Millete ve Devlete Karşı Suçlar ve Son Hükümler*” kısmının, “*Devletin Egemenlik Alametlerine ve Organlarının Saygınlığına Karşı Suçlar*” kapsamında bulunmaktadır. 2017 Anayasa Değişikliği ile birlikte Cumhurbaşkanına Hakaret Suçu ve bu suç kapsamında açılan davaların siyasi bağımsızlığı olmayan cumhurbaşkanlarına karşı hakareten ziyade siyasi eleştiri ve ifade özgürlüğü kapsamında değerlendirilmesi gerektiği akademik ve siyasi çevrelerce sık sık dillendirilmektedir. TCK’nın 299’uncu maddesinde düzenlenen “*Cumhurbaşkanına Hakaret Suçu*”nun kanun ile düzenlenmesinin yerindeliği ve hukukiliği tartışması, uygulamada yargının suçun soruşturulması ve kovuşturulmasındaki tutumu birlikte değerlendirildiğinde Türkiye’de siyasal sistem ve ifade özgürlüğü sorunsalının yakın ilişkisinin ete kemiğe bürünmüş hali olduğu görülmektedir. Öte yandan ifade özgürlüğü ve özgür ve bağımsız bir yargı mekanizması, liberal demokrasilerde temel özgürlükler arasındadır. Liberal demokrasilerde, vatandaşlar, yetkililerin eleştirilmesi ve hâkim ideoloji gibi siyasi konularda ağır ceza korkusu olmadan görüşlerini ifade etme hakkına sahiptir. Bu çalışmada AİHM ve Anayasa Mahkemesi Kararlarında devlet başkanına hakaret suçu, Parlamenter demokrasiden Cumhurbaşkanlığı Hukuk sistemi arasında cumhurbaşkanına hakaret suçunun değişen niteliği, son yıllarda cumhurbaşkanına hakaret davalarının sayısındaki artışın sebep ve sonuçlarına yer verilmiştir.

35

Anahtar kelimeler: TCK 299. Madde, Cumhurbaşkanına hakaret suçu, AİHM kararlarında Cumhurbaşkanına hakaret, AYM kararlarında Cumhurbaşkanına hakaret, Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi

Abstract

The "crime of insulting the President", which has existed in our legal system since 1961, is now within the scope of "Crimes Against the Sovereignty Signs of the State and the Dignity of the Organs" section of the "Crimes Against the Nation and the State and Final Provisions" section of Article 299 of the Turkish Penal Code No. 5237. With the 2017 Constitutional Amendment, it is frequently stated by academic and political circles that the Crime of Insulting the President and the lawsuits filed within the scope of this crime should be evaluated within the scope of political criticism and freedom of expression rather than insulting presidents who do not have

political independence. When the debate on the appropriateness and legality of the regulation of the "Crime of Insulting the President" regulated in Article 299 of the TCK, and the attitude of the judiciary in the investigation and prosecution of the crime in practice, are evaluated together, it is seen that the close relationship between the political system and the problem of freedom of expression in Turkey is the embodiment of the close relationship. On the other hand, freedom of expression and a free and independent judiciary are among the fundamental freedoms in liberal democracies. In liberal democracies, citizens have the right to express their opinions on political issues, such as criticism of the authorities and the prevailing ideology, without fear of severe punishment. In this study, the crime of insulting the head of state in the decisions of the ECtHR and the Constitutional Court, the changing nature of the crime of insulting the president among the parliamentary democracy and the Presidential Legal system, the reasons and consequences of the increase in the number of insult cases against the president in recent years are included.

Key words: TCK 299. Article, the crime of insulting the President, insulting the President in the decisions of the ECtHR, insulting the President in the decisions of the Constitutional Court, Presidential System of Government

GİRİŞ

Türkiye’de ifade hürriyeti cumhurbaşkanına hakaret suçu söz konusu olduğunda 1950’lilerden beri istikrarlı bir biçimde yargı bağımsızlığı ilkesi ile çelişmektedir. Cumhurbaşkanın saygınlığı nezdinde korunan devletin saygınlığı ile ifade hürriyeti arasındaki orantılılık testi aynı zamanda suçun konusu cumhurbaşkanı olduğunda ifade hürriyeti ile yargı bağımsızlığı arasındaki orantılılık testi niteliği taşımaktadır. Öte yandan İfade özgürlüğü ve özgür ve bağımsız bir yargı mekanizması, liberal demokrasilerde temel özgürlükler arasındadır. Liberal demokrasilerde, vatandaşlar, yetkililerin eleştirilmesi ve hâkim ideoloji gibi siyasi konularda ağır ceza korkusu olmadan görüşlerini ifade etme hakkına sahiptir.

Türkiye’de özellikle 2000 öncesi ifade hürriyeti ile ilgili kovuşturmaların çoğu Atatürk’e ve Türkiye'nin toprak bütünlüğüne hakaretle ilgiliydi. Ancak 2000 yılından itibaren Atatürk’e ve Türkiye'nin toprak bütünlüğüne hakaret davalarının yerini İslam'a hakaret ve cumhurbaşkanına hakaret içeren davalar almıştır. Özellikle Recep Tayyip Erdoğan'ın cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra açılan hakaret davalarının sayısında gözle görülür bir artış olmuştur.

Sosyal medya, “cumhurbaşkanına hakaret” suçunun işlendiği mecralardan birisi haline gelmiştir. Instagram, facebook ve Twitter paylaşımları, kullanıcılar için ciddi yasal sorunlara ve hatta suçlu bulunmaları halinde hapis cezasına yol açmaktadır. Böyle bir dava Kasım 2021’de meydana gelmiş, Erdoğan'ın öldüğünü söyleyen Twitter paylaşımları nedeniyle 30 vatandaş hakkında yasal işlem başlatılmış ve bir vatandaş ev hapsine alınmıştır (ABC News, 2021).

Öte yandan, siyasi muhalefetten insanların Cumhurbaşkanına hakaret suçlamasıyla karşı karşıya kalması neredeyse günlük bir rutin haline geldi. Ocak 2022’de ana muhalefetteki Cumhuriyet Halk Partisi'nin iki milletvekili Engin Özkoç ve Aykut Erdoğan hakkında televizyonda yaptıkları yorumlar nedeniyle soruşturma başlatıldı. Ancak hakaret davaları yalnızca siyasi muhalefete mensup kişileri hedef alan sabit bir karaktere sahip değil. Cumhurbaşkanına hakaret suçundan mahkûm edilen oldukça farklı insan grupları var. Örneğin,

2015 yılında Türkiye'nin farklı şehirlerindeki şehit cenazelerinde, acılarıyla isyan eden şehit yakınları "Erdoğan'a hakaret" suçlamasıyla tutuklandılar (Kolbükten, 2015).

Sıradan bir vatandaşa hakaret suçu, TCK'nın 125. maddesine göre 3 aydan 2 yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılırken, aynı suç cumhurbaşkanına karşı işlenirse 1 yıldan 4 yıla kadar hapis cezası verilmektedir. 1982 Anayasası'nın 90. maddesi, Türkiye'nin taraf olduğu uluslararası antlaşmaların kanun hükmünde olduğunu belirtmektedir. Temel hak ve özgürlüklere ilişkin antlaşmalar ile kanunlar arasında bir çelişki olması halinde, Temel hak ve özgürlüklere ilişkin uluslararası antlaşmalar üstün gelir. Çatışma halinde Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin Türk hukukuna üstün geleceği açıktır. Türk Ceza Kanunu'nun, devlet görevlilerine, sıradan vatandaşlara göre hakaret suçuna karşı daha fazla koruma sağlaması, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne aykırıdır.

1. İSTATİSTİKLERLE CUMHURBAŞKANINA HAKARET SUÇU

1961 yılından beri hukuk düzenimizde var olan “Cumhurbaşkanına hakaret suçu”, günümüzde 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu'nun 299'uncu maddesinde “Millete ve Devlete Karşı Suçlar ve Son Hükümler” kısmının, “Devletin Egemenlik Alametlerine ve Organlarının Saygınlığına Karşı Suçlar” kapsamında bulunmaktadır. Cumhurbaşkanına hakaret suçu TCK 299. maddesinde “Cumhurbaşkanına hakaret eden kişi, bir yıldan dört yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır. Sucun alenen işlenmesi hâlinde, verilecek ceza altıda biri oranında artırılır. Bu suçtan dolayı kovuşturma yapılması, Adalet Bakanının iznine bağlıdır.” şeklinde düzenlenmiştir.

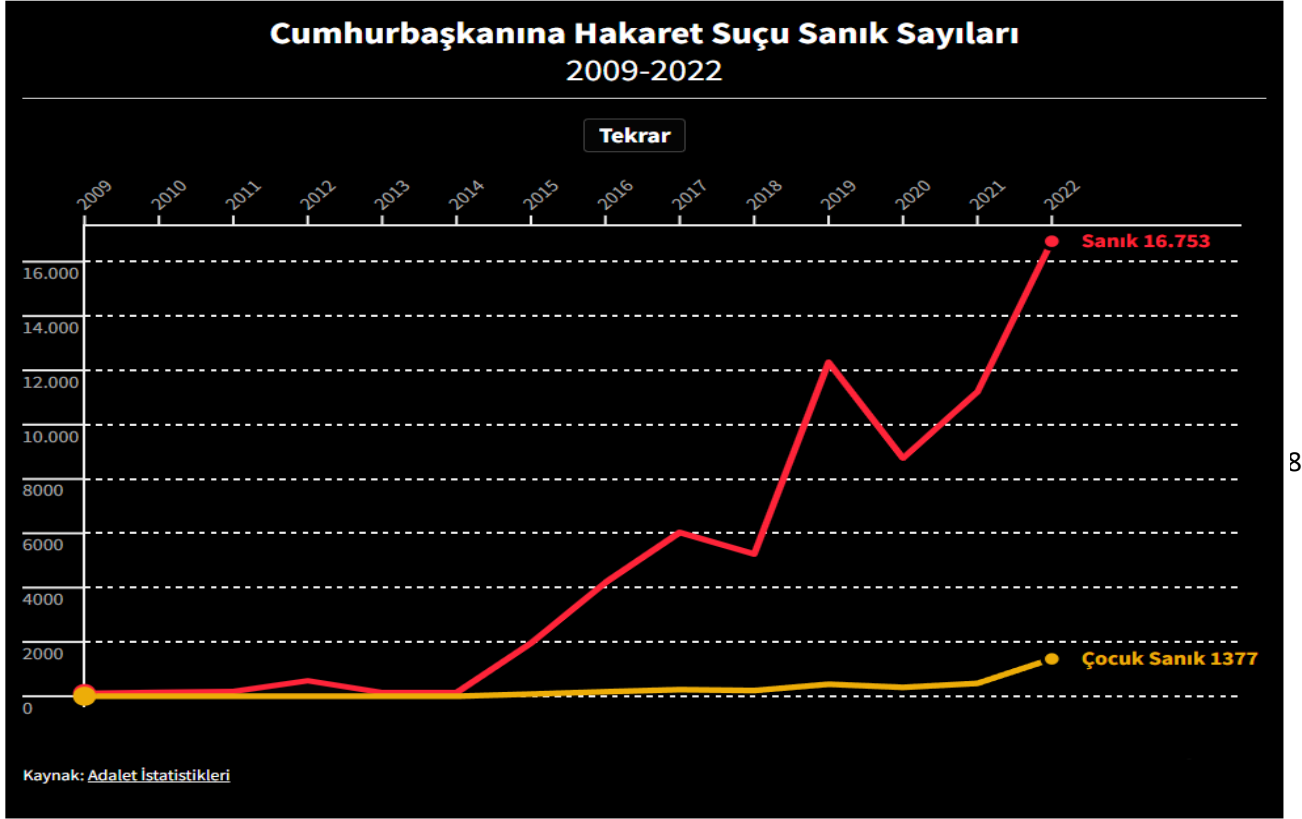
Adli Sicil ve İstatistik Genel Müdürlüğü tarafından 1986 yılından itibaren yayımlanan verilere göre geçmiş dönemlerde Cumhurbaşkanlığı yapan kişilere yapılan hakaret sebebiyle açılan cumhurbaşkanına hakaret davalarındaki sanık sayıları Tablo 1 de gösterilmektedir.

Tablo 1: Geçmiş Cumhurbaşkanları Döneminde Cumhurbaşkanına Hakaret Davalarındaki Sanık Sayıları

Cumhurbaşkanı Adı	CB Hakaret Davası Sanık Sayısı
Kenan Evren	340
Turgut Özal	207
Süleyman Demirel	158
Ahmet Necdet Sezer	163
Abdullah Gül	848
Recep Tayyip Erdoğan'ın ilk dönemi	6033

Recep Tayyip Erdoğan'ın ikinci dönemi ⁵	16.753

Tablo 1'e göre; Cumhurbaşkanına hakaret davalarında Abdullah Gül döneminde bir önceki döneme nazaran % 420'lik bir artış olduğu görülmektedir. Recep Tayyip Erdoğan'ın ilk döneminde ise bir önceki döneme göre % 611'lik bir artış olduğu görülmektedir. Cumhurbaşkanına hakaret davalarının yıllara göre artışı ise aşağıdaki grafikteki gibidir. Grafığe göre 2022 yılı itibariyle 16.753 sanık cumhurbaşkanına hakaret davasından yargılanmaktadır. Bu 16753 kişiden 1377'si ise çocuktur.

2. ANAYASA MAHKEMESİ KARARLARINDA CUMHURBAŞKANINA HAKARET SUÇU

Anayasa Mahkemesi'nin, Türk Ceza Kanunu'nun 299. maddesi kapsamındaki mahkûmiyetlerin ifade özgürlüğü hakkını ihlal ettiğine ilişkin üç yeni kararı, Eylül 2021 ortasında Resmî Gazete'de yayımlandı. Üç dava ise Diren Taşkıran, B. No: 2017/26466, 26/5/2021; Şaban Sevinç (2), B. No: 2016/36777, 26/5/2021; ve Yaşar Gökoğlu, B. No: 2017/6162, 8/6/2021 idi . Davalar, hükümlülerin Anayasa Mahkemesi'ne yaptıkları şikayetler sonucunda ortaya çıktı. 1982 Anayasası'nın 148/3. maddesi uyarınca, herkes, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve eki

⁵ 2022 itibariyle

protokollerde güvence altına alınan anayasal bir hak veya özgürlüğün kamu otoriteleri tarafından ihlal edildiği iddiasıyla Anayasa Mahkemesi'ne başvurabilir. Mahkemeye başvurmadan önce bütün olağan başvuru yolları tüketilmiş olmalıdır. Mahkeme, hak sahibi bir hakkın ihlal edildiğini tespit ederse, ihlalin giderilmesi için gerekli tedbirlere karar verir. (6216 sayılı Kanun, md. 50(1).) İhlalin yargı kararıyla meydana gelmesi halinde mahkeme, yargılamanın yenilenmesine karar verir. (Md. 50(2).) Mahkeme, yargılama mahkemelerinin, müdahalenin orantılılığı ve acil toplumsal ihtiyacın varlığına ilişkin analizlerini gerekçeli kararlarında ayrıntılı olarak belirtmeleri gerektiğini ve mahkemenin görüşünde böyle bir analiz bulunmadığı halde sanığın TCK 299. madde uyarınca mahkûm edilmesine karar verilmesinin, Anayasa'nın 26. maddesinde güvence altına alınan ifade özgürlüğü hakkının otomatik olarak ihlali anlamına geleceğini açıklamıştır (bkz. örneğin Şaban Sevinç (2) §§ 36–37).

TCK 299. madde suçu çok fazla tartışmaya konu olmuştur. Avrupa Konseyi Venedik Komisyonu, Türk Ceza Kanunu'ndaki belirli ceza hükümlerini ve bunların hükümet tarafından kullanılmasını eleştiren 2016 tarihli bir raporda, 299. madde suçunun siyasi ifadeyi cezalandırmak için yaygın olarak kullanıldığı konusunda endişelerini dile getirmişti. Komisyon, devlet başkanına hakaret suçunun tarihsel olarak birçok Avrupa devletinin ceza kanunlarında yer aldığını belirtmiş olsa da Avrupa ülkeleri arasında bu suçu kovuşturmadan veya tamamen suç olmaktan çıkarmaktan kaçınma yönünde açık bir eğilim ve ortaya çıkan bir fikir birliği olduğunu belirtmiştir. (Venedik Komisyonu raporu, §§ 55) Komisyon, Türkiye'nin 299. maddeyi yürürlükten kaldırmasını ve bunun yerine aşırı iftira vakalarında Türk Ceza Kanunu'nda bulunan hukuki davaları veya sıradan cezai iftira hükmünü kullanmasını önermiştir. (§§ 75.)

Mahkeme, kararlarında, bireylerin temel hak ve özgürlüklerine yönelik herhangi bir devlet müdahalesinin orantılı olması ve acil bir toplumsal ihtiyaca hitap etmesi gerektiğini açıklamıştır. Bu nedenle, 299. madde kapsamındaki kovuşturmalar bağlamında, müdahalenin haklı olabilmesi için sanığın ifade özgürlüğü hakkı ile şikayetçinin kişisel itibarı arasında adil bir denge kurulması gerekir. Dahası, adil bir şekilde dengelenmiş müdahaleler bile acil bir toplumsal ihtiyaç tarafından zorunlu kılınmalıdır- mahkeme, yargılama mahkemesinin bir hakka müdahale etmek için acil bir toplumsal ihtiyacın olup olmadığını değerlendirmede belirli bir takdir yetkisine sahip olduğunu, ancak bu takdir yetkisinin kullanımının Anayasa Mahkemesi tarafından incelenebilir olduğunu belirtmiştir. Mahkeme, yargılama mahkemelerinin, müdahalenin orantılılığı ve acil toplumsal ihtiyacın varlığına ilişkin analizlerini gerekçeli kararlarında ayrıntılı olarak belirtmeleri gerektiğini ve mahkemenin görüşünde böyle bir analiz bulunmadığı halde sanığın 299. madde uyarınca mahkûm edilmesine karar verilmesinin, Anayasa'nın 26. maddesinde güvence altına alınan ifade özgürlüğü hakkının otomatik olarak ihlali anlamına geleceğini açıklamıştır (bkz. örneğin Şaban Sevinç (2) §§ 36–37).

Mahkeme, önceki kararlarında açıkladığı unsurları birleştirerek ve teyit ederek, Diren Taşkiran § 40'ta, yargılama mahkemelerinin gerekçeli görüşlerinde aşağıdaki ölçütleri incelemeleri gerektiğini açıklamıştır:

i. İddiaya konu olan beyanın bir olgu beyanı mı yoksa bir değer yargısı mı olduğu. ii. Beyanı yapan kişinin kimliği. iii. Beyanın hedefinin kimliği; hedefin ne kadar kötü şöhretli olduğu; ve

beyanların hedefi tarafından hoş görülmesi gereken kabul edilebilir eleştiri sınırlarının sıradan vatandaşlara uygulanandan daha geniş olup olmadığı. iv. Açıklamanın kamuoyunu ilgilendiren konulardaki tartışmalara katkıda bulunup bulunmadığı ve açıklamayla çelişen kamu ve diğer kişilerin haklarının göreceli önemi. v. Açıklamanın kamuoyunu bilgilendirmedeki değeri, kamu yararının varlığı ve açıklamanın konusunun güncel olup olmadığı. vi. Şikayetçinin kendisine yöneltilen açıklamaya cevap verme fırsatına sahip olup olmadığı. vii. Açıklamanın hedef alınan kişi üzerindeki etkisi. viii. Yaptırım riskinin açıklamayı yapan dilekçe sahibi için [ifade özgürlüğünün kullanımında] caydırıcı bir etki yaratıp yaratmayacağı.

Mahkeme, üç davanın her birinde, ilk derece mahkemesinin gerekçeli kararında bu ölçütleri dikkate alan bir analize yer vermediğini, bunun yerine ifadelerin meşru eleştiri sınırlarını aştığı ve bu nedenle Türk Ceza Kanunu'nun 299. maddesi uyarınca bir hakaret oluşturduğu bulgusuyla sınırlı kaldığını tespit etti. Buna göre mahkeme, mahkûmiyetlerin anayasal hakları ihlal ettiğine hükmetti ve üç davayı da yeniden yargılama için geri gönderdi.

Türk Ceza Kanunu'nun 299. maddesi, diğer hususların yanı sıra, hükmün bazı muhaliflerinin, 2017'de kabul edilen anayasa değişiklikleriyle cumhurbaşkanının rolünde yapılan değişiklikler sonucunda geçersiz hale geldiğini savunduğu amacı nedeniyle eleştirilmiştir. Bu tür eleştirmenler ve Diren Taşkiran davasında dilekçe sahibi, suçun, cumhurbaşkanının teorik olarak tarafsız bir devlet başkanı olduğu, bir siyasi partinin üyesi olamadığı ve hükümetin başı olan başbakan tarafından yönetilen ülkenin siyasi liderliğinden bağımsız olduğu bir sistem bağlamında belki de haklı gösterilebilir olduğunu savunmaktadır. Ancak anayasa değişiklikleri başbakanlık makamını ortadan kaldırdı ve hükümet başkanı ile devlet başkanı rollerini cumhurbaşkanlığı makamında birleştirdi ve cumhurbaşkanının kendi siyasi partisinin üyesi olarak kalmasına izin verdi. İddiaya göre, böyle bir sistemde cumhurbaşkanına, sıradan vatandaşların birbirlerine karşı işlediği hakaretlere öngörülen cezalardan daha ağır cezalar verilerek hakarettten korunmak doğru olmadığı gibi, hatta ayrımcılık teşkil etmektedir.

40

Anayasa Mahkemesi bu argümanı reddetti. Şaban Sevinç (2) davasında mahkeme, cumhurbaşkanının kamusal bir kişilik olarak sıradan vatandaşlardan daha sert eleştirilere tahammül etmesi gerektiğini (§ 32) açıklamış olsa da, yasama organının cumhurbaşkanına daha yüksek düzeyde koruma sağlamasının, ulusal halk oylamasıyla seçilen cumhurbaşkanına yöneltilen bir hakaretin, cumhurbaşkanlığının ulusun birliğini temsil ettiği sembolik anlamına yöneltilmiş sayılabileceği gerekçesiyle takdir yetkisi dahilinde hareket ettiğini belirtmiştir (Şaban Sevinç (2) § 33.)

Bununla birlikte, 19 Ekim 2021 tarihinde Vedat Şorli v. Türkiye (Başvuru no. 42048/19) davasında -sanığın 299. madde suçundan mahkum edildiği bir diğer dava- verilen son kararda, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Türkiye'nin ifade özgürlüğü hakkını garanti altına alan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 10. maddesini ihlal ettiğine karar verdi. Mahkeme, görüşünde, cumhurbaşkanına yönelik hakaret içerikli ifadeler için daha ağır cezalar öngören bir cezai suçun "ilke olarak Sözleşme'nin ruhuna uygun olmadığını" kaydetti. (Vedat Şorli v. Türkiye § 43)

3.AVRUPA İNSAN HAKLARI MAHKEMESİ KARARLARINDA CUMHURBAŞKANINA HAKARET SUÇU

3.1. Vedat Şorli v. Türkiye (Başvuru no. 42048/19)

Başvurucu Vedat Şorli, 1989 doğumlu bir Türk vatandaşıdır ve İstanbul'da yaşamaktadır. 2017 yılında iki Facebook hesabında yaptığı iki paylaşım nedeniyle Cumhurbaşkanı'na hakareten dolayı 11 ay 20 gün hapis cezasına (karar beş yıl süreyle ertelendi) çaptırılmıştır. Şorli duruşma öncesi iki ay iki gün tutuklu kalmıştır.

2014 yılında paylaşılan ilk gönderi, eski ABD Başkanı Barack Obama'nın kadın kıyafeti içinde tasvir edilen Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nı öptüğü bir karikatürden oluşuyordu. Cumhurbaşkanı'nın resminin üzerindeki konuşma balonunda Kürtçe yazılmış şu sözler yer alıyordu: "Suriye'nin mülkiyetini benim adıma tescil ettirir misin sevgili eşim?"

2016 yılında yapılan ikinci paylaşımında ise Cumhurbaşkanı ve eski Başbakan'ın fotoğrafları yer almış, altına ise şu yorumlar yazılmıştı: "Kanlı gücünüz yerin dibine gömülsün/Can alarak tutduğunuz koltuklar yerin derinliklerine gömülsün/Çalınan hayaller sayesinde sürdürdüğünüz lüks hayatlar dünyanın derinliklerine gömülsün. yeryüzü / Başkanlığınız, gücünüz ve hırslarınız yerin derinliklerine gömülsün". Başvurucunun mahkûm edilmesine ilişkin karara karşı yaptığı temyiz başvurusu Ağır Ceza Mahkemesi tarafından 2017 yılında reddedilmiştir. Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuruda bulunmuş ve 2019 yılında açıkça asılsız olduğu gerekçesiyle reddedilmiştir.Şorli, AİHS 10. maddeye (ifade özgürlüğü) dayanarak, aleyhindeki cezai kovuşturmalardan şikayetçi oldu. Facebook'ta paylaştığı içeriklerin güncel siyasi gelişmelere yönelik eleştirel yorumlar oluşturduğunu iddia etmiştir. Devlet Başkanı'na özel koruma sağlayan ve sıradan hakaret suçundan daha ağır bir ceza ile cezalandırılması gereken Cumhurbaşkanı'na hakaret suçunun, Sözleşme'nin ruhuna ve Mahkeme'nin içtihadına aykırı olduğunu ileri sürmüştür. Başvurucu, tutuklu yargılanmasının ve mahkumiyetinin orantısız olduğunu ve kararın verilmesinin askıya alınması kararının ifade özgürlüğü üzerinde caydırıcı bir etki yarattığını ileri sürmüştür.

Mahkeme, yarattığı caydırıcı etki göz önüne alındığında, Vedat Şorli 'nin aleyhindeki ceza davaları bağlamında tutukluluk kararının, cezai mahkumiyetinin ve bu davalarda verilen mahkumiyet kararının ertelenmesi kararının, başvuranın ifade özgürlüğü hakkını kullanmasına müdahale anlamına geldiğine karar vermiştir.

Mahkeme, şikayet edilen müdahalenin kanunla, yani Türk Ceza Kanunu'nun 299. maddesiyle öngörüldüğünü not etmiştir. Ayrıca, müdahalenin başkalarının itibarını veya haklarını korumak gibi meşru bir amaç güttüğünü de kabul edebilir.

Müdahalenin gerekliliği ile ilgili olarak, Mahkeme, başvurunu mahkûm ederken, yerel mahkemelerin kararlarını Ceza Kanunu'nun 299. maddesine dayandığını ve bu maddenin Cumhurbaşkanı'na, Ceza Kanunu'nun 125. maddesinde yer alan hakaretle ilgili olağan kurallarla korunan diğer kişilere göre daha yüksek derecede koruma sağladığını ve bunlarla ilgili bilgi veya görüşlerin açıklanması ile ilgili olarak dayandığını belirtmiştir. Ayrıca Mahkeme, TCK 125'e göre TCK 299'un cumhurbaşkanına hakaret içeren beyanlarda bulunan kişiler için daha ağır cezalar öngördüğünü tespit etmiştir.

Bu bağlamda, Mahkeme, hakarete ilişkin özel bir kanun yoluyla daha fazla koruma sağlanmasının, kural olarak, Sözleşme'nin ruhuna uygun olmayacağına defalarca karar

verdiğini gözlemlemiştir. ⁶ Mevcut davada olduğu gibi, Cumhurbaşkanı'na hakaretten dolayı cezai mahkumiyetle ilgili olan bir davada, bir Devletin Devlet Başkanının itibarını korumadaki çıkarının, Devlet Başkanına ayrıcalıklı bir statü veya onunla ilgili bilgi ve görüşleri iletme hakkı karşısında özel koruma sağlamak için bir gerekçe teşkil edemeyeceğine ve karşıt yaklaşımın modern pratik ve siyasi kavramlarla uzlaştırılamayacağına karar vermişti.

Mahkeme, Cumhurbaşkanı'na hakaret için öngörülen cezai yaptırımın orantılılığına özellikle atıfta bulunarak, kurumsal kamu düzeninin garantörü olarak Devlet kurumlarını temsil eden kişilerin yetkili makamlar tarafından korunmasının tamamen meşru olduğunu, ancak bu kurumların hakim durumunun yetkililerin cezai kovuşturmaya başvurma konusunda itidal göstermelerini gerektirdiğini belirtmiştir. Bu bağlamda, 10. madde ile korunan haklara yapılan bir müdahalenin orantılılığının değerlendirilmesinin, genellikle, yetkililerin medeni hukuk tedbirleri gibi cezai bir yaptırım dışında herhangi bir yola başvurup başvuramayacaklarına bağlı olduğunu yinelemiştir. Yaptırım, ceza cezasıyla ilgili olarak tahliye ile suçlu kararı ve tazminat olarak yalnızca "sembolik bir euro" verilmesi gibi mümkün olan en hafif yaptırım olsa bile, yine de bir cezai yaptırım oluşturuyordu. Her halükârda, bu kendi başına ifade özgürlüğü hakkının kullanılmasına yapılan müdahaleyi haklı çıkarmak için yeterli değildi.

Bu nedenle Mahkeme, mevcut davada, hapis cezası öngören kararın verilmesinin ertelenmiş olmasına rağmen, Vedat Şorli'nin polis tarafından gözaltına alınması ve mahkeme öncesi tutukluluk hali veya cezai bir yaptırım uygulanması için herhangi bir gerekçe bulunmadığına karar vermiştir. Bu tür bir yaptırım, doğası gereği, özellikle mahkumiyetin etkileri göz önüne alındığında, ilgili kişinin kamu yararını ilgilendiren konularda görüşlerini ifade etme istekliliği üzerinde kaçınılmaz olarak caydırıcı bir etkiye sahipti.

42

Başvurucuya, Cumhurbaşkanı'na hakarete karşı daha fazla koruma sağlayan özel bir hüküm uyarınca uygulanan suç niteliğindeki yaptırımı göz önünde bulundurarak – ki bu ceza Sözleşme'nin ruhuna uygun olarak değerlendirilemezdi – Hükümet'in şikâyet edilen tedbirin izlenen meşru amaçlarla orantılı olduğunu veya demokratik bir toplumda gerekli olduğunu göstermediğine karar vermiştir.

Mahkeme, Ceza Kanunu'nun 299. maddesi uyarınca başlatılan şikâyet edilen ceza yargılamasının ifade özgürlüğü ile bağdaşmadığına karar vermiştir. Özellikle, hakarete ilişkin özel bir yasa yoluyla daha fazla koruma sağlanmasının, kural olarak, Sözleşme'nin ruhuna uygun olmayacağını ve bir Devletin, Devlet başkanının itibarını korumadaki çıkarının, Devlet başkanına ayrıcalıklı bir statü veya onunla ilgili bilgi ve görüşleri iletme hakkı karşısında özel koruma sağlamak için bir gerekçe olarak hizmet edemeyeceğini vurgulamıştır. Bu bulgular, Vedat Şorli 'nin Sözleşme'nin 10. maddesi kapsamındaki haklarının ihlal edilmesinin, söz konusu hükmün hazırlanması ve uygulanmasıyla ilgili bir sorundan kaynaklandığını ima etmiştir. Sonuç olarak, Mahkeme, ilgili iç hukukun Sözleşme'nin 10. maddesi ile uyumlu hale getirilmesinin, tespit edilen ihlalin sona erdirilmesini mümkün kılan uygun bir tazminat şekli teşkil edeceğine karar vermiştir.

⁶ Artun ve Güvener / Türkiye (no. 75510/01, § 31, 26 Haziran 2007).

AİHM' göre; "Devlet, hükümet veya yürütme, yasama veya yargı organlarının herhangi bir kurumu medyada eleştiriye maruz kalabilir. Bu kurumlar, egemen konumları nedeniyle, hakaret veya aşağılayıcı ifadelere karşı ceza hukuku tarafından korunmamalıdır. Ancak, bu kurumlar böyle bir korumaya sahipse, bu koruma kısıtlayıcı bir şekilde uygulanmalı ve hiçbir koşulda eleştiri özgürlüğünü kısıtlamak için kullanılmasından kaçınılmalıdır. Bu kurumları temsil eden bireyler ayrıca bireyler olarak korunmaya devam eder. "Siyasi figürler itibarları ve diğer hakları bakımından diğer bireylerden daha fazla korumadan yararlanmamalı ve bu nedenle medyanın siyasi figürleri eleştirdiği durumlarda iç hukuk kapsamında medyaya karşı daha ağır yaptırımlar uygulanmamalıdır. Bu ilke kamu görevlileri için de geçerlidir; muafiyetler yalnızca kamu görevlilerinin görevlerini uygun şekilde yerine getirmelerini sağlamak için kesinlikle gerekli olduğunda izin verilebilir. "Siyasi şahsiyetler ve kamu görevlileri, medyanın haklarını ihlal etmesi halinde, yalnızca özel kişilerin sahip olduğu yasal yollara erişebilmelidir. (...)Medyada hakaret veya iftira, başkalarının haklarının veya itibarının ihlalinin ciddiyeti, bunu kesinlikle gerekli ve orantılı bir ceza haline getirmediği sürece hapis cezasına yol açmamalıdır; özellikle de nefret söylemi gibi medyada hakaret veya iftira içeren ifadeler yoluyla diğer temel haklar ciddi şekilde ihlal edilmişse."

3.2. Lings/Avusturya kararı başvuru no:9815/82

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, bir politikacıyı eleştiren bir gazetecinin iftira suçundan mahkum edilmesinin ifade özgürlüğü hakkını ihlal ettiğine karar verdi. Avusturyalı bir gazeteci olan Peter Lings, Avusturya Sosyalist Partisi Başkanı Bruno Kreisky'yi, Avusturya siyasetinde yer almaya devam eden eski Nazilere karşı hoşgörülü tutumu nedeniyle suçlamıştı. Avrupa Mahkemesi, politikacıların ve diğer kamu görevlilerinin demokratik toplumlardaki kamusal konumları nedeniyle yüksek düzeyde eleştiriye tahammül etmeleri gerektiği sonucuna vardı. Ayrıca Mahkeme, gazetecinin Avusturyalılar için büyük kamu yararı taşıyan siyasi konuları ele aldığını ve makalelerin sansürlenmesinin diğer gazetecileri kamusal tartışmalara katkıda bulunmaktan caydıracağını belirtti.

Basın özgürlüğü ayrıca kamuoyuna siyasi liderlerin fikir ve tutumlarını keşfetme ve bunlar hakkında bir fikir oluşturma konusunda en iyi araçlardan birini sunar. Daha genel olarak, siyasi tartışma özgürlüğü, Sözleşme boyunca hakim olan demokratik toplum kavramının tam merkezinde yer alır.

AİHM, Kabul edilebilir eleştirinin sınırları, dolayısıyla bir politikacı için, özel bir birey için olduğundan daha geniştir. İkincisinin aksine, ilki kaçınılmaz olarak ve bilerek, hem gazeteciler hem de kamuoyu tarafından her sözü ve eyleminin sıkı incelemesine açık hale gelir ve dolayısıyla daha fazla hoşgörü göstermelidir. Şüphesiz, Madde 10 paragraf 2 (madde 10-2), başkalarının - yani tüm bireylerin - itibarının korunmasını sağlar ve bu koruma, özel kapasitelerinde hareket etmedikleri zamanlarda bile politikacılar için de geçerlidir; ancak bu gibi durumlarda, bu tür korumanın gereklilikleri, siyasi konuların açıkça tartışılmasının çıkarlarıyla ilişkili olarak tartılmalıdır (Lings v. Avusturya § 43).

3.3 Pakdemirli v. Türkiye Kararı (Başvuru No. 35839/97)

1939 doğumlu bir Türk vatandaşı olan başvuran, Ankara'da (Türkiye) yaşamaktadır. Kendisi bir üniversite profesörüdür. Başvurunun yapıldığı dönemde kendisi milletvekili ve ana muhalefet partisi ANAP'ın (Anavatan Partisi) başkan yardımcısıydı. 14 Nisan 1995 tarihinde, başvuran, otoyolun açılışı münasebetiyle kamuya açık bir basın toplantısında bir konuşma yapmıştır. Söz konusu konuşmasında, 1991 yılında muhalefet lideri olduğu dönemde iki eski milletvekilinin dokunulmazlıklarının kaldırılmasını sağlayan dönemin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'i eleştiren yorumlarda bulundu.

İfade özgürlüğü, demokratik bir toplumun temel temellerinden birini, toplumun ilerlemesi ve her bireyin gelişmesinin temel koşullarından birini oluşturur. 10. Maddenin 2. paragrafına bağlı olarak, bu sadece olumlu karşılanan veya zararsız veya kayıtsız kabul edilen " bilgi " veya " fikirler " için değil, aynı zamanda rahatsız edici, şok edici veya endişe verici olanlar için de geçerlidir : çoğulculuğun, hoşgörünün ve ruhun gerektirdiği budur. Açıklık olmadan “ demokratik toplum ” olmaz . 10. maddede yer aldığı gibi , buna, dar yorum gerektiren istisnalar da eşlik etmektedir ve bunu kısıtlama ihtiyacının ikna edici bir şekilde ortaya konması gerekir. Sözleşme'nin 10. maddesinin 2. paragrafı anlamında " gerekli " sıfatı , " acil bir toplumsal ihtiyacı " ima etmektedir. Sözleşmeciler Devletler, böyle bir ihtiyacın varlığına karar vermede belirli bir takdir marjına sahiptir; ancak bu, bağımsız bir yargı alanından gelseler bile, hem yasa hem de onu uygulayan kararlarla ilgili Avrupa kontrolüyle birleştirilmiştir. Bu nedenle Mahkeme, bir “ kısıtlamanın ” 10. maddeyle korunan ifade özgürlüğüyle uyumlu olup olmadığı konusunda nihai kararı verme yetkisine sahiptir (Pakdemirli v. Türkiye § 32).

SONUÇ

Devlet Başkanlarına özel bir koruma sağlamak, onları yalnızca işlevleri veya statüleri nedeniyle eleştirden korumak, modern uygulama ve siyasi anlayışlarla uzlaştırılmaz. Avrupa'daki gelişmeler, devletlerin Devlet Başkanına hakareti suç olmaktan çıkarması veya bu suçu Devlet Başkanlarına karşı en ciddi sözlü saldırı biçimleriyle sınırlaması ve aynı zamanda yaptırımların kapsamını hapis cezası içermeyenlerle sınırlaması gerektiği konusunda ortaya çıkan bir fikir birliğinin olduğunu göstermektedir.

Türkiye'de cumhurbaşkanının yasama, yürütme ve yargı organları üzerinde daha fazla kontrol sahibi olduğu başkanlık sistemine dönüşmesi, yükselen bir otoriterlik ortamına yol açmıştır. Cumhurbaşkanına 'hakaret' ettikleri gerekçesiyle insanlara açılan davalar bu otoriterliği ortaya koymaktadır. Eleştirel seslerin şeytanlaştırılması ve suçlulaştırılması, yargının siyasallaşmasının bir işareti ve cumhurbaşkanına hakaret suçunun hukuk açısından tartışmalı olması nedeniyle hukukun üstünlüğüne bir darbedir. Hangi kelimelerin hakaret olarak kabul edileceği, kanunun bir makamı veya cumhurbaşkanının kişiliğini koruyup korumadığı gibi tartışmalar vardır. Ayrıca, Türk mahkemelerinin kararları ile Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin cumhurbaşkanına hakaret suçuna ilişkin kararları arasında çelişkiler bulunmaktadır. Mahkeme, kararlarında, bireylerin temel hak ve özgürlüklerine yönelik herhangi bir devlet müdahalesinin orantılı olması ve acil bir toplumsal ihtiyaca hitap etmesi gerektiğini açıklamıştır. Bu nedenle, 299. madde kapsamındaki kovuşturmalar bağlamında, müdahalenin haklı olabilmesi için sanığın ifade özgürlüğü hakkı ile şikayetçinin kişisel itibarı arasında adil bir denge kurulması gerekir. Dahası, adil bir şekilde dengelenmiş müdahaleler bile

acil bir toplumsal ihtiyaç tarafından zorunlu kılınmalıdır- mahkeme, yargılama mahkemesinin bir hakka müdahale etmek için acil bir toplumsal ihtiyacın olup olmadığını değerlendirmede belirli bir takdir yetkisine sahip olduğunu, ancak bu takdir yetkisinin kullanımının Anayasa Mahkemesi tarafından incelenebilir olduğunu belirtmiştir.

“Cumhurbaşkanına hakaret etmek 2017 Anayasa Değişikliğinden önce bağımsızlık ilkesine bağlı olmak zorunda olan cumhurbaşkanları nezdinde “mille ve devlete karşı suçlar”, “devletin egemenlik alametlerine ve organlarının saygınlığına karşı suçlar” kapsamında yer alıyordu. 2018 Anayasa değişikliği ile Türkiye Cumhuriyeti’nde cumhurbaşkanlarının siyasi bağımsızlığı ilkesi kaldırılmıştır. Cumhurbaşkanı bugün hem devletin egemenliğini temsil eden bir organ, hem de siyasi partisini temsil eden bir şahıstır. Dolayısıyla hakaret addedilen sözün Türkiye Cumhuriyeti devletine mi, yoksa cumhurbaşkanının şahsına mı söylendiği muğlak bir haldedir. Sayısı gitgide artan davalar da sık sık bu doğrultuda tartışılmaktadır.”

KAYNAKÇA

ABC News, “Turkey: 30 probed for Twitter posts suggesting Erdogan died”, Nov. 3, 2021, available at <https://abcnews.go.com/International/wireStory/turkey-30-probed-twitter-posts-suggesting-erdogan-died-80946230>

AİHM, Artun ve Güvener v. Türkiye B. no. 75510/01, 26/6/ 2007.

AİHM, Diren Taşkiran, B. No: 2017/26466, 26/5/2021.

AİHM, Lingens v. Avusturya , B. No: 9815/82, 8/7/1986.

AİHM, Pakdemirli v. Türkiye Başvuru No. 35839/97, 22/05/2005.

AİHM, Sevinç ve Diğerleri v. Türkiye Başvuru no. 63634/16, 18/10/2022.

AİHM, Şaban Sevinç (2), B. No: 2016/36777, 26/5/2021.

AİHM, Vedat Şorli v. Türkiye Başvuru no. 42048/19, 28/2/2022.

AİHM, Yaşar Gökoğlu , B. No: 2017/6162, 8/6/2021.

B. Kolbüken, “Cumhurbaşkanına Hakaret Suçu Üzerine bir Deneme”, Ankara Baro Dergisi, No: 3, (2015): 33-50.

European Commission For Democracy Through Law (Venice Commission)

CDL-AD(2016)002-e Opinion on articles 216, 299, 301 and 314 of the Penal Code of Turkey, adopted by the Venice Commission at its 106th plenary session (Venice, 11-12 March 2016)

**FOLKLORE ELEMENTS IN MIRMEHDI SEYIDZADEH'S FAIRY TALES
MIRMEHDI SEYIDZADƏNİN TƏMSİL VƏ MƏNZUM NAĞİLLARINDA
FOLKLOR ÜNSÜRLƏRİ**

Şöhrət Nüsrət qızı Məmmədova

**Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası kafedrası ,
Filologiya üzrə fəlsəfə doktor, dosent,
<https://orcid.org/0009-0006-6553-6385>**

Xülasə

Mir Mehdi Seyidzadə XX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında mühüm xidmətlər olan sənətkarlardandır.

M.Seyidzadə öz yaradıcılığında xalq ədəbiyyatına tez-tez müracət etmiş, xalqımızın yaratdığı söz xəzinəsindən bəhrələnmişdir. O, uşaq ədəbiyyatı sahəsində fəaliyyətə başladığı dövrdən xalq nağıllarını, dastanları, digər folklor janrlarını, onların məzmun və forma xüsusiyyətlərini, dil və üslubunu dərinlən öyrənmişdir.

M.Seyidzadəni ədəbiyyatda öz səsi, mövqeyi olan sənətkar kimi tanıtdıran ilk növbədə «Şanlı gün» poeması olmuşdur. «Kiçik təyyarəçilər», «Neftə doğru», «Pinti Həsən», «Uşaq şeirləri» kitabları, «Nərgiz» nağıl-pyesini M.Seyidzadəni püxtələşmiş sənətkar kimi tanıtdıran dı, onun yaradıcılığının məzmun, forma, sənətkarlıq baxımından yeni keyfiyyət səviyyəsinə qalxdığını göstərən əsərlərdir

Müharibədən sonrakı illərdə sənətkarın «Şah və xidmətçi», «Şeirlər», «Yaxşı yoldaş», «Çiçəklənən düzlər», «Bağçamız», «Yeni il hədiyyəsi», «Seçilmiş əsərlər» kimi yeni kitabları nəşr olundu. M. Seyidzadənin bir sıra şeirlərində bəstəkarlar musiqi bəstələmiş, «Bahar», «May bayramı», «Oynaq topum», «Bənövşə», «Laylay» kimi gözəl uşaq mahnıları yaratmışlar.

. Sənətkar "Meyvələrin bəhsini", "Sevgi", "Şağın gəncliyi", "Fitnə", "Şeirlər söz", "İsgəndər və çoban" və s. əsərlərini Nizami və Füzuli mövzularında yazmışdır.

Məqalədə araşdırılma aparılaraq Mir Mehdi Seyidzadənin uşaqlar üçün yazdığı əsərləri 1.Uşaq şeirləri; 2.Təmsillər; 3.Epik əsərlər; 4.Dram əsərləri olmaqla

4 qrupa bölünmüşdür. Sənətkarın təmsilləri ("Tikan və Qızılgöl", "Kırpı və ilan", "Maral", "Əqrəb və Çanaqlı bağa", "Dağ və Duman" və s) və nağıl-poemaları ("Abşeron bağlarında", "Koroğlu") təhlilə cəlb olunmuşdur. **Açar sözlər : uşaq ədəbiyyatı , məhsuldar, uşaq əsərləri, təmsil, poema, folklor, nağıl, müharibə. yoldaşlıq,**

Summary

Mir Mehdi Seyidzadeh is one of the artists who made important contributions to the development of 20th century Azerbaijani children's literature.

M. Seyidzade often referred to folk literature in his work and benefited from the vocabulary created by our people. From the time he started working in the field of children's literature, he studied folk tales, epics, other folklore genres, their content and form, language and style in depth.

First of all, it was the poem "Glorious Day" that introduced M. Seyidzade as an artist with his own voice and position in literature. The books "Little Airplanes", "Oil", "Pintil Hasan", "Children's Poems", the fairy-tale play "Nargiz" introduced M. Seyidzadeh as a mature artist, the content, form, art of his creativity. are his works that show that he has risen to a new level of quality in terms of deafness

In the years after the war, new books of the artist such as "The King and the Servant", "Poems", "Good Comrade", "Flowering Plains", "Our Garden", "New Year's Gift", "Selected Works" were published. Composers composed music for a number of M. Seyidzade's poems, created beautiful children's songs such as "Bahar", "May holiday", "Playful ball", "Batonovsha", "Laylay".

. Artist "Story of Fruits", "Love", "Poet's Youth", "Sedition", "Magic Word", "Iskander and the Shepherd", etc. wrote his works on Nizami and Fuzuli topics.

In the article, the works written by Mir Mehdi Seyidzadeh for children are investigated. 1. Children's poems; 2. Representations; 3. Epic works; 4. Including drama works

47

It is divided into 4 groups. The artist's representations ("Thorn and Gyzygl", "Hedgehog and Snake", "Deer", "Scorpion and Bowl Garden", "Mountain and Mist", etc.) and fairy tales-poems ("In Absheiron Gardens", "Koroglu") are included in the analysis. has been done.

Key words: children's literature, productive, children's works, story, poem, folklore, fairy tale, war. companionship,

Mirmehdi Seyidzade XX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında mühüm xidmətləri olan sənətkarlardandır. Mirmehdi Həsən oğlu Seyidzade Aşqabadda anadan olmuşdur. Uşaqlıq illəri Aşqabadda, Məşəddə keçmişdir. Atasını vaxtsız itirən M.Seyidzade alləsi ilə birlikdə öz vətəninə qayıtmaq qərarına gəlmişdir. Vətənə gələn yollar bağlı olduğu üçün çox çətinliklə də olsa Bakıya qayıda bilmişdir. O, alləyə kömək məqsədilə ağır və üzücü işlərdə çalışmış, lakin mütləq qalmamışdır: «Bəzən bütün gecəni cəhərə qədər lampa işığında kitab oxuyurdum. Bir də göürdüm günəş çıxıb, tez paltarımı geyinib işə yollanırdım». (9, s.90)

Şair öz xatirələrində yazır ki, bir dəfə bir neçə uşaq gəlib məndən uşaq əsərləri istədi. Onların istədikləri kitablar isə bizim kitabxanamızda yox idi. Uşaqları əliboş qaytardım. Lakin özüm də dərdəndən sarsıldım.

Azərbaycanın bir sıra rayonlarında işləməsi kənd həyatını dərdəndən öyrənməsi, gənclərin həyatı, arzu və istəkləri ilə tanışlıq onun bir sənətkar kimi yetişməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Məhz bu dövrdə mətbuatda «Göy qızı» adlı ilk şeirini dərc etdirir.

Ümumiyyətlə, M.Seyidzadənin uşaq ədəbiyyatı sahəsində fəaliyyətini üç dövrə ayırmaq olar:

1. Bİrİncİ dövr İkİncİ dünya müharibəsinə qədərki mərhələni əhatə edir.
2. Müharibə illəri sənətkarın yaradıcılığının İkİncİ dövrü kimi səciyyələndirilə bilər.
3. Şairin yaradıcılığının üçüncü dövrü müharibədən sonrakı illəri əhatə edir. Sonuncu dövr sənətkarın yaradıcılığında daha məhsuldar, fəal mərhələ hesab olunur.

M.Seyidzadə öz yaradıcılığında xalq ədəbiyyatına tez-tez müracət etmiş, xalqımızın yaratdığı söz xəzinəsindən bəhrələnmişdir. O, uşaq ədəbiyyatı sahəsində fəaliyyətə başladığı dövrdən xalq nağıllarını, dastanları, digər folklor janrlarını, onların məzmun və forma xüsusiyyətlərini, dil və üslubunu dərindən öyrənmişdir.

M.Seyidzadəni ədəbiyyatda öz səsi, mövqeyi olan sənətkar kimi tanıtdıran ilk növbədə “Şanlı gün” poeması olmuşdur. “Kiçik təyyarələr”, “Neftə doğru”, “Pintli Həsən”, “Uşaq şeirləri” kitabları, “Nərgiz” nağıl-pyesini M.Seyidzadəni püxtələşmiş sənətkar kimi tanıtdırdı, onun yaradıcılığının məzmun, forma, sənətkarlıq baxımından yeni keyfiyyət səviyyəsinə qalxdığını göstərdi.

Oxucular tərəfindən böyük maraqla qarşılanan «Nərgiz» nağıl-pyesini Gənc Tamaşaçılar Teatrının və Kukla Teatrının da diqqətini cəlb etmiş, əsər 1935-1936-cı illərdə həmin teatrların səhnəsində müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulmuşdu. Bu yaradıcılıq uğurları ədibi yeni axtarışlara, yazıb-yaratmağa sövq etmiş, onun «Təzə şəhər», «Pilotlar», «Eldar və zaman», «Kiçik pyeslər» və başqa kitabları nəşr olunmuşdur.

Müharibədən sonrakı illərdə sənətkarın “Şah və xidmətçi”, “Şeirlər”, “Yaxşı yoldaş”, “Çiçəklənən düzlər”, “Bağcamız”, “Yeni il hədiyyəsi”, “Seçilmiş əsərlər” kimi yeni kitabları nəşr olundu. M. Seyidzadənin bir sıra şeirlərinə bəstəkarlar musiqili bəstələmiş, “Bahar”, “May bayramı”, “Oynaq topum”, “Bənövşə”, “Laylay” kimi gözəl uşaq mahnıları yaratmışlar.

M.Seyidzadənin uşaq əsərlərində uşaqlara məhəbbət, nikbinlik, vətəndaşlıq duyğusu, həyat sevgisi güclüdür. Sənətkarın Nizami və Füzuli mövzularında yazdığı “Meyvələrin bəhsini”, “Sevgi”, “Şairin gəncliyi”, “Fitnə”, “Şeirli söz”, “İsgəndər və çoban” və s. əsərləri bu qəbildəndir.

Şairin uşaq əsərlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1.Uşaq şeirləri; 2.Təmsillər; 3.Epik əsərlər; 4.Dram əsərləri.

Təmsillər. M.Seyidzadənin uşaqlar üçün yazdığı əsərlər içərisində təmsillər öz orijinallığı, mövzu, ideya aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. «Tikan və Qızılgül» təmsilində Tikanla Qızılgülün söhbəti verilir. Tikan təəccüblə Qızılgülə deyir ki, hər ikimiz bağda bir kolda, bir budaqda yetişirik. Bəs səbəb nədir ki, sən hamı üçün sevilmişsən, mən isə heç kəs sevilirəm? Gül cavab verir ki, bunun səbəbi var. Biz bir yerdə olsaq da xislətimiz ayırıdır. Sən ələ batırsan, incidib qanadırsan. Mən isə könül oxşayıram, qəlblərdə yaqayıram.

Əsərdə eqolizm, xəbislilik pislənir, insana ehtiram, qayğı, həssas münasibət isə alqışlanır. Əsərdən belə bir əxlaqi-tərbiyəvi nəticə çıxır ki, insan xeyirxah olmalı, başqalarına ziyan verməməlidir. Yalnız özünü düşünən, başqalarına zərər yetirənlərə heç kəs hörmət etməyəcəkdir.

“Kİrpİ və İlan” təmsilində kİrpİnİn ehtiyatlı olması, öz hərəkətlərİnİ əvvəlcədən ölçüb-bİçməsi müsbət xüsusiyyət kimi təqdir olunur. Məlum olur ki, kİrpİnİn ehtiyatlılığı əbəs deyİlmİş. Əgər o, İlanın sözlərİnə qulaq assa İdİ, aqlıbəti plİs ola bİlərdİ.

"Maral" təmsilində də şİfahi xalq ədəbiyyatı motivlərİ öz əksİnİ tapmışdır. Əsərdə deyİlİR ki, bİr gün körpə maral dağda, yaşıl çəməndə gəzİb dolaşarkən mahİr bİr ovçu onu görür. Ovçu maralın İzİnə düşür, nİşan alıb ox atmaq üçün fürsət gözləyİR. Ovçunun atdığı ox maralı yaralayır. Maral canını qurtarmaq üçün qaçıb bİr yaylağa gəlİR. Su İçmək üçün bİr bulağa yaxınlaşan maralı Qurbaga görüb soruşur ki, sənə nə olub, nİyə belə kədərlİsən? Maral deyİR ki, İnsafsız ovçu mənİ oxla vurub yaralamışdır. Bu sözlərİ eşİdən qurbaganın dedİklərİ Maralı daha çox təsİrləndİrİR:

Qurbaga çox lovğalandı

Qürur İlə dedİ:- Aman,

Bu ovçular nə İstəyİR

Bİzİm kimi marallardan.

Maral bunu eşİdəndə

Sankİ qəlbİ alovlandı.

Gözlərİndə şİmşək çaxdı,

Od götürdü yandı-yandı.

Dönüb dedİ qurbagaya:

Bu söz mənə əsər etdİ.

Zalım ovçu atan oxdan

Daha artıq kəsər etdİ. (8. s.121)

Əsərdən çıxan əxlaqİ-tərbiyəvi nəticə "Qılınc yarası sağalar, söz yarası sağalmaz" atalar sözünün məzmununa uyğun gəlİR.

“Əqrəb və Çanaqlı bağa” təmsilİ dostluq, yoldaşlıq mövzusuna həsr olunub. Təmsildə bağda yaşayan Əqrəblə Çanaqlı bağanın sİrdaş, dost olması təsvİR edİlİR. Hər İki yoldaş bİrlİkdə yaşayır, yeyİR, İçİR, mehrİbanlıq edİR, günlərİnİ şən keçİRİrlər. Lakın tufan zamanı çaydan keçərkən əqrəbİn onu sancması kİrpİnİ qəzəbləndİrİR. O, çaya baş vuraraq əqrəbİ suya atır, özü İsə quruya çıxır. Təmsİldən çıxan əxlaqİ-tərbiyəvi nəticə belədir ki, İnsan özünə dost seçəndə dİqqətli olmalıdır. Saxta dostluğun axırı yoxdur, dost saydığın İnsan dar gündə sənə xəyanət edəcəkdİR. Əsərİn İdeyası «Dost dostu tən gərək, tən olmasa gen gərək» atalar sözünə uyğun gəlİR.

“**Dağ və duman**” təmsilİndə İnsan xasİyyətİndəki lovğalıq, öyünmək kimi mənfi sİfətlər göstərilİR. Dağı hər tərəfdən bürüyən Duman elə güman edİR ki, dağdan da qüdrətliDIR, güclüdür. Dağ onun tənəli sözlərİnİ eşİtsə də dözüür, vüqarını pozmur. Çünki qoca yaşında çənİ, dumanı çox görmüşdü. Bu zaman külək əsİR, Dumanı Dağdan qovur. Ancaq Dağ yenə də əvvəlki təmkinİnİ pozmur, Dumanın düşdüyü vəziyyətİ görsə də dİnmİR. Dumanın yersiz söz-

söhbətInə fikr verməyİb öz vüqarını saxlayan Dağın hərəkətİ «ağır otur, batman gəl» atalar sözüne uyğun gəlİr.

Poemaları, mənzum nağılları. M.Seyİdzadənin yaradıcılığının mühüm bİr qolunu uşaqlar üçün yazdığı poemalar təşkil edİr. ŞaİrIn “Balıqçılar”, “Abşeron bağlarında”, “Unudulmaz görüş”, “Sehrİ güzgü”, “İntİzar” poemaları dərin məzmunlu, yüksək İdeya-bədİİ keyfiyyətlərİ İlə seçİlən sənət əsərlərİdİr.

“**Koroğlu**” poemasında ədİb uşaqlara vətənpərvərİlk, mübarİzİlk, qəhrəmanlıq keyfiyyətlərİ aşılamaq nİyyətlİ İzləyİr. Əsərdə xalq qəhrəmanı Koroğlunun yaddaqalan obrazı yaradılmışdır. Koroğlu şəra qarşı əzmlə döyüşən, el qeyrətİ çəkən bİr İgİddİr. O, xalqın mərd, cəsur oğullarını başına toplayaraq, xarİcİ və daxİlİ düşmənlərlə ölüm-dİrİm mübarİzəsİnə gİrİr, zalımları cəzalandırır, məzlumların dadına yetİşİr.

Qəhrəmanım düşmənlərdən öc aldı,

El gözündə gündən – günə ucaldı...

TəbİətIn qanunudur bİnadın,

Hər kəs gəlsə, yenə gedİr dünyadan.

Koroğlu da bİr gün köçdü cahandan,

LakIn adı sİlİnmədİ zamandan. (8.s.67)

Poema gənc oxucularda xalqın haqq İşİnİn qələbəsİnə İnam oyadır, onların qəlbİndə qəhrəmanlıq duyğuları oyadır, vətənpərvərİlk hİsslərİnİ İnkİşaf etdİrİr.

50

“Abşeron bağlarında” poemasında doğma yurdmuzun təbİətİ tərənnüm edİlİr. Şaİr Abşeron bağlarının gözəllİyİndən, İnsan qəlbİnə xoş ovqat bəxş etməsİndən, nemətlərİndən məhəbbətlə söz açır. Poema dənlz sahİlİndəklİ bağlarda növbənöv, bol bəhrə gətİrən meyvə ağaclarının, göz oxşayan qarağac, çİnar, İydənİn təsvİrİ İlə başlanır. Əsərdə çalışqan, bİr an da İşİz durmayan, səksən yaşlı bağban obrazı yaradılmışdır. Qoca bağbanın söhbətlərİ İbrətamİzİdİr. Oxucu bu qocanın sİmasında əsl zəhmət adamını görür, ondan həyat dərslərİ alır. Dünya görmüş bu qocanın arzuları, hər sözü, söhbətİ mənalıdır:

O deyİr: - Hər dövrənin

Bİr hökmü var cahanda.

Ağıllılar bİr an da

Vaxtı keçİrməz hədə,

Ömürdən gedİr günlər.

Nə yaratsan o qalar

Gələcəyə yadİgar. (8.s.82)

«Günəş baba», “Su pərİsİ”, “Ağıllı çoban”, “Göyərçİn”, “Sİrİlİ çeşmə”, “Nərgİz”, “Sehrİ nar”, “Üç alma”, “Ceyran” mənzum nağılları uşaq ədəbİyyatının ən dəyərİlİ nümunələrİndəndİr.

M.Seyidzadə “Ağıllı çoban” nağılının mövzusunı qüdrətli şairimiz Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poeməsindən iqtibas etmişdir. Nizaminin əsərində olduğu kimi bu mənzum nağılda da sadə bir insan olan çobanın müdrikliyi diqqətli cəlb edir. Çoban başı ova, əyləncələrə qarışmış, ölkənin, xalqın taleyini zalım, xəyanətkar bir vəzirə etibar etmiş şahı ibrət dərsləri verir, ona hökmdarlığı öyrədir. Çoban səmimi, xeyirxah, dünyagörmüş bir insandır. O, canavara uyaraq sürünü güdazaya verən xalqın itti cəzalandırmaqla şahı yol göstərir, necə hərəkət etmək lazım olduğunu nümayiş etdirir.

Əsərdəki Bəhram şah surətli də sənətkarlıqla yaradılmışdır. Bəhram şah səhvini gec də olsa dərk edir, adı bir çobandan ibrət aldığı etiraf etməkdən çəkinmir. O, ölkəsində ədalətli bərpa etməklə, xalqın vəzirli layiqli cəzasına çatdırmaqla bir hökmdar kimi əmin-amanlıq yaradır. Şahın dustaqlara münasibətini onu müsbət səciyyələndirir, gələcəkdə də onun ölkəsində həqiqətin və ədalətin bərqərar olacağına inam yaradır.

“Nərgiz” mənzum nağılı şifahi xalq ədəbiyyatı motivləri əsasında qələmə alınmışdır. Əsərdə yaşı yetmiş beş keçmiş, zəhmətkeş bir qocanın obrazı yaradılmışdır. Daha əvvəlki gücü, qüvvəti olmasa da zəhmətkeş qoca hər gün dağa-daşa çıxıb odun qırır, üç qızını – Ulduz, Nərgiz, Xumarı saxlamaq üçün çalışır. Bir gün odun yığmağa gedən qoca geri dönmür. Mərhəmətli Eldar qızlara kömək edir, onların acliqdan qurtulmasına yardım göstərir.

Əsərdə qanlı çən hökmdar Tərxanın xalqa etdiyi zulmlər təsvir edilir. Bu kəndli hökmdar çox nahaq qanlar tökmüş, yoxsulları asdırmışdır. Şahı qarşı üsyan qaldıran yoxsulları bir yerə toplayır. Onların səsini səs verən yoxsullar zalıma qarşı üsyana qalxmağa razılaşırlar. Əsər üsyan qaldırmış xalqın, onun igid övladları Eldar, Ulduz, Nərgiz, Xumarın qələbəsi ilə bitir. Azgın Tərxan, onun vəzirli, vəkil, qanlı çən xanlar məhv edilir, xalq ağ günə çıxıb xoşbəxt yaşayır.

Bu mənzum nağılda şifahi xalq ədəbiyyatında olduğu kimi, xeyirlə şərin mübarizəsi, xeyirli təmsil edən qüvvələrin qələbəsinə inam öz əksini tapıb. Əsər oxucuda mübarizlik, qəhrəmanlıq keyfiyyətləri formalaşdırır.

M.Seyidzadə Azərbaycan uşaq dramaturgiyasının inkişafında böyük xidmətləri olan sənətkarlardandır. Onun “Ayaz”, “Qızılquş”, “Büllur qəsr”, “Sehrli saz”, “Qorxmaz”, “Cırtan”, “Ata məhəbbətli” pyesləri uşaq dramaturgiyasının dəyərli nümunələrindəndir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası. IV cildə II cild (tərtib edən Məmmədova Ş.) Bakı: ADPU, 2018.
2. Hacıyev A., Fərhadov F. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, 1976.
3. Xəlil Z., Əsgəri F. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: ADPU, 2007.
4. İsmayılov H. Mehdi Seyidzadə. Bakı: Yazıçı, 1984.
5. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Bakı Universiteti, 2007.
7. Seyidzadə M. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1957..
8. Seyidzadə M. Yadigar. Bakı, 1973.

9.Seyidzadə M. Unudulmaz xatirələr. Bakı, 1975.

10.Seyidzadə M. Xatırlayarsan mənI. Bakı, 1978.

11.Yusiföglü R. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı:Təhsil,

**CHILDREN'S LITERATURE TELLING THE BLOODY TRAGEDY OF
KARABAKH IN THE 20'S OF THE XXI CENTURY
XXI YÜZYILIN 20'Lİ YILLARINDA KARABAĞ'IN KANLI TRAJEDİSİNİ
ANLATAN ÇOCUK EDEBİYATI**

AYGUN AHMADOVA SHUKUR KIZI

Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi (Ü. Hacıbeyov-68), 0000-0002-2464-2513

Aygün Ahmadova, Edebiyat Öğretim Teknolojileri Bölümü Doçenti

ÖZET

Çocuklara vatanseverlik, hümanizm ve manevi değerlerin fikirlerini aşlamak, onları insani duygularla, özellikle de sevgiyle eğitmek önemlidir. Aşk, insanları birbirine ve en önemlisi hayata bağlayan güzel bir duygudur. İnsan-çocuk kalbinin manevi gıdası olan sevgi, mutlaka kötülükleri yenecektir. Savaşı kazandıran bu aşktı. Mammad Namaz, Alasgar Alioğlu, İlham Kahraman, Gasham Najafzadeh, Sarvaz Hüseyinoğlu, Balayar Sadiq, Aziz Musa, Alamzar Alizadeh ve diğerlerinin eserleri bu bakımdan unutulmazdır. Sevinj Nuruguzi bu tarzda başarılı bir edebi metin oluşturan yazarlardan biridir. "Ağca ve Cuppulu", "Galincik", "Güneş, Bulutlar ve Ağca" öykülerinde yazarın asıl amacı, "Çocuklar" barış mesajını ileterek Karabağ'ın sınır köylerinde yaşayan çocukların çığlıklarını tüm dünyaya ulaştırmaktır. oyuncak bebekler ve güvercinler savaşa hayır diyor". Gerçek hayatta yaşanan olayların kurgulanmış hali, bebek kalbinin isyanı, haksızlığa karşı isyan, düşmana duyulan nefretin ifadesi tasvir edilmektedir.

Edebiyat savaş için değildir, bütün savaşlar edebi metinler içindir. Yazarlarımızın savaşla ilgili bir kurgu yazarken romantizmden kaçınması gerekir, eğer gerçeğin farkına varıp her şeyi olduğu gibi yansıtırlarsa çok korkunç metinler ve sahneler yaratabilirler. Örneğin Nobel ödüllü Belaruslu yazar Svetlana Aleksiyeviç'in "Savaşın kadın yüzü yoktur" adlı eseri o kadar dehşet ve acı gerçeklerle doludur ki, herkes okuyup anlayamaz.

Dikkat çeken bir diğer önemli kitap da Chinara Koçerli'nin "Karabağ'da 44 Gün" adlı çocuklara yönelik öykü kitabıdır. Bu kitapta sevgili babaların, dedelerin, amcaların, kardeşlerin ve diğerlerinin 44 gün süren Vatanseverlik Savaşındaki kahramanlıklarını ve farklı yaşlardaki çocukların savaş yollarını anlatan hikayeler toplanmıştır. Kitapta Karabağ topraklarının işgal ve kurtuluş tarihlerinin yanı sıra askeri rütbelere, savaşta kullanılan teçhizat ve bunların tanımları hakkında geniş bilgiler yer alıyor. 3 ciltlik Karabağ'da 44 Gün adlı kitabın 1. ve 2. cildinde 16 hikaye, 3. cildinde ise 12 öykü olmak üzere 44 öykü yer alıyor.

20. yüzyılın 90'lı yıllarından 21. yüzyılın günümüze kadar geçen süreçte Karabağ mücadelesini yansıtan kurgu, Birinci Karabağ Savaşı ve Vatanseverlik Savaşı edebiyatı olarak incelenmektedir. Nisan 2016'daki dört günlük savaş, bu iki savaş arasında bir geçiş olarak özellikle vurgulanıyor.

Anahtar kelimeler: *şiiir, kalite, zafer, yazar, Karabağ, hikaye, imaj*

ABSTRACT

It is important to inculcate the ideas of patriotism, humanism, and spiritual values in children, to educate them with human feelings, mainly with love. Love is a beautiful emotion that binds people to each other, and most importantly, to life. Love, which is the spiritual food of the human-child's heart, will definitely overcome evil. It was this love that won the war. The works of Mammad Namaz, Alasgar Alioglu, Ilham Kahraman, Gasham Najafzadeh, Sarvaz Huseynoglu, Balayar Sadiq, Aziz Musa, Alamzar Alizadeh and others are memorable in this regard. Sevinj Nuruguzi is one of the authors who created a successful literary text in this style. In the stories "Aghca and Cuppulu", "Galincik", "Sun, clouds and Agca", the author's main goal was to convey the cry of children living in the border villages of Karabakh to the whole world by transmitting the peace message "Children, dolls and doves say no to war". What is depicted is the fictionalized form of the events that happened in real life, the rebellion of the baby's heart, the protest against injustice, the expression of hatred for the enemy.

Literature is not for war, all wars are for literary texts. When writing a fiction about war, our writers should avoid romance and pathos, and if they realize the truth and reflect everything as it is, they can create very terrible texts and scenes. For example, Svetlana Alexievich's work "War does not have a female face" by the Belarusian writer, winner of the Nobel Prize, is full of such horrors and bitter truths that not everyone can read and understand it.

Another important book that draws attention is Chinara Kocherli's book of stories for children called "44 days in Karabakh". In this book, the stories about the heroism of the beloved fathers, grandfathers, uncles, brothers and others in the 44-day Patriotic War and the battle path of children of different ages have been collected. The book contains extensive information about military ranks, equipment used in battle and their descriptions, as well as the dates of occupation and liberation of Karabakh lands. The 3-volume book "44 days in Karabakh" contains 44 stories, 16 stories in each of the 1st and 2nd volumes, and 12 stories in the 3rd volume.

In the course of time from the 90s of the 20th century to the present day of the 21st century, the fiction reflecting the Karabakh struggle is studied as the literature of the First Karabakh War and the Patriotic War. The April 2016 four-day battle is particularly highlighted as a transition between these two wars.

XXI ƏSRİN 20-Cİ İLLƏRİNDƏ QARABAĞ ACISINI DİLƏ GƏTİRƏN UŞAQ ƏDƏBİYYATI

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixində müharibə mövzusunda müxtəlif əsərlər yazılıb və bu əsərlərin bir çoxu tarixi əhəmiyyəti baxımından həmişə oxucuların diqqətini cəlb edib. Artıq II Dünya müharibəsi mövzusu müasir yazıçılar üçün aktual deyil. Onlar bu mövzuya tarixin qatlanan bir səhifəsi kimi baxırlar. Poeziya və nəsr sahəsində yazılan əsərlər qəhrəmanlığın, vətənpərvərliyin əsas təbliğat vasitəsi kimi insanlarda döyüşkənlik ruhu formalaşdırmaqla bərabər, onlarda yüksək mənəvi keyfiyyətlər aşılamağa xidmət edib.

Ədəbiyyat müharibə üçün deyil, bütün müharibələr ədəbiyyat mətni üçündür. Müharibə haqqında bədii əsər yazarkən yazıçılarımız romantika və pafosdan uzaq durmalı, həqiqətləri reallaşdıraraq, hər şeyi olduğu kimi əks etdirərsə, ortaya çox dəhşətli mətnlər, mənzərələr

çıxarmaq olar. Məsələn Belarusyalı yazıçı, Nobel mükafatına layiq Svetlana Aleksiyeviçin “Müharibə qadın üzvlü deyil” əsəri o qədər dəhşətlərlə, acı həqiqətlərlə doludur ki, hər adam onu oxuyub başa çıxma bilməz.

Bu gün xalq çoxdan gözlədiyi qələbənin sevincini yaşamaqdadır. Torpaqlarımızın azad edilməsi uğrundakı savaştan keçən zaman nə qədər uzanarsa, bu mövzu bütün yönləri ilə ədəbiyyatın bədii obyektinə olmaqda davam edəcək. Xalqımızın uzun illər öz ata-baba torpaqlarından ayrı düşməsi, heç bir müqəddəslik tanımayan ermənilərin törətdiyi bağışlanmaz cinayətlər, viran qalmış Qarabağ, müharibənin acı həqiqətləri, qorxu, ümitsizlik, dəhşət saçan mənzərələrin uşaqların mənəviyyatına, psixologiyasına sarsıdıcı təsirləri, ədəbiyyatda görünməli, vətənin dar günündə heç düşünmədən düşmən üzərinə atılan qəhrəman Azərbaycan əsgərinin yaddaşlarda qalacaq obrazı yaradılmalıdır. “Ədəbiyyat millətə enerji püskürdən qüvvət mənbəyi olmalıdır”.

Qələbədən əvvəl qələmə alınmış uşaq hekayələrinə yazıçılarımız müxtəlif mövzular, yeni keyfiyyətlər gətirmişlər. Bu dövrdə yaranmış əsərlərdə əsasən, məğlubiyət və kədərdən doğan hisslərin əksi daha qabarıq görünür. Müharibə mövzusunda bədii sözlə çevirən müəlliflərin əksəriyyəti ömrünə qaçqınlıq qisməti düşmüş yazarlardır. Görünür, o səbəbdəndir ki, onların yaradıcılığında bu mövzu reallığı əks etdirmə baxımından səmimiyyəti ilə seçilir. Şövkət Zərrin Horovlunun (Cəbrayıl rayonunun Horovlu kəndi) “Kəndimizin bənövşəsi”, Mətanət Məmmədovanın “Vətən həsrəti”, Kamran Qarabağlının “Dağlar küləyi” hekayələrində qaçqın həyatı, onun xalqımızın psixologiyasında buraxdığı dərin izlər və bütün bunların nəticə etibarilə milli mənəviyyata vurulan dəhşətli zərbə olduğu maraqlı, təsirli epizodlarla canlandırılır.

Akademik İsa Həbibbəyli yazır: “Vətənpərvərlik-uşaq ədəbiyyatının canı və ruhudur. Sadə və aydın ana dilində yazılmış və vətənpərvərlik üstündə köklənmiş Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı xalqımızın müstəqil dövlətçilik uğrunda mübarizəyə hazırlanmasına şəərəflə xidmət etmişdir”. Torpaqlarımızın azadlığı, bütövlüyü uğrunda şəhid olan oğullarımızı bütün dünyaya tanıdıb, onların göstərdiyi qəhrəmanlığı təbliğ etmək gərəkdir. Musa Quluzadənin “Məhv edilmiş oyuncaqlar”, Elçin Mehəliyevin “Gecikən yaz”, Sevdə İbrahimlinin “Ölməz qəhrəmanlar”, Mina Rəşidin “Mübariz” hekayələri müstəqilliyimizin ilk illərində vətən uğrunda igidlik göstərərək həlak olmuş Azərbaycanın milli qəhrəmanlarına həsr olunmuşdur.

Ədəbiyyatımız əzəldən humanizm, insanpərvərlik duyğuları üzərində köklənmişdir. Azadlıq ideyalarının qarçısı X.R.Ulutürk deyirdi: “Dünyada ən böyük bəşəri mətəm İnsanın insana ədavətidir”. Mənfur niyyətli düşməndən zaman-zaman ağır zərbələr almağımıza baxmayaraq, əksər şair və yazıçılarımız balalarımızın qəlbini kin və nifrətdən uzaq tutmuş, onların gözəl insani dəyərlərlə böyüməsinə çalışmışlar. Belə bir deyim var: “qaranlığa lənət oxumaqdansa, bir şam da sən yandır”. R.Yusifovlu “Qələbəyə gedən yollar” hekayəsində vətənpərvərliyin, qələbəyə aparıcı yollun təkcə hərbdən ibarət olmadığını, eyni zamanda elm öyrənməklə, savad almaqla da düşməni yenməyin mümkün olduğunu uşaqlara təlqin etməyə çalışır. Müəllif uşaq və gənclərin vətən, xalq qarşısında olan mənəvi borcunu humanist ideyalar işığında həll etməyə üstünlük verir.

Elçin Hüseynbəylinin “Qurdun şərqisi” povestində onun təsvir etdiyi obrazların müharibəyə fərdi münasibətinin şahidi oluruq. Müharibə təkcə qəhrəmanlar, igidlər yetirmir, qorxaqlar, satqınlar, tərəddüd edib fərariliyə yuvarlananlar da yetirir. Yurdsevər, torpaq sevər

insanlarla yanaşı, rahat yaşayışa, zahiri dəbdəbəyə uyanlar da çoxdur. Müharibə bu mənada insanları çeşidləyir və kimin kim olduğunu ortaya çıxarır. Bu mənada Elçin Hüseynbəylinin müharibəyə fərdi münasibətini onun təsvir etdiyi obrazların həyat tərzində, düşüncəsində də görə bilirik. Elçin Hüseynbəylinin hekayələrində zaman və məkan məsələsi də önəmlidir. Təsvir olunan hadisələrin zamanı məlumdur, əsasən müharibənin ilk illəri, köçkünlük başladığı, kəndlərin boşaldıldığı, insanların dəhşətli həyəcanları, daha çox uşaqların və qocaların fikir və duyğularını əks etdirən illər. Müəllifin "Ağsaqqal" hekayəsində yaşlı bir insanın-ağsaqqalın vaxtilə əldə etdiyi bir tapançanın taleyindən söz açılır. Amma bu tapança açılmır. "Sevgiylə döyüşmək" hekayəsi isə daha təsirlidir. 15 yaşlı Sənan könüllü olaraq vuruşan dəstəyə qoşulur. "Onu dəstəyə götürmək istəməirdim. 15-16 yaşları ancaq olardı. Hansı kənddən gəldiyini bilmirdik. Özü qəsdən demirdi ki, geri qaytara bilərik. Müharibənin nə olduğunu kinoda görmüşdü". Həmin bu oğlan Nahidə adlı bir qızı sevir, ürəyinin sözünü telefonla ona çatdırmaq, ad gününü təbrik etmək istəyir, amma onu vururlar. Əvəzində komandır həmin qızla telefonda danışıq, qız onu acılayır. Nə etmək? Həyat, insan münasibətləri çox mürəkkəb və ziddiyyətlidir.

Elçin Hüseynbəylinin hər iki hekayəsi öz dilinin aydınlığı, səlisliyi ilə seçilir. Mərhum akademik Tofiq Hacıyev yazırdı ki: "Elçin dil-ifadə tərzində də yenilikçidir. Bu fakt bitkin üslub gerçəkliyidir. Onun hekayələrində dialektdən, şivədən gələn sözlərə, ifadələrə də təsadüf edərsən, amma bunlar ədəbi dil materialında xaric səslənmir, heç bunları hiss eləmirsən də. Təsvir etdiyi obrazlar da təbiidir, həyatdan gəlir. Qoy bu təbiiliyi o, gələcək yazılarında da həmişə qorusun, saxlasın. Müharibə isə hələ bitməyib və Elçin Hüseynbəylinin deməyə sözü çoxdur".

Aygün Bünyadzadənin də "Şirniyyat atan silahlar" hekayəsi humanist fikirlər üzərində qələmə alınmışdır. Biz düşməni şirniyyatla qarşılayıb onunla barışsaq, Xocalıda, ümumiyyətlə Qarabağda öldürülən günahsız uşaqların ruhu bizi bağışlamaz. Eyni fikir R.Yusifqızının Xocalı faciəsinə həsr olunmuş "Qar" hekayəsinə də aid etmək olar. Qarlı-şaxtalı fevralda öz yurduvundan ayrı düşən, doğmalarını itirən, ev-əşiyi dağılıb viran qalmış balaca Rəhimin faciəsi təsvir olunub. O dövrdə oxşar dəhşətləri yaşamağa məcbur olmuş Rəhimlər sarsıntılardan uzun zaman qurtula bilməmişlər. Buna baxmayaraq, müəllif bircə dəfə kiçik bir işarə ilə də olsa, bildirmir ki, bu hadisələr Rəhimin başına niyə gəlib, Rəhimlərin şikəst, yetim, yurdsuz qalmasının səbəbkarı kimdir. Halbuki, "Müharibə ədəbiyyatı ən acı gerçəkləri yazmalıdır." Uşaqlar üçün yazılsa belə, onların anlaya biləcəyi bir dillə düşmənin kim olması, törətdiyi ağlasığmaz vəhşiliklərin bədii dillə təqdimi vacibdir. "Kəssə hər kim tökülən qan izini, Qurtaran dahi odur yer üzünü" deyən, bəşər övladının xilasını sevgi və gözəllikdə görən humanist şair Hüseyin Cavid "Müharibə və ədəbiyyat" məqaləsində yazırdı: "Rus-yapon müharibəsində, bəzi mütəfəkkirlər, yaponların qalibiyyətini onların komandanlarında, zabitlərində deyil, ibtidai məktəblərdə, məktəb müəllimlərində, müəllimlərin xalqa vermiş olduğu tərbiyədə aramışlar. İştə böylə bir mühitdə böyüyən, böylə bir ölkədə yaşayan tələbə və taliblər ikmali-təhsildən sonra bir də öz filosofları, ədibləri tərəfindən yazılmış əsərləri mütaliyəyə başlarlar. Şübhəsiz ki, ən faydalı düşüncələr, ən ciddi mühakimələr də yalnız fəlsəfə və ədəbiyyat vasitəsilə əldə edilə bilər. Çünki düşünməyə başlayanlar, xilqət və təbiətdə bir qayə, bir nəticə arayan gənclər yalnız mütaliə sayəsində öz məsləkini təyin edə bilər, öz aradığını bulur." Dahi şairin bir əsr bundan qabaq ifadə etdiyi fikirlər bu gün üçün də aktual görünür.

“Ulduz” jurnalının “Qarabağ buraxılışı”nda gənc yazar Xəyal Rzanın qələmə aldığı “Kötük baba” hekayəsini sona qədər oxuyandan sonra buradakı rəmzi obrazların, ata-anası, bacı-qardaşı, bütün digər qohumları öldürülmüş “gənc”in, qolları kəsilmiş müharibə əlili olan “Kötük baba”nın, “Çinar dayı”nın, “Bənövşə xala”nın əslində viran qalmış bir yurdun “ağac”ları olması aydınlaşır. Uzaqdan eşidilən döyüş səsləri, düşmən üzərində qələbə, üçrəngli bayrağın yenidən yarıyuq binanın damında dalğalanması, yurdun əsl sakinlərinin vətənə dönüşü alleqorik dillə dövrün gerçəklərinə uyğun əksini tapmışdır. “Gənc”in dilindən verilən sözlərdən aydın olur ki, vətən sevgisi bütün sevgiləri üstələyir, bütün müqəddəs hislərin fəvqündə dayanır: “İçimdə dəhşətli bir yanğı vardı, qisas yanğısı. Bu yanğını da, nifrət etməyi də yenidən öyrənmişdim. Vətən sevgisi, Vətən məhəbbəti mənim canımı üşüməyə qoymurdu, qisas yanğısı bütün bədənimə isidirdi, mən indi yaxşı başa düşürdüm babamı.” Bu yanğını uşaqların ruhuna hopdurmaq vacibdir. Vətənin ən kiçik çiçəyinə, otuna (boynu bükük bənövşəsinə belə) sevgi yaranmasa, onu qorumaqdan söhbət gedə bilməz. Xəyal Rzanın "Kötük baba" hekayəsində təbiətin timsalında erməni təcavüzünün sona yetməsi təsvir edilir.

Uşaqlara vətənpərvərlik, humanizm ideyalarının, mənəvi-dəyərlərin aşılınması, onları insani hisslərlə, əsasən də sevgi ilə tərbiyələndirmək mühümdür. Sevgi insanları bir-birinə, ən əsas da həyata bağlayan gözəl duyğudur. İnsanın-uşağın qəlbinin mənəvi qidası olan sevgi mütləq şərəf qalib gələcək. Müharibədə qələbəni qazandıran da bu sevgi oldu. Məmməd Namaz, Ələsgər Əlioğlu, İlham Qəhrəman, Qəşəm Nəcəfzadə, Sərvaz Hüseynoğlu, Balayar Sadiq, Əziz Musa, Aləmzər Əlizadə və başqalarının əsərləri bu baxımdan yadda qalır. Bu səpkidə uğurlu bədii mətn yaratmış müəlliflərdən biri də Sevinc Nuruqızıdır. “Ağca və Cuppulu”, “Gəlincik”, “Günəş, buludlar və Ağca” hekayələrində müəllifin əsas məqsədi “Uşaqlar, gəlinciklər və göyərçinlər müharibəyə yox deyir”-sülh mesajını ötürməklə, bütün dünyaya Qarabağın sərəhəyanı kəndlərində yaşayan uşaqların fəryadını çatdırmaq olmuşdur. Təsvir olunanlar gerçək həyat da baş vermiş hadisələrin bədiiləşmiş forması, körpə qəlbinin üsyanı, haqsızlığa etirazı, düşməne nifrətinin ifadəsidir.

Xalid Kazımlının "Canavar balasına rəhm edən amansız döyüşçü" hekayəsi də maraqlı və acınacaqlı hadisələrdən ibarətdir. Bir gecə 4-5 kəşfiyyətçi çox asta bir hərəkətlə, düşmənin postuna girib, və postda olan 7-8 əsgərin hamısını güllələyib, tez də geri qayıdıblar. Həmin günü komandir baş verən hadisəni bizə təfərrüatlı şəkildə danışanda belə demişdi: “Ermənilərin gənc əsgərlərindən biri qarşısında qəfildən bizi görəndə tez silahını atıb bizim dildə dedi, dayı, başına dönüm, mənə güllələmə. Dedim, dayının ölmüşünə, variant yoxdur”. O, bu sözü dedi, amma arxasını gətirmədi, aydın məsələydi ki, bundan dərhal sonra “Kalaşnikov”un dəhşətli səsi gəldi. Söhbətin bu yerində bir az düşündüm. Dedim, əsgər niyə 24 yaşında bir gəncə dayı desin, demək ki, o, gənc yeni çağırışçı olub, bu yalvarışdan sonra gərək onu güllələməyədin. O, donuq gözlə mənə baxdı, tövrünü pozmadan dedi, əsir götürməyə getməmişdik, fikirləşməyə vaxt yox idi, müharibədə ürəyiyumşaqların anası ağlar qalır, biz bir-iki saniyə geciksək, onlar bizi güllələyəcəkdi.

Bax, budur müharibə. Onun amansız qaydası belədir. Bu cür söhbətləri dinləyəndə müharibənin necə bir dəhşətli şey olduğunu anlayırsan, başqa vaxt toyuq başı kəsə bilməyən bir adam gözünü qırpmadan, “uf” demədən gənc birini həyatdan qopara bilir və buna görə heç vaxt vicdan əzabı çəkmir. Bu əsgər öz vətəninin müdafiəsinə qalxır, gözü qarşısında canını tapşıran döyüş yoldaşlarının qisasını alır, heç bir namərdlik nümayiş etdirmir. Müharibə qanunlarına zidd olan

heç bir hərəkət etmir. Müharibənin bütün reallığı və mürəkkəbliyi ilə təqdimatı daha doğru seçimdir.

Mina Rəşidin kiçik yaşlılara ünvanladığı “Dünya bizim evimizdir...”, Pərvanə Bayramqızı "İnsanlığın hekayəsi"ndə müharibəni düşmən kimi təqdim edir, qan, qırğın, ədavət pislənir, müharibə törədənlərin yer üzündən silinməsi, dünyanın xeyirxah, sülhsevər, mehriban insanlara verilməsi səmimi bir məhəbbətlə arzulandır.

Şəmistan Nəzirlinin "Qorxu" hekayəsində arxa cəbhədə çörək gözləyən üç yetim nəvəsi ilə ac-yalavac, əzab-əziyyət çəkən nənənin iztirabları, dözülməz, acınacaqlı yaşayışı, şər işlərin törədicisi müharibənin insan taleyində açdığı yaralar təsvir olunur. Döyüşən ata, dünyasını vaxtsız dəyişən ana, aclıq çəkən uşaqlar, müharibənin acı-ağrısından, əzablarından qurtula bilməyən nənənin keçirdiyi hisslər maraqlı, təsirli bir dillə əks olunub.

Bəzi tədqiqatçılar müharibə haqqında yaranmış ədəbiyyatı yetərli hesab etməsələr də, qazanılmış qələbə onu deməyə əsas verir ki, bədii söz bu illər ərzində öz mənəvi tərbiyyə missiyasını yerinə yetirməyə çalışmışdır. Azərbaycan əsgəri-mübariz vətən igidi başda olmaqla hər kəsin qələbə naminə Ali Baş Komandanın ətrafında sıx birləşərək, Müqəddəs Vətənin bir parçası olan Qarabağı düşmən tapdığından azad etməsində sözün dəyərli gücünün də rolu az deyildir. Bundan sonra yaranacaq ədəbiyyatda Qarabağ mövzusu şübhəsiz ki, tariximizə yazılan qara faciə kimi yox, qürur verici məqamlarla təqdim olunacaq, söhbət ağrıdan, kədərdən getsə belə.

Tarix ədəbiyyat üçün mövzu mənbəyidir. Ona görə də hər iki sahə arasında məntiqi bağlılıq və uyğunluq var. Hər hansı bir ədəbi əsər müəyyən tarixi prosesdə meydana gəldiyinə və hər hansı bir tarixi dövrü və mərhələni əhatə etdiyinə görə mühüm tarixi əhəmiyyət kəsb edir. Oxunaqlı əsərlər isə dövrünün məhsuludur.

58

Bu gün yetkin siyasətlə bağlı çiyin-çiyinə dayana biləcək mükəmməl ədəbiyyatımız var. Son dövür araşdırmalar nəticəsində deyə bilərik ki, artıq Vətən müharibəsi mövzusunda yazılan əsərlər bütün tələblərə cavab verməyə hazırdır. Bu proses isə ədəbiyyatımızda yeni bir səhifənin və yeni bir mərhələnin başlanğıcıdır.

Qarabağ problemi bizim ədəbi düşüncəmizdə o qədər aktualıq kəsb edir ki, milli ədəbiyyatşünaslıqda ayrıca olaraq, başlıca istiqamətləri ilə öyrənilməyə başlayır və eyni zamanda uşaq ədəbiyyatında da özünü büruzə verir.

Uşaq yazıçısı Sevinc Nuruqızının “Ağca və Cuppulu” hekayəsini Cənubi Koreya Respublikasından olan uşaq yazıçısı Jehong Hee Lee tərcümə edərək, hekayənin baş qəhrəmanını Sürəyyanın şərəfinə “Sürəyyanın izində” adlandırır. Müharibə gedən bölgələrdə yaşayan azərbaycanlı uşaqların çətin həyatından bəhs edən kitab “Uşaqlar, gəlinciklər və göyərçinlər sülh istəyir” başlığı ilə Cənubi Koreya Respublikasında nəşr edilib.

Əsərdə təsvir edilən Sürəyya cəbhə xəttində yerləşən kəndlərdən birində yaşayır. Sürəyya sakit, müəyyən qədər özünə qapalı bir qızıdır. Onun bütün günü birlikdə olduğu sevimli gəlinciyi var. Gəlinciyin adı Cubbuludur. Sürəyyanın atası cəbhədədir. Sürəyya atasının yolunu səbirsizliklə gözləyir. Onun Cubbuludan başqa çox sevimli bir dostu da var. Bu, bütün günü onun yanında olan ağ göyərçindir. Sürəyya göyərçinini Ağca deyər çağırır. Sürəyya hər gün gəlinciyi Cubbulu ilə oynayanda Ağca da uçub onların yanında dayanır, sanki onun nə danışdığını anlayır. Onların

yaşadığı kənd qızğın döyüşlərin getdiyi əraziyə yaxındır. Bir gün düşmən tərəfindən kənd atəşə tutulur, silahsız insanlar məcbur olub kəndi tərk edirlər. Sürəyya anası ilə başqa kənddə yaşayan xalasıgilin evinə gəlir. Amma Sürəyya gecəni yatmır, dağıntılar altında qalmış gəlinciyi Cubbulunu, dostu Ağcanı gözlərinin qarşısına gətirib, ağlayır. Əsərin sonunda göyərçin Ağca onun sevimli gəlinciyi Cubbulunu dağıntılar altından çıxarıb, dimdiyində Sürəyyaya gətirir.

Sevinc Nuruqızı əsərin ikinci hissəsində göstərir ki, artıq Sürəyya böyüyüb. İxtisasca jurnalistdir. Bir gün işğaldan azad edilmiş Ağdama jurnalistlərin səfəri olur. Sürəyya da bu səfərə dəvət alır. Aldığı dəvət onu xəyalən qanlı-qadalı illərə geri qaytarır. Sürəyya paltar dolabında bir qutunun içində saxladığı uşaqlıqda oynadığı gəlinciyi Cubbulunu da özü ilə birlikdə götürür. Ağdama gələndə o, dağılmış evlərin içindən keçə-keçə öz evlərinin xarabalığını tapa bilir. Evlərini tanımasına da göyərçinlər səbəb olur. Göyərçin və günəş burda sülh rəmzi kimi istifadə edilib.

Digər əhəmiyyətli nəşr görkəmli uşaq yazıçısı Zahid Xəlilin müəllifliyi ilə “Dəmir yumruq dastanı”dır, Bu əsər Vətən müharibəsinə həsr edilib. Əsər bədii və publisistik üslubda qələmə alınıb. Dastan janrının poetikasından məharətlə istifadə edən Zəhid Xəlil əsəri nəzm və nəsr ilə qələmə alıb. Z.Xəlil "Dəmir yumruq dastanı"nı Qoca Şairin, kitabda qeyd etdiyi kimi, özünün adından danışır. Gördüklərimizi, yaşadığımızı yazıya alaraq uşaqlara ərməğan edən Z.Xəlil kitaba maraqlı struktur verib: kitab "Dastana giriş", "Dastanın başlanması", "Xalq yumruğa çevrilir", "Şahinlər döyüşə gedir", "İncə ürəkli, polad biləkli general", "Bayraqların bayramı", "Dəmir yumruğun gücü", "Ölməyən sevgilər", "Müharibənin ayaq izləri", "Qaratəpə-Lələtəpə-Qaraqaya", "Öncə Vətən!", "Koronavirusla mübarizə", "Yol Şuşaya gedir", "Qarabağın qara günləri", "Düşmənin Dəmir Yumruğa yalvarması", "Müharibəni kəsən söz", "Ağdam döyüşləri", "Kəlbəcərin azadlığı", "Gözün aydın, ay Laçın!", "Uşaq yol, tükənməz arzular", "Zəfər paradı", "Birliyin gücü", "Qoca şairin ümidi" adlı hissələrdən ibarətdir.

59

Nəşrin mövzusu kimi, tərtibatı da yüksək səviyyədə işlənib. Kitaba daxil edilən illüstrasiyaların müəllifi Nurana Tahirovadır. Səhifələrdə yer alan mətnlərin mövzusunə uyğun olaraq şəkillərin kitaba daxil edilməsi mövzunun daha yaxşı qavranılmasında gözəl vasitələrdən biridir. Əsərin sonunda Zahid Xəlil müəllif kimi oxuculara çatdırır ki, dastanı danışan Qoca Şair mən özüm idim. Dastanın davamını da yazacağını kiçik yaşlı oxuculara söz verir.

Maraqlı əsərlərdən biri də Solmaz Amanovanın Şuşanın sehri açarları kitabıdır. Kitabda Şuşanın tarixi abidələrini və təbiətini özündə əks etdirən “Şuşa qalası”, “Yuxarı Gövhər ağa məscidi”, “Aşağı Gövhər ağa məscidi”, “Cıdır düzü”, “Çətir şələləsi”, “Saatlı məscidi” maraqlı təsvirlərlə oxucusuna təqdim olunub. Kitabın əvvəlində Solmaz Amanovanın “Əziz və mehriban uşaqlar!” adlı maraqlı müəllif yazısı diqqəti cəlb edir. Burada müəllif yazır: “Şuşa şəhəri qədim Qarabağın döyünən ürəyi, Qarabağ isə Azərbaycan xalqının milli qüruru, qəhrəmanlıq rəmzidir. Qarabağ zəngin muğamın, qədim abidələrin, incəsənət nümunələrinin, naxışları göz oxşayan xalçaların vətəni hesab olunur. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində Şuşanın qala qapısının gümüş açarları saxlanılır. Qarabağ xanlığının banisi və ilk hökmdarı Pənahəli xan Cavanşirin (1693-1763) nəvəsi şairə Ağabəyim ağa misilsiz Xarıbülbülə həsr olunmuş nəğmənin yaradıcısıdır”.

Diqqəti çəkən digər əhəmiyyətli kitablardan biri də Çinarə Köçərlinin “44 gün Qarabağda” adlı uşaqlar üçün hekayələr kitabıdır. Bu kitabda müxtəlif yaşlı uşaqların əzizlərinin ata, baba, əmi,

dayı, qardaş və digərlərinin 44 günlük Vətən müharibəsindəki qəhrəmanlıqları, döyüş yolundan bəhs edən hekayələr toplanıb. Kitabda hərbi rütbələr, döyüşdə istifadə edilən texnikalar haqqında geniş məlumatlar və onların təsvirləri də yer alıb, eləcə də, Qarabağ torpaqlarının işğal və azad olunma tarixləri qeyd edilib. 3 cildlik nəzərdə tutulan “44 günlük Qarabağda” adlı kitab 1-ci və 2-ci cildlərin hər birində 16, 3-cü cildində isə 12 hekayə olmaqla 44 hekayədən ibarətdir.

Məlumdur ki, həmişə parlaq həyatı təzahürlərə maraq göstərmək uşaq təbiətinin əsas xüsusiyyətini təşkil edir. Uşaqlarda, cinayətə qarşı, onların daxili aləmləri ilə üzvi surətdə bağlı kin və nifrət hissi oyatmaq lazımdır. Lakin bu hiss, heç də uşaqları, cinayətin dəhşətləri qarşısında qorxuya salmamalıdır.

Uşaqlara müharibə haqqında, bütün həqiqəti açıb, söyləmək lazımdır. Eyni zamanda elə etmək lazımdır ki, müharibə dəhşətləri qabarıq şəkildə və ayrıca bir hadisə kimi uşağın diqqətini cəlb etməsin. Bu dəhşətlər heç bir süni rəng almadan cərəyan edən əhvalatın öz içərisindən, təbii olaraq görünməlidir. Uşaqlar, gənc oxucular əsərlərdən necə qəhrəman olmağı, hansı yollarla düşməne qalib gəlməyi öyrənməlidirlər.

XX əsrin 90-cı illərindən XXI əsrin bu günlərinə qədərki zaman axarında Qarabağ mübarizəsini əks etdirən bədii ədəbiyyat Birinci Qarabağ müharibəsi və Vətən müharibəsi dövrlərinin ədəbiyyatı kimi tədqiq edilir. 2016-cı il dördgünlük Aprel döyüşləri bu iki müharibə arasında keçid rolunu oynamasını xüsusi olaraq vurğulanır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Solmaz Amanova. “Şuşanın sehirli açarları”. Bakı, -2021, -səh.48
- 2.Çinarə Köçərli. “44 gün Qarabağda”. Bakı, -2021, “Ting” nəşriyyatı, -səh.112
- 3.Zahid Xəlil. “Dəmir yumruq dastanı”. “3 alma” nəşriyyatı, -2021, -səh.200
- 4.Sevinc Nuruqızı. “Ağca və Cuppulu-Sonu zəfərlə bitən hekayə”, Bakı, -2023, Təhsil nəşriyyatı.

SPEECH AS AN INDICATIVE FORM OF THOUGHT NİTQ TƏFƏKKURUN TƏZAHUR FORMASI KİMİ

Aynur Zahir qızı Bədəlova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi

XÜLASƏ

Nitq insanlar arasında fikir mübadiləsi aparan və bir-birinə təsir edən xüsusi ünsiyyət formasıdır. Nitq ünsiyyət forması, növü və vasitəsi kimi qəbul edilir. Məqalədə nitqin təfəkkürlə qarşılıqlı təsiri, şüurlu nitqin bir sıra müsbət xüsusiyyətləri göstərilmişdir. Düşüncə və nitqin birləşməsi yalnız insanlara xas olan tamamilə yeni davranış formasını (məqsədli, şüurlu davranış) doğurur. Şüurun əsas funksiyası varlığın əksidir. Danışarkən insanın müəyyən nitq niyyəti olur ki, bu da şifahiləşdirmə (tələffüz) zamanı dəyişə bilər. Bu dəyişiklik informasiyanın ötürülməsinin xüsusiyyətlərindən asılıdır ki, bu da nitqin niyyətini ortaya qoyan uyğun sözlərin seçilməsi deməkdir.

Açar sözlər: dil, nitq, təfəkkür, fəaliyyət, qavrayış, hərəkət.

ABSTRACT

Speech is a special form of communication that exchanges ideas between people and affects each other. Speech is considered as a form, type and means of communication. The article shows the interaction of speech with thinking, a number of positive features of conscious speech. The combination of thought and speech gives rise to an entirely new form of behavior (purposive, conscious behavior) unique to humans. The main function of consciousness is the reflection of existence. When speaking, a person has a certain speech intention, which can change during verbalization (pronunciation). This change depends on the characteristics of the transmission of information, which means the selection of appropriate words that reveal the intention of the speech.

Keywords: language, speech, thinking, action, perception, movement.

GİRİŞ

Dil insanın ünsiyyət vasitəsi, əqli fəaliyyəti, insanın özünüdərkini ifadə etmək, onu nəsil-dən-nəslə ötürmək və məlumatı saxlamaq üsulu kimi xidmət edən işarələr sistemidir. Dil ictimai-tarixi hadisədir. Tarixən dilin yaranmasına əmək, insanların birgə fəaliyyəti xidmət edir. Dil mövcuddur və nitq vasitəsilə həyata keçirilir. Nitq dil vasitəsilə ünsiyyət fəaliyyətidir. Nitq hərəkətdə olan dildir. Nitq insanlar arasında fikir mübadiləsi aparan və bir-birinə təsir edən xüsusi ünsiyyət formasıdır. Dil insanlar arasında söz şəklində ünsiyyət vasitəsidir. Nitq dilin vasitəçiliyi ilə məlumat ötürülməsinin zehni prosesidir. Nitq ünsiyyət forması, növü və vasitəsi kimi qəbul edilir. N. Abdullayev qeyd edir: *“Nitq mədəniyyəti insanlara məxsus ümumi mədəniyyətin ən vacib və aparıcı tərkib hissələrindən biridir. Bu anlayışa danışq mədəniyyəti*

ilə yanaşı, yazı mədəniyyəti də daxildir. Belə yüksək keyfiyyətə yiyələnən şəxs cəmiyyətin ictimai həyatında, onun hər hansı bir sahəsində fəal və məhsuldar iştirak etmək imkanına malik olur."[1. səh.32]

Tarixən nitq əvvəlcə jest xarakterli olub və ibtidai insanlarda artikulyasiya sistemi inkişaf etməyib. Tədricən insan obyektiv fəaliyyətlərə yiyələnir və alətlər hazırlamağı öyrənir. Beləliklə, ünsiyyət funksiyası artikulyasiya aparatına keçir, onun inkişafı baş verir və nəticədə nitq artikulyasiya olunur. Nitqin bir çox funksiyaları var.

1. informasiya (informasiyanın ötürülməsi);
2. ünsiyyət (insanlar arasında qarşılıqlı əlaqənin təşkili);
3. təsir funksiyası (ünsiyyət tərəfdaşının davranışına təsir etmək);
4. ümumiləşdirmə funksiyası (hər hansı bir söz, fikir, mənanı ümumiləşdirir, aydınlaşdırır);
5. nəzarət funksiyası (öz fəaliyyətinin təşkilinə nəzarət);

Düşüncə və nitq arasındakı əlaqənin mövcudluğu əsas şərtidir. Təfəkkür və nitqin birgə fəaliyyəti nəticəsində nitq daha məntiqli, ardıcıl və sistemli olur. Burada təfəkkür mexanizm kimi deyil, ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunur. Vıqotskinin fikrincə 2 ilin sonunda təfəkkürün və nitqin inkişaf xətləri kəsişir və tədricən təfəkkür şifahi olur, nitq isə intellektual, şüurlu olur.

Düşüncə və nitqin birləşməsi yalnız insanlara xas olan tamamilə yeni davranış formasını (məqsədli, şüurlu davranış) doğurur. Şüurun əsas funksiyası varlığın əksidir. Nitq bu funksiyanı belə yerinə yetirir: varlığı əks etdirir, onu təyin edir. Nitq varlığın işarəli əksidir. Nitq başqası üçün şüurun mövcudluq formasıdır, həmsöhbətlə ünsiyyət vasitəsi və düşüncə formasıdır. Düzgün qeyd olunmuşdur ki: *"Nitq mədəniyyəti dilçiliyin elə bir vacib sahəsidir ki, informasiya mübadiləsinin düzgün qurulması, yayılması, ötürülməsi və anlaşılqlığı onun normalarının mükəmməl və sabit olmasından daha çox asılıdır."*[5. səh 7]

Nitq, söz duyğu və semantik məzmunun spesifik birliyidir. Hər bir söz onun mənasını təşkil edən semantik məzmunu malikdir. Nitqin əsası yalnız semantik məzmunun daşıyıcısı kimi fəaliyyət göstərir. Sözlə predmet arasındakı əlaqə təbiət tərəfindən əvvəlcədən qurulmuş deyil, tarixidir. Bu əlaqə dolay yolla - sözün ümumiləşdirilmiş semantik məzmunu vasitəsilə - anlayış və ya obraz vasitəsilə olur. Sözün işlədilməsi prosesində onun mənası təkcə reallaşmır, həm də dəyişdirilir, verilmiş konkret kontekstdə onun mənasından fərqli bir məna əldə edir. Eyni zamanda, bir sözün müxtəlif kontekstlərdə istifadəsi ona yeni məzmunun daxil olmasına və onu dəyişdirərək, sözün düzgün mənasına daxil olması və hətta onun tərəfindən saxlanması üçün sabitləşməsinə səbəb olur. Nitqin növləri dedikdə şifahi və yazılı nitq nəzərdə tutulur:

1. Şifahi nitq - nitq niyyətinin verballaşdırılmasıdır, qeyri-verbal komponentləri özündə cəmləşdirir ki, buna əsasən qarşıdakı şəxsə güclü təsir edir.
2. Yazılı nitq – nitqin yazıdakı formasıdır. Şifahi nitqdən fərqli olaraq yazılı nitqdə daha çox sintaktik -qrammatik qaydalar və üslubi - daxili məntiq çox vacibdir. Nitqin 2 tipi var: xarici nitq, daxili nitq.
 - I. Xarici nitq əsas ünsiyyət vasitəsidir, ucadan və başqaları üçün danışmaqdır.
 - II. Daxili nitq isə düşüncə vasitəsidir. Şəxsin öz daxilində və özü üçün nəzərdə tutulmuş, səslənməyən nitqdır.

Beləliklə, inkişaf prosesində nitq hər dəfə aktiv və yenidən qurula bilən bir proses kimi formalaşmışdır. Danışarkən insanın müəyyən nitq niyyəti olur ki, bu da şifahiləşdirmə (tələffüz) zamanı dəyişə bilər. Bu dəyişiklik informasiyanın ötürülməsinin xüsusiyyətlərindən asılıdır ki, bu da nitqin niyyətini ortaya qoyan uyğun sözlərin seçilməsi deməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Nadir Əziz oğlu. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, 2013.
2. Abdullayev N.Ə., Məmmədov Z.T. Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı, 1998.
3. Dəmirçizadə Ə.A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, "Maarif", 1984.
4. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin bədii ifadə vasitələri. Bakı, "Elm", 1973
5. Yusifov M. Nitq mədəniyyəti. Bakı, "Elm və təhsil", 2019, 432 səh.

**BELIEFS RELATED TO WATER AND IMAGES REPRESENTING THEM IN
AZERBAIJAN FOLK TALES.**

**AZERBAIJAN HALK MASALLARINDA SUYLA İLGİLİ İNANÇLAR VE
BUNLARI TEMSİL EDEN GÖRÜNTÜLER**

Aygun Ahmadova Shukur kızı

Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi (Ü. Hacıbeyov-68), 0000-0002-2464-2513

Aygun Ahmadova, Edebiyat Öğretim Teknolojileri Bölümü Doçenti

ÖZET

Azerbaycan masalları sanatsal açıdan mükemmel eserlerdir. Azerbaycan masalları bilge içerikleriyle öne çıkıyor. Ayrıca halk masallarımızdaki olaylar birkaç paralel olay örgüsü temelinde gelişir. Masallarımızın isimleri zaman zaman değişse de içeriği aynı kalır.

Bilindiği gibi su, dünya mitolojik düşüncesinde yaratıcı başlangıçtır. Suyla ilgili inanışlar ve onları temsil eden resimler, peri masalları da dahil olmak üzere Azerbaycan folklorunda sıklıkla bulunur. Azerbaycan masallarında olağanüstü kahramanların doğuşunda suyun önemli bir rolü vardır. Su doğurur. Suyun yaşlılık döneminde yaşayan insanları doğurduğu gerçeği Azerbaycan masallarına da yansımıştır.

Kökleri mitolojik düşüncenin hakim olduğu döneme kadar uzanan bu tür masallar, ilginç olay örgüsüyle öne çıkıyor. Bu tür masallarda çocuksuz ebeveynlerin rüyası ve kahramanın alışılmadık ve mucizevi bir dünyaya doğuşu motifi önemli bir yer tutar. Bu yön Azerbaycan masallarından "Kel Hasan Masalı"na da yansımıştır. Masalda çocuk sahibi olma hayaliyle yaşayan çiftin artık yaşlılığa ulaştığı anlatılır. Bir kaza hayatlarını değiştirir. Nisa, kocası hasta olduğu için ormana odun aramaya gider. Ormanda acı çekiyor. Bu yüzden birkaç armut yiyor ve sonrasında çok susuyor. Nisa doyunca pınardan su içer. Daha sonra güzel bir kuşun yumurtasını da içer. Yumurtayı içer içmez tatlılığından dolayı karaciğeri yanar. Bu olaydan sonra Nisa hamile kaldı ve alışılmadık özelliklere sahip bir erkek çocuk dünyaya getirdi. Bu çocuk Kal Hasan, sıradan insanların yapamayacağı en zorlu sınavların üstesinden gelir, kimsenin yenemeyeceği atılgan pehlivani öldürerek güzel Pari hanımını kurtarır.

Nizami Gencevi, İlyas Peygamber'in ve Hızır Peygamber'in hayat suyuyla ilgili meşhur hikâyelerine de değinir. İlyas ile Hızır yol üzerindeki bir çeşmenin yanında dururlar. Yemek için balıkları kurutup tuzladılar. Balık ellerinden o çeşmeye düştüğünde yeniden canlanır. O sudan içerler ve sonsuz hayata kavuşurlar. Biri nehre, diğeri çöllere gider.

"Hızır Zinda, Hızır İlyas ve Hızır Nabi üç kardeşti. İşler zorlaştığında Hızır Zinda'yı, suya Hızır İlyas'ı, karada Hızır Nabi'yi çağırın diyorlar." Böylece hem sözlü hem de yazılı edebiyatta Hızır ve İlyas'ın ölümsüzlüğü mühürlenmiştir. Bunun nedeni suyun ilk başlangıcından kaynaklanmaktadır. Genel olarak masallarda suya ilişkin inanışlar zengin ve çeşitlidir. Taghi

Halisbeyli, "Nizami Gencevi ve Azerbaycan kaynakları" adlı araştırmasında, N. Gencevi'nin Azerbaycan halk masallarının halk edebiyatından yararlandığını ve halk edebiyatındaki karşılığını göstererek, masallarımızın yazılı edebiyattan daha eski olduğunu bir dereceye kadar kanıtlamıştır.

Anahtar kelimeler: folklor, masal, tesadüf, kahraman, dünya, mitolojik, inanç, dağ

ABSTRACT

Azerbaijani fairy tales are artistically perfect works. Azerbaijani fairy tales are distinguished by their wise content. Also, events in our folk tales are developed on the basis of several parallel plot lines. Although the names of our tales change from time to time, the content remains the same.

As is well known, water is the creative beginning in world mythological thought. Beliefs about water and images representing them are often found in Azerbaijani folklore, including fairy tales. Water plays an important role in the birth of extraordinary heroes in Azerbaijani fairy tales. Water gives birth. The fact that water gives birth to people living in old age is reflected in Azerbaijani tales.

Such tales, whose roots go back to the era when mythological thinking prevailed, are distinguished by their interesting plot. In such tales, the dream of childless parents and the motif of the hero's birth into an unusual and miraculous world occupy an important place. This aspect is also reflected in "The Tale of Bald Hasan" from the Azerbaijani tales. In the fairy tale, it is described that the couple who live with the dream of having a child have already reached old age. An accident changes their lives. Nisa goes to the forest to look for firewood because her husband is ill. He is bitter in the forest. So he eats a few pears and after that he is very thirsty. Nisa drinks water from the spring when she is satisfied. After that, he also drinks the egg of a beautiful bird. As soon as he drinks the egg, his liver burns because of its sweetness. After this incident, Nisa became pregnant and gave birth to a boy with unusual qualities. This boy-Kal Hasan overcomes the most difficult ordeals that ordinary people can't do, he saves the beautiful Pari lady by killing the dashing wrestler whom no one can defeat.

Nizami Ganjavi also mentions the famous stories of Prophet Ilyas and Prophet Khizir about the water of life. Ilyas and Khizir stop at a fountain on the road. They have dried and salted fish to eat. When the fish falls from their hands into that fountain, it comes back to life. They drink from that water and gain eternal life. One goes to the river and the other to the deserts.

"Khidir Zinda, Khidir Ilyas, and Khidir Nabi were three brothers. They say that when things get tough, call Khidir Zinda, Khidir Ilyas in the water, Khidir Nabi in the land." So, in both oral and written literature, the immortality of Khizir and Ilyas is sealed. This is due to the initial beginning of water. In general, the beliefs about water in fairy tales are rich and varied. Taghi Khalisbeyli in his research work "Nizami Ganjavi and Azerbaijani sources" showed that N. Ganjavi benefited from the folk literature of Azerbaijani folk tales and showed their counterpart in folk literature, proving to a certain extent that our fairy tales are more ancient than written literature.

Keywords: folklore, fairy tale, coincidence, hero, world, mythological, belief, mountain

AZƏRBAYCAN XALQ NAĞILLARINDA SU İLƏ BAĞLI İNANCLAR VƏ ONLARI TƏMSİL EDƏN OBRAZLAR.

Azərbaycan nağılları bədii cəhətdən kamil əsərlərdir. Azərbaycan nağılları öz hikmətli məzmunları ilə fərqlənirlər. Həmçinin xalq nağıllarımızda hadisələr bir neçə paralel sujet xətti əsasında inkişaf etdirilir. Nağıllarımızın adları zaman-zaman dəyişsədə məzmun eyni qalmışdır.

Məlum olduğu kimi, su dünya mifoloji düşüncəsində yaradıcı başlanğıcdır. Azərbaycan folklorunda, o cümlədən nağıllarında da su ilə bağlı inanclara və onları təmsil edən obrazlara tez-tez rast gəlinir. Azərbaycan nağıllarında qeyri-adi qəhrəmanların törənişində su mühüm yer tutur. Su övlad bəxş edir. Qocalıq çağlarını keçirən insanlara suyun övlad verməsi Azərbaycan nağıllarında öz əksini tapmışdır.

Öz kökləri ilə mifoloji düşüncənin hökm sürdüyü çağlara gedib çıxan belə nağıllar maraqlı süjeti ilə seçilir. Belə nağılların mövzusunda övladsız ata-ananın arzusu, qəhrəmanın qeyri-adi, möcüzəli dünyaya gəlməsi motivi mühüm yer tutur. Bu cəhət Azərbaycan nağıllarından “Kəl Həsənin nağılı”nda da əks olunub. Nağılda təsvir olunur ki, uşaq arzusu ilə yaşayan ər-arvad artıq qocalıq yaşlarına gəlib çatıblar. Bir təsadüf onların həyatını dəyişir. Nisə əri xəstələndiyi üçün meşəyə odun dalınca gedir. O, meşədə bərk acır. Odur ki, bir neçə armud dərib yeyir və bundan sonra bərk suzayır. Nisə bulaqdan doyunca su içir. Bundan sonra gözəl bir quşun da yumurtasını içir. Yumurtanı içən kimi də şirinliyindən ciyəri alışıb yanır. Bu hadisədən sonra Nisə hamilə olur, qeyri-adi keyfiyyətləri ilə seçilən bir oğlan doğur. Bu oğlan-Kəl Həsən adı insanların bacara bilmədiyi ən çətin sınaqlardan çıxır, heç kimin məğlub edə bilmədiyi Kəşkaş pəhləvanı öldürərək gözəl Pəri xanımı onun əlindən xilas edir.

66

Suyun övlad bəxş etməsi, suya inam “Reyhanın nağılı”nda da aydın şəkildə özünü qoruyub saxlamışdır. Bu nağılda da qəhrəman qeyri-adi şəkildə dünyaya gəlir. Övlad həsrətilə yaşayan ata-ananın gözəl bir qızı olur. Ancaq onların sevinci uzun sürmür, gözəlliyi ilə hamını heyran edən Reyhan xanımı Qülzəmi-Qaf şahının oğlu Əş-əş div götürüb zülmət dünyasına qaçırır. Ana qızını tapmaq arzusu ilə dağı-dərəni gəzir, ancaq heç yerdə onu tapa bilməyib kor-peşiman geri dönür. Bu vaxt o, susuzluqdan bərk yanmağa başlayır: “Gülcahan oğul arzusunu çəkə-çəkə evlərinə gəlirdi. Yolda az qaldı susuzluqdan həlak olsun. Bir təhər özünü sürüyüb bir su gölməçəsinin üstünə saldı. Arvad çox sevindi, gölməçədə olan suyu tamam içib qurtardı. Demə, Gülcahan içdiyi su dərya atlarının ayğırının su içdiyi gölməçə imiş. Dərya ayğırı biyabana çıxanda həmişə buradan su içərmiş. Gülcahan bir qədər toxtayıb yoluna davam etdi, axşam evinə çatdı. Bir müddət keçdi, bu gölməçə suyundan Gülcahanın uşağı qaldı. Onun bir oğlu oldu eyni Rüstəm pəhləvan kimi”.

Haqqında danışdığımız hər iki nağıl motivi öz köklərilə mifoloji inancların hökm sürdüyü zamanla səsleşir. Hər iki nağılda ananın tez-tez su içməsi və bunun nəticəsində övlada sahib olması, öz arzusuna çatması su inamı ilə sıx şəkildə bağlılıqdan doğmuşdur. Özünün çoxsaylı araşdırmalarında su ünsürünün türk mifologiyasında oynadığı rola xüsusi diqqət yetirən

professor Mirəli Seyidov yazır: “Suya və bitkiyə (ağaca) inam türk xalqlarının əski inamlar aləmi ilə bağlıdır. Su da, ağac da (dünya ağacı) ilkindir. İnsan və həyat onlardan yaranmışdır. Su və dünya ağacı insanlara can, ruh verir. Bu mifoloji baxış ibtidai insanın həyat tərzindən, yaşayışından, dünyanı dərk etməsindən yaranmışdır. Əski insan üçün su və ağac (bitki) onun həyatı, yaşayışı üçün əsas idi. Buna görə də onlar bir çox xalqlarda mifikləşmişdir. Bu səbəbdən də insan suda, bitkidə əbədilik, ölməzlik axtarmışdır.

Azərbaycan nağıllarının bir bölümündə övladsız valideynlər dərvişin verdiyi almanı və yaxud hər hansı bir təsadüf nəticəsində əldə olunmuş almanı yedikdən sonra arzularına çatırlar. Atananın möcüzəli almanı yeməsilə dünyaya gələn uşaqlar da qeyri-adi keyfiyyətlərilə başqalarından seçilir. Bu motiv, ümumiyyətlə, Şərqi xalqlarının folklorunda geniş yayılmışdır. V.M.Jirmunski yazır: “Sehrli nağıllarda, xüsusən Şərqi xalqlarında (ərəb, fars, türk) magik mayalandırmanın əsas vasitəsi olmalıdır. Bu almanı övladsız padşaha (bəzən onun vəzirinə) səyahət zamanı (və ya onun yuxusuna girmiş) qoca dərviş verir. Bu motivə “Şahzadə Mütəlib”, “Məlik Məmməd və Məlik Əhməd”, “Cəlayi-Vətən”, “Şəms-Qəmər” və s. onlarca nağıllarda təsadüf etmək olar. Nağıllarda diriltmə, cavanlaşdırma, uşaqlıq və s. funksiyaları yerinə yetirən alma təkcə bizdə deyil, dünya mifologiyası və folklorunda da tez-tez rast gəlinən obrazlardandır. Alma ağacı meyvəsini məhsuldarlıq ilə bağlı olaraq bərəkət rəmzi kimi də dəyərləndirmək olar. Göründüyü kimi, su, bitki qeyri-adi qəhrəmanların dünyaya gəlməsində mühüm yer tutur. Mifoloji inamlara görə bunlar müqəddəs, ilkin olmuşdur. Dünyanın, canlıların yaranması barədə olan bir örnəyə diqqət yetirək: “Lap qavaxlar Allahdan başqa heç kim yoxmuş. Yer üzü də başdan-ayağa sumuş. Allah bı suyu lil eliyir. Sonra bı lili qurudup torpax eliyir. Sora torpaxdan bitkiləri cücərdir. Onnan sora da torpaxdan palçıx qeyirip insannarı yaradır, onnara uruh verir”. Bu nümunədən də göründüyü kimi, su ilkin yaradılışla sıx şəkildə bağlı düşünülmüşdür.

Azərbaycan nağıllarında suyun mifoloji xüsusiyyətinin izlərinə rast gəlinir. Bu, hər şeydən əvvəl suyun magik verimlik xüsusiyyətidir. “Simanın nağılı”nda əfsanəvi Simurq quşunun yardımı sayəsində su qeyri-adi şəkildə doğulmuş uşağa gözəllik və pəhləvanlıq qüdrəti bəxş edir. Padşahın bağbanının yöndəmsiz bir uşağı dünyaya gəlir. Padşah bağbanın arvadını və uşağını öldürməyi əmr edir. Ancaq padşahın adamlarının onlara yazığı gəlir, ananı çölə buraxırlar, uşağı da aparıb dağın döşündəki böyük bir ağacın altına qoyurlar. Simurq quşu uşağı ölümdən qurtarır. Ananı da uşağın yanına gətirir: “Arvad baxıb gördü ki, həmin uşaqdı ki, ət parçası kimi idi. Əndamında tük yoxdu, indi bir oğlan olub ki, dünyada misli yoxdu. İstədi götürə qucağına, üz-gözündən öpə, baxıb gördü ki, uşaq elə ağırdı ki, yerindən tərpedə bilmir. Xəbər aldı Simurqdan: -Bu nə əhvalatdı? Simurq dedi: Göylə gedirdim, gördüm bir çöllü-bəri-biyabanda qoca bir ağac bir yanı üstə yıxılıb. Ağacın altında bir şey ağarır. Yerə enib gördüm ki, bu uşaqdı. Tez götürüb apardım Nil deryasında çimdirdim, Qaradağ daşından bir parça götürüb əzdim, tük gələn yerlərinə çəkdim”. Bundan sonra heç bir pəhləvanın Simana gücü çatmır. Suyun qəhrəmanı dəyişməsi, pəhləvana çevirməsi möcüzəli su ilə bağlıdır. Su insana pəhləvanlıq verməklə yanaşı, ona həm də gözəllik gətirir. Onu dəyişir, yeniləşdirir, daha da gözəlləşdirir.

“Gül Sənavərə neylədi, Sənavər Güllə neylədi” nağılında sehrli köməkçinin dediyi kimi, Məlik Cümşüd qabağına çıxan ağ suda çimir, qara sudan gözlərinə, kirpiklərinə, qırmızı sudan isə yanaqlarına çəkir, lap axırda isə qabağına bir gümüşü su çıxır, bu su ilə də başını yuyur.

Bunların nəticəsində Məlik Cümşüd on dörd gecəlik bir Ay kimi gözəlliyə çatır. Bu baxımdan “Sehrli üzük” nağılı da maraqlı süjeti ilə diqqəti çəkir. Keçəl sehrli vasitələrin və köməkçilərin sayəsində var-dövlətə çatır, şah qızı ilə evlənir. Bütün bunlara baxmayaraq, şahzadə qız onun keçəlliyindən məyus olur. Odur ki, onlar həyatlarından o qədər də razı qalmırlar. Bunun da nəticəsində bir sıra bəlalara düşər olurlar. Bir gün qız ürəyini açıb keçələ deyir ki, sən qoçaq, mərd oğlansan, ancaq başına baxanda qol-qanadım sınıb yanıma düşür, sənin keçəl olmağın məni məyus edir, odur ki, qalmışam iki dağın arasında. Şahzadə qızın bu sözündən qəmlənən keçəl sehirli vasitələrin köməyi ilə möcüzəli suyun olduğu məkana gedib çıxır: “Keçəl tez üzüyü barmağınan çıxardıb oturdu xalçanın üstündə, dedi: -Üzük, Həzrət Süleyman eşqinə, məni elə yerə apar ki, orda başımın tükü olsun. Söz tamam olan kimi xalça qalxdı ərşə. O qədər yol getdi, o qədər yol getdi ki, gedib dünyanın axırına çıxdı, orda bir meşənin içinə endi. Keçəl gördü yanında bir qəşəng bulax var ki, suyu dumduru göz yaşı kimi. Suyun içindəki daşlar elə gözəl, elə qəşəngdi ki, elə bil ləl-cəvahiratdı. Hava çox istiydi, keçəl də neçə gün idi yol gəlirdi deyən toz-torpağın içindəydi. Odu ki, paltarını soyunub özünü verdi bulağın suyuna, bir çala düzəldib doyunca çimdi. Əlini atdı ki, başını qurulasın, gördü əyə, başı teyzən tüküdü. Keçəlin çimdiyi su onu gözəlləşdirdi. Keçəl o qədər gözəlləşir ki, üzünə baxan deyir ki, bir də baxım. Arvadı onu görəndə gözlərinə inanmır. Ona məhəbbəti daha da artır. Bu nağılda su gözəlliklə yanaşı insanlara xoşbəxtlik, firavan həyat da bəxş edir.

Azərbaycan nağıllarında gözləri tutulmuş, ya kor olmuş insanlar sehrli suyun əldə edilməsi ilə sağlamlığa və xoşbəxtliyə çatırlar. “Şah oğlu Bəhrəmin nağılı”nda gözləri tutulmuş padşahın gözünün dərmanı çox uzaq bir məmləkətdə ağ çeşmədədir. Mənəccimlər padşaha deyirlər ki, o bulağın daşından gətirib gözlərinə sürtsən, yaxşı olar. Şahın kiçik oğlu ağır çətinliklərdən, sınaqlardan keçərək uzun yol qət edib ağ çeşmənin olduğu yerə gəlib çata bilir. Burada ağ çeşmə sahibi onu daha çətin sınaqlara çəkir, bütün şərtlərə əməl edən şahzadə atasının gözünün dərmanını əldə edə bilir: “Axırda nələc qalıb bu qədər mərəkədən sonra çeşmədən bir daş çıxardıb oğlana verdi. Oğlan daşı götürüb qızın bərabər yel atına minib yola düşdülər. Çox gedib, az gedib atalarının yurduna çatdılar. Padşah balaca oğlunun gəlməsini eşidib xeyli şad oldu. Oğlan tez daşı götürüb atasının gözünə sürtdü, atasının gözü o saat açıldı”. Bu nağılda da suya olan inam əks olunmuşdur. Ağ çeşmədə olan daşın kor olmuş padşahın gözlərinə dərman olması əski inamlardan qidalanır. Nağılda deyilir ki, hər kəs ağ çeşmədən daşı aparmağa gəlibsə salamat qayıtmayıb. Buna təkcə şahın kiçik oğlu igidliyi və ağıl sayəsində çata bilib.

“Daşa dönmüş şahzadə” nağılında isə suyun həyat bəxş etməsi, dirilik gətirməsi əks olunmuşdur. Bu nağılda Şahzadə Məmməd bulağın başında İsmayıl ilə rast gəlir. Məmmədlə İsmayıl əhd-peyman bağlayırlar, bundan sonra onlar qardaş kimi bir yerdə yaşamağa başlayırlar. Şahzadə Məmməd İsmayılın igidliyi və dəyanəti nəticəsində gözəl Səltənət xanımı yad məmləkətdən götürüb qaçır. Onlar gəlib bulaq başında dayanırlar. Bu vaxt ağacın başına qonan üç göyərçin dostların başına gələcək hadisələri söyləyirlər. Bunu yalnız İsmayıl eşidir. İsmayılın fədakarlığı sayəsində Şahzadə Məmməd bütün çətinliklərdən qurtarır. Bu sirr açılmamalıdır, ancaq padşahın təkidilə İsmayıl sirri açmaq məcburiyyətində qalır. Bunun da sonunda İsmayıl daşa dönmür. Hamı yasa batır. Şahzadə Məmməd İsmayıl ilə görüşdüyü bulağın başına gəlir. Göyərçinlərdən biri deyir ki, bacılı-bacılı, əyər Məmməd bu bulağın suyundan aparıb daşa dönmüş İsmayılın üstünə töksə, o sağalar. Şahzadə Məmməd sevincək həmin bulağın suyundan gətirib daşa dönmüş dostunun üstünə səpir. O saat İsmayıl daşdan qurtarır.

Göründüyü kimi, daşa dönmüş İsmayıl qeyri-adi bulaq suyunun sayəsində həyata qayıdır. Azərbaycan folklorunda, o cümlədən nağıllarında İsgəndərin dirilik suyunu tapmaq üçün qaranlıq dünyaya getməsi, bu suyu içməyin ona nəsb olmasının barədə nağıl geniş yayılmışdır.

“İsgəndərin qaranlıq dünyaya getməsi” nağılında təsvir olunur ki, qızıl taxtında oturan İsgəndərə bütün dünyanın heyvan və insanların xəracı gəlir. Şah bundan çox qürrələnir. Onun ağıllı vəziri deyir ki, şahım, yadından çıxartma ki, Süleymana qalmayan dünya sənə də qalmayacaq. Bu hadisədən sonra İsgəndər dirilik suyunu axtarıb tapmaq üçün səfərə çıxır. İsgəndər yolda Xızır ilə rastlaşır, onlar birlikdə dirilik suyunu axtarmağa başlayırlar. Nəhayət, onlar gəlib bir mağaraya çatırlar. Mağaranın ağzındakı quş dilə gəlib deyir ki, qaranlıq dünya ilə yetmiş beş ağaclıq gedib abi-həyata çatacaqsınız. Onlar həmin yerə çatıb yan-yanı iki bulaq görürlər. Bulaqlardan birinin suyu par-par parıldayır, o birinin suyu isə adi sulardan seçilmir. İsgəndər parıldayan sudan, Xızır isə adi sudan içir. Sonradan məlum olur ki, abi-həyat Xızırın içdiyi su imiş.

“İsgəndər Zülqərneyn” nağılında da İsgəndərin dirilik suyunu axtarmasından bəhs olunur. Zülmətdəki dirilik suyunun yolunu göstərən qoca deyir ki, Xızır ilə axirət zamanı başqa hələ heç kəs ora gedib çıxmayıb. Qocanın göstərdiyi yolla İsgəndər gedib zülmətə çatır. Bir bulaq tapır, onun suyundan içir, ancaq onun içdiyi bulaqdan başqa bir bulaq da varmış, İsgəndər o bulaqdan su içə bilmir. Bu nağıllar Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnamə” əsərindəki motivlə əsləşir.

Məlum olduğu kimi, Nizami Gəncəvi “İsgəndərnamə”nin “Şərəfnamə” adlanan birinci hissəsində dirilik suyu və bu suyun olduğu zülmətdən bəhs etmişdir. Bu əsərdə göstərilir ki, bir gün İsgəndərin məclisinə yığışanların hərəsi bir maraqlı əhvalatdan söhbət açır. Bir müdrik qoca isə bu məclisdə zülmət ölkəsindəki dirilik suyundan danışır.

Mən deyən zülmət ölkə hamısından yaxşıdır,

Çünki orda çeşmə var ki, dirilik verər.

İsgəndər dirilik bulağını tapmaq üçün zülmət diyarına səfərə çıxır. Bu səfərdə Xızır peyğəmbər ona bələdçilik edir. Xızır dirilik suyunu tapır, atdan enərək başını, bədənini o suda yuyur, sonra da ondan doyunca içib əbədi həyat qazanır. İsgəndərə isə dirilik suyundan içmək qismət olmur.

Nizami Gəncəvi dirilik suyu ilə bağlı İlyas peyğəmbərlə Xızır Peyğəmbərin məşhur əhvalatlarından da bəhs edir. İlyasla Xızır yolda bir çeşmə başında dayanırlar. Onların yeməyə quru, duzlu balıqları var imiş. Balıq əllərindən həmin çeşməyə düşəndə dirilir. Onlar həmin sudan içib əbədi həyat qazanırlar. Biri dəryaya, o biri isə səhralara gedir.

“Xıdır Zinda, Xıdır İlyas, bir də Xıdır Nəbi üç qardaşdılar. Deyərlər ki, işin bərkə düşəndə Xıdır Zindanı çağır, suda Xıdır İlyası, quruda Xıdır Nəbini”. Deməli, həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatda Xızırın, həm də İlyasın ölməzliyi dirilik suyu ilə bağlanır. Bu isə suyun ilkin başlanğıc olması ilə əlaqədardır. Ümumiyyətlə, nağıllarda su ilə bağlı inamlar zəngin və rəngarəngdir. Tağı Xalisbəyli “Nizami Gəncəvi və Azərbaycan qaynaqları” adlı tədqiqat

əsərində Azərbaycan xalq nağıllarından N.Gəncəvinin xalq ədəbiyyatından bəhrələndiyini və xalq ədəbiyyatında onların qarşılığını göstərərək, müəyyən qədər nağıllarımızın yazılı ədəbiyyatda əksinin daha qədimliyini sübut etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. Bakı: Azərb. EA, 1968.
2. Azərbaycan folkloru külliyyatı (Nağıllar). Bakı: Səda, 2006.
3. Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı: Elm, 1988.
4. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, I cild, Bakı: Azərb.EA, 1960.
5. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, II cild, Bakı: Azərb.EA, 1961.
6. Xalisbəyli T. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan qaynaqları.- B.:Azərnəşr,1991.-296 s
7. Babayev İ., Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı.- B:Maarif.-1976.-267

ORTHOEPY AS A PRINCIPLE OF CORRECT PRONUNCIATION REGULATION ORFOEPIYA DÜZGÜN TƏLƏFFÜZÜN TƏNZİMLƏNMƏSİ PRİNSİPİ KİMİ

Aynur Zahir qızı Bədəlova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi

XÜLASƏ

Orfoepiya sözlərin düzgün tələffüz qaydalarını öyrənən dilçiliyin bir şöbəsidir. Səhvlərə yol vermək və orfoepiya normalarından kənara çıxmaq həmsöhbətin diqqətini yayındırır, onu diqqətini deyilənlərin mənasına deyil, səhv tələffüzünə cəmləməyə məcbur edir. Bütün bunlar başa düşməyi və ünsiyyət qurmağı çətinləşdirir. Məqalədə orfoepiya düzgün tələffüzün tənzimləyici prinsipi kimi müəyyənləşir və onun dilçiliyin bir şöbəsi kimi rolu müəyyənləşir. düzgün ədəbi tələffüz, orfoepiya normalarını bilmək və istifadə etmək mədəni, savadlı insanın göstəricisidir. Ana dilində düzgün danışmaq bacarığı təkcə nitq, uğurlu iş, şəxsi həyat üçün deyil, həm də xalqınızın layiqli nümayəndəsi və zəngin Azərbaycan mədəniyyətinin varisi olmaq üçün lazımdır.

Açar sözlər: orfoepiya, tələffüz, norma, qayda, prinsip, söz, dil.

ABSTRACT

Orthopedics is a branch of linguistics that studies the correct pronunciation of words. Making mistakes and deviating from orthographic norms distracts the interlocutor, forcing him to focus on the wrong pronunciation rather than the meaning of what was said. All this makes it difficult to understand and communicate. In the article, orthoepy is defined as the regulatory principle of correct pronunciation and its role as a branch of linguistics is defined. Knowing and using the correct literary pronunciation and spelling norms is an indicator of a cultured and educated person. The ability to speak the mother tongue correctly is necessary not only for speech, successful work, and personal life, but also to become a worthy representative of your people and inheritor of the rich Azerbaijani culture.

Key words: orthography, pronunciation, norm, rule, principle, word, language.

GİRİŞ

Orfoepiya sözlərin düzgün tələffüz qaydalarını öyrənən dilçiliyin bir şöbəsidir. Səslərin səhv tələffüzü və sözlərdə vurğunun düzgün qoyulmamasının ciddi fəsadlar yaratmamasını düşünsək də əslində bu belə deyildir. Səhvlərə yol vermək və orfoepiya normalarından kənara çıxmaq həmsöhbətin diqqətini yayındırır, onu diqqətini deyilənlərin mənasına deyil, səhv tələffüzünə cəmləməyə məcbur edir. Bütün bunlar başa düşməyi və ünsiyyət qurmağı çətinləşdirir. Məsələn, çıxışlarda nitq düzgün olmalıdır, çünki yalnız bu halda natıq öz sözünün mənasını dinləyicilərə çatdırı biləcək. Vətənimizin hər guşəsində insanlar Azərbaycan dilində müxtəlif

cür danışirlar. Lakin ədəbi dilin orfoepik qaydalarına uyğun danışmaq hər bir vətəndaşın borcudur.

Orfoepiyanın ədəbi normaları sait və samitlərin tələffüzü qaydaları, sözdə vurğuların düzgün tələffüzü qaydalarını öyrənir. Orfoepik normalar müxtəlif xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur ki, bu dəyişkənlik, davamlılıq, universallıq, dil ənənələrinə uyğun tələffüzü tənzimləyir. Orfoepik qayda və normaların tərtibi filoloq mütəxəssislər tərəfindən həyata keçirilir. Müəyyən sözün tələffüzünə hər hansı düzəliş etməzdən əvvəl alimlər bu variantın yayılma səviyyəsini, keçmiş illərin lüğəti ilə tarixi-mədəni əlaqəsini, dilin qayda və qanunlarına uyğunluğunu təhlil edirlər. Ümumilikdə, Azərbaycan dilində iki tələffüz üslubu var: ədəbi tələffüz və danışiq dili. Ədəbi tələffüz üslubu ən çox Azərbaycan dilinin tələffüz qaydalarını bilən savadlı insanlar tərəfindən mənimsənilir. Danışıq üslubu qeyri-rəsmi şəraitdə, məişətdə ünsiyyət üçün uyğun lüğətin istifadəsi ilə xarakterizə olunur. Əksər insanlar bundan istifadə edirlər. Düzgün olaraq qeyd edilmişdir ki: *“Gündəlik həyatımızda dialektdən və ya kitab dilindən fərqli olaraq, nitqin sərbəstliyinin əsas olduğu məişət üslubu ön plana keçir, inkişaf etmiş cəmiyyətdə hər kəs gözəl nitqə sahib olmaq istəyir. Artıq yalnız məişətdə deyil, şifahi nitqə ehtiyac olan hər bir məkanda müxtəlif üslub nümayəndələrinin tələffüz normaları ilə maraqlandığı müşahidə olunur. Demək, sözün düzgün tələffüzü, vurğu, intonasiya, səs tonu, ixtisar, qısaltma və abreviaturların tələffüzü, ağız aparatından düzgün istifadə və s. məsələləri özündə ehtiva edən, sistemli bir şəkildə tərtib olunan orfoepiya lüğətinin hazırlanmasına ehtiyac vardır.”* [4.]

Ədəbi dilin mənimsənilməsi prosesini asanlaşdırmaq üçün tələffüz standartları bir neçə hissəyə bölünə bilər: sait səslərin tələffüzü, samitlərin tələffüzü, xüsusi qrammatik söz formalarının tələffüzü, alınma sözlərin tələffüzü. Tələffüz normaları Azərbaycan dilinin real fonetik qanunlarından asılıdır, buna görə də fonetika və orfoepiya bir-birindən ayrılmazdır. Fonetikanın bütün qanunlarını bilmək, vurğunu, sözün formasını dəyişərkən vurğunun dəyişməsinə başa düşmək üçün bu sahədə müəyyən biliklərə malik olmaq lazımdır. Hər iki elm nitqin səsini, tələffüz qaydalarını öyrənir. Fonetika ilə orfoepiya arasında fərqlilik məqamı ondan ibarətdir ki, Fonetika səslərin tələffüzündə dəyişkənliyə yol verir, orfoepiya isə belə tələffüzün normalara uyğun düzgün variantını müəyyən edən elmdir. Azərbaycan dilinin orfoepiya normalarına əsasən: *“Müasir Azərbaycan şifahi ədəbi dilində tələffüz qaydaları lüğəvi, qrammatik və qrafik şərait prinsiplərinə görə müəyyən edilir və fonetik prinsip əsas götürülür. Bu prinsiplərə uyğun olaraq, Azərbaycan mənşəli sözlərin böyük əksəriyyəti, eləcə də alınma sözlərin müəyyən hissəsi yazıldığı kimi tələffüz edilir.”* [3.]

Cəmiyyət inkişaf etdikcə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi də zənginləşir, milli sözlər hesabına və müasir dövrdə yeniliklərlə dolu dünyanın bütün sahələri ilə bağlı yeni sözlər meydana gəlir və tələffüz qaydaları ilə bağlı da yeni qanunların və normaların tərtib edilməsi zəruri hesab edilir. Amma dildə sabitliyin qorunması vacib şərtidir. Ona görə də orfoepiya lüğətinin tez-tez yenilənməsi doğru hesab edilmir.

Azərbaycan ədəbi dilində tələffüz qaydaları (normaları) ayrı-ayrı səslərin müəyyən fonetik mövqelərdə, müəyyən səs birləşmələrinin bir hissəsi kimi, müxtəlif qrammatik formalarda, ritmik quruluşa, tələffüzlə əlaqəli vurğunun düzgün yerləşdirilməsi qaydaları ilə tənzimlənir. Orfoepiya sahəsində bir tendensiya həm də alınma sözlərin fonetik mövqeyidir. Başqa dillərdən keçmə prosesinin intensivliyinin dəyişmə dərəcəsiindən asılı olaraq daim intensivləşən və sonra

tədricən azalan bir prosesdir. Sözlərin alındığı dil həmişə öz orfoepik, orfoqrafik və qrammatik qaydalarına və qanunlarına tabe olmağa çalışır. Ehtimal olunur ki, əcnəbi dilin dil normalarına “təbəçilik” dərəcəsi onun bu dilə “mənimsənilməsi” müəyyən edir. Orfoepiya məcburi tələffüz normaları ilə yanaşı, ilk növbədə, yeni variantla yanaşı köhnə (tarixə görə) tələffüz variantının hələ də fəal şəkildə işlədildiyi zamanın hansısa məqamında dildə yanaşı mövcud olan tələffüz normalarının variantlarını öyrənir.

Beləliklə, düzgün ədəbi tələffüz, orfoepiya normalarını bilmək və istifadə etmək mədəni, savadlı insanın göstəricisidir. Ana dilində düzgün danışmaq bacarığı təkcə nitq, uğurlu iş, şəxsi həyat üçün deyil, həm də xalqımızın layiqli nümayəndəsi və zəngin Azərbaycan mədəniyyətinin varisi olmaq üçün lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov. A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, Maarif.1984.392 səh
2. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili.Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya.I hissə. üçüncü nəşr.Bakı, Şərq-Qərb.2007.256 səh
3. <https://e-qanun.az/framework/47674>
4. <https://muallim.edu.az/news.php?id=19918>

POETIC STRUCTURE OF AZERBAIJANI FOLK EPICS AND PROBLEMS OF ITS RESEARCH**AZƏRBAYCAN XALQ DASTANLARININ POETİK STRUKTURU VƏ ONUN TƏDQIQI PROBLEMLƏRİ****Dr. Ülker Bahşiyeva****ADPU-nun Filoloji fakültesinin Edebiyatın tədrisi texnologisi bölümünün****baş öqretim üyesi****ORCID İD 0000-0002-5994-2356****ÖZET**

Qəhrəmanlıq dastanları və məhəbbət dastanları milli ruhun iki halını – coşqu və dinclik hallarını ifadə edir. Qəhrəmanlıq dastanları milli ruhu, mübarizə ruhunu oyatmağa çalışır. Koroqlu, Qaçaq Nəbi, Səttar xan kimi real və epik obrazlar bu ruhun coşqusunu ifadə edir. İnsanın daxili mübarizə potensialı bu obrazlar vasitəsilə hərəkətə gəlir. Məhəbbət dastanlarımız insanın ruhunu zənginləşdirir, ən ülvə sevgi hissələrinin aşılmasında mühüm rol oynayır.

Anahtar kelimələr: dastan, qəhrəmanlıq, məhəbbət, milli, tədqiq

ABSTRACT

Heroic epics and love epics express two states of the national spirit - states of enthusiasm and peace. Heroic epics try to awaken the national spirit and the spirit of struggle. Real and epic characters like Koroglu, Gachaq Nabi, Sattar Khan express the enthusiasm of this spirit. Man's inner struggle potential is activated through these images. Our love stories enrich the human soul and play an important role in instilling the most sublime feelings of love.

Key words: epic, heroism, love, national, research

GİRİŞ

Azərbaycan xalqının tarixi və mədəniyyəti olduqca qədim və zəngindir. Xalqımızın əsrlərdən bəri nümayiş etdirdiyi qəhrəmanlıq tarixinin şərəfinə insanlar saysız- hesabsız bədii nümunələr, şeirlər, rəvayətlər, dastanlar və s. ərsəyə gətirmişlər və bu nümunələr əsrlər boyu dildən -dilə düşərək bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Bu sırada dastanlarımız xüsusi yeri var. Azərbaycan dastanlarının tədqiqi və araşdırılması milli ədəbiyyatşünaslığımızın tarixində mühüm yer tutmuşdur.

Görkəmli tədqiqatçı alim T.Hacıyevin fikirlərinə görə, qəhrəmanlıq dastanları gerçək tarix arasındakı əlaqələrin üzərinə işıq salır. Alimə görə “qəhrəmanlıq dastanı yadelliyyə qarşı mübarizə nəticəsində yaranır, sonralar yadellilərlə mübarizə məqamında dirçəlir, fəallaşır, əl arasında söylənir, ondan təbliğat kürsüsü kimi istifadə olunur”. Demək buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, qəhrəmanlıq dastanı xalqın qəhrəmanlıq ruhunun qorunduğu, saxlandığı xəzinədir. Xalq düşmənlə üz-üzə gələndə, məhv olma təhlükəsi qarşısında qalanda bu ruha

ehtiyac yaranır və həmin an qəhrəmanlıq ruhunun qorunduğu qəhrəmanlıq dastanı “işə düşür”, yaxud T.Hacıyevin dəqiq şəkildə ifadə etdiyi kimi, “yadellilərlə mübarizə məqamında dirçəlir”.

Dastanın bu funksiyası çox mühümdür. Dastan bir folklor hadisəsi kimi yaddaşdır. Yaddaş milli düşüncənin potensialıdır. O, hər zaman aktual deyildir. Yaddaşın müxtəlif qatlarının işə düşməsi üçün məqam, şərait, sosial tələbat, sifariş lazımdır. Bu milli ehtiyac, sosial sifariş olmasa qəhrəmanlıq dastanı hərəkətə gəlmir. Elə buna görə də Nizami Cəfərov eposu birbaşa milli düşüncə potensialı kimi səciyyələndirərək yazır: “Epos”, sadəcə, dastan deyil, müxtəlif süjetlər, motivlər verən, mənsub olduğu xalqın ictimai-estetik təfəkkürünü bütövlükdə ifadə edən möhtəşəm dastan – potensialıdır. Onu tam halında bərpa etmək mümkün deyildir, mövcud mənbələr əsasında yalnız təsəvvür etmək mümkündür ki, həmin təsəvvür ideya-estetik, poetexnoloji, lingvistik və s. komponentlərin üzvi vəhdətindən ibarətdir” (1, 12).

N.Cəfərovun bu fikrində M.İbrahimovun xalqın real və epik qəhrəmanlarını bir sırada götürməsinin səbəbləri üzərinə işıq saçan dərin məna qatları vardır. Heç təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan folklorşünaslığında N.Cəfərovun epos-dastana verdiyi bu “tərif” Məhərrəm Cəfərli tərəfindən geniş şəkildə təhlil olunmuşdur. O yazır ki, N.Cəfərovun epos haqqındakı bu fikri mürəkkəb məzmunla malikdir və müasir dövrdə dastana baxışın əsasında durur. Beləliklə, N.Cəfərova görə, epos anlayışı aşağıdakı məzmunu əhatə edir:

a) Epos xalqın dastan potensialıdır.

Yəni epos dastan düşüncəsinin potensialı, sənətkarların ifadə etdiyi dastanlar isə sazın, sözün və ifadəliliyin vəhdətində əmələ gələn məndir. Epos həmin mətnləri öz içinə alan, onları bütövlükdə əhatə edən dastançılıq düşüncəsidir.

b) Eposda dastançılığın bütün süjetləri və motivləri cəmlənir.

Yəni hər hansı bir dastan konkret bir süjeti və onun tərkib hissələrini təşkil edən motivlərdən ibarətdirsə, epos bütün dastanların süjetlərini və motivlərini əhatə edən dastançılıq əhəmiyyəti, dastançılığın düşüncə ehtiyatı, xəzinəsidir.

c) Epos xalqın ictimai-estetik təfəkkürünü bütövlükdə əhatə edir.

«İctimai-estetik təfəkkür» cəmiyyətin bədii düşüncəsinin kamilliyini ifadə edir. Estetika – bədii gözəllikdir. Epos düşüncəsində gerçəkliyin bədiiləşdirilməsinin estetik sistemi mövcuddur. Hər bir xalqın gözəlliyə öz münasibəti olur. Bədii gözəlliyin milli özünəməxsusluğu xalqın poetik düşüncəsinin bədii təsvir və ifadə vasitələrində ifadə olunur (2, 6-7).

Beləliklə, aydın olur ki, M.İbrahimovun müharibə dövründə qəhrəmanlıq dastanlarına müraciət etməsi dövrün, zamanın təxirəsalınmaz tələbi idi. Bu dövrdə xalqın qəhrəmanlıq ruhunu oyatmaq lazım idi. Bu ruhun əsas qaynağı qəhrəmanlıq dastanlarıdır. Bu cəhətdən məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanları bir-birindən fərqlənir. Cəlal Qasimov məhəbbət dastanlarının ümumi poetik ruhunu “Qurbani” dastanının nümunəsində səciyyələndirərək yazır: “Qurbani” dastanı təsəvvüfi-irfani ideyalarla süslənmiş, insana panteist baxışları əks etdirən, yəni Tanrı, Dünya və İnsan arasında ilahi harmoniya yaradan sənət fenomenidir. Toy-düyünlərdə, yaxud uzun qış gecələrində aşığın ifasında bu dastana qulaq asan insanlar öz dərd-qəmmini unudur, dünya qayğılarından azad olur, ağrıyan ruh və mənəviyyatları dincəlirdi. Ruhun dincliyi isə yalnız insan psixikasında ruhani potensialın hərəkətə gətirilməsi, mənəvi energetik qaynaqların oyadılması ilə

mümkündür. “Qurbani” və digər məhəbbət dastanları insan psixikasında ruhani-energetik qaynaqları aktivləşdirməklə onun ruhunu son dərəcə zəruri materiya – bədii-estetik qida ilə təmin edirdi” (3, 334).

S.Rzasoy da C.Qasımovun bu fikrini inkişaf etdirərək yazır ki, “bizcə, prof. C.Qasımov bu fikri ilə etnokosmik düşüncənin dastan koduna yeni bir baxışın əsasını qoymaqla yanaşı, həm də folklorşünas və etnopsixoloqlara müasir humanitar-filoloji düşüncədə indiyədək heç bir vaxt aprobeasiya olunmamış orijinal təhlil konsepti vermişdir... Prof.C.Qasımovun yanaşmasının «məkanı əhatəsini» qəhrəmanlıq dastanlarına doğru genişləndirdikcə onun məhəbbət dastanlarının «etnososial harmoniya vasitəsi» olması haqqındakı konsepti, əslində, ümumən dastan düşüncəsinin «etnopsixoloji energetika qaynağı» olduğunu göstərir. Məhəbbət dastanları insanın ruhiyyəsinə sakitləşdirir, qəhrəmanlıq dastanları isə coşdurur. İnsan öz etnopsixoloji varlığını bu iki halın, iki ritmin – coşqunun və dincliyin harmoniyasında gerçəkləşdirir. Bu halların harmoniyası varlıq aləminə Uca Tanrı tərəfindən verilmiş mövcudluq ritmidir. Bu iki ritmdən biri olmasa, dünyanın teokosmik nizamı pozulardı; sakitləşmə (dinclik) ilə tarazlanmayan coşqu onun psixikasını dağıdar, coşqu ilə tarazlanmayan sakitləşmə onun həyatı aktivliyini söndürərdi” (4, 36-37).

Göründüyü kimi, qəhrəmanlıq dastanları və məhəbbət dastanları milli ruhun iki halını – coşqu və dinclik hallarını ifadə edir. M.İbrahimov qəhrəmanlıq dastanlarına üz tutmaqla milli ruhu, mübarizə ruhunu oyatmağa çalışırdı. Koroğlu, Qaçaq Nəbi, Səttar xan kimi real və epik obrazlar bu ruhun coşqusunu ifadə edir. İnsanın daxili mübarizə potensialı bu obrazlar vasitəsilə hərəkətə gəlir. Heç təsadüfi deyildir ki, S.Rzasoy Koroğlu obrazını Azərbaycan etnik-mədəni sisteminin məhvolma təhlükəsi qarşısında fiziki gücünün təşkil olunma sxemi, xalqın etnik özünüifadəsinin qəhrəmanlıq kodukimi səciyyələndirir(5, 336).

76

Biz də öz növbəmizdə S.Rzasoyun bu fikrini inkişaf etdirərək bildirmək istəyirik ki, təkcə Koroğlu deyil, eləcə də M.İbrahimovun qəhrəmanlıq ruhunun rəmzi kimi müraciət etdiyi Səttar xan, Qaçaq Nəbi, eləcə də Babək də Azərbaycan etnik-mədəni sisteminin məhvolma təhlükəsi qarşısında fiziki gücünün təşkil olunma sxemi, xalqın etnik özünüifadəsinin qəhrəmanlıq kodudur. M.İbrahimov məhz bu ruha istinad edərək yazır ki, “bu dastanlardakı qəhrəmanlar vətən və xalqın səadəti üçün ölümə gedirlər. Onlar yağılarla şiddətli vuruşmalarda torpaqlarını yadellilərdən təmizləyirlər”(2, 208).

KAYNAKLAR

- 1.İbrahimov M. Əsərləri, 10 cilddə, I cild, Bakı: Yazıçı, 1978, 512 s.
 - 2.İbrahimov M. Əsərləri, 10 cilddə, II cild, Bakı: Yazıçı, 1978, 504 s.
 - 3.İbrahimov M. Əsərləri, 10 cilddə, III cild, Bakı: Yazıçı, 1979, 592 s.
 - 4.İbrahimov M. Əsərləri , 10 cilddə, IV cild, Bakı: Yazıçı, 1979, 596 s.
 - 5.İbrahimov M. Əsərləri, 10 cilddə, V cild, Bakı: Yazıçı, 1980, 339 s.
- Məmmədov X. Ədəbiyyatşünaslıq abidəsi / Ədəbiyyat qəzeti, 11 noyabr, 2005, №45, səh.1

ABDULLA QƏDIRİNİN YARADICILIĞININ MÖVZU DAIRƏSİ
SUBJECT CIRCLE OF ABDULLA QADIRI'S CREATIVITY

Prof. Dr. Elman Guliyev

Azərbaycan, Bakü
Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti
Türköloji merkezin Türk edebiyatı bölümünün başkanı
Orcid: 0000-0001-5413-9479

ÖZET

Abdulla Qədiri özbək ədəbiyyatını yeni ideyalarla zənginləşdirən, müasir özbək ədəbiyyatının bədii səviyyəsini yüksəldən, roman janrının inkişafında xüsusi xidmətləri olan sənətkardır. O, 1894- cü ildə Daşkənddə bağban ailəsində anadan olmuşdur. İlk öncə təhsilini əski tipli məktəbdə almışdır. Sonra isə “rus-özbək” (bunu həm də “rus yerlilər” məktəbi də adlandırırlar) məktəbində oxumuşdur. A.Qədiri bədii yaradıcılığa erkən yaşlarından başlamışdır. O, 1909-cu ildən başlayaraq şeirlər və kiçik hekayələr yazmışdır. A.Qədirin 1917-ci ilə qədərki yaradıcılığı janr baxımından çoxtərəflidir. Belə ki, o, bu illərdə şeir, dram və hekayələr yazaraq, əsasən köhnəadət-ənənələri və cəhalətin baş alıb getdiyi, bunun nəticəsində adamların acınacaqlı həyat sürdüyü cəmiyyəti tənqid edirdi. “Əhvalımız”, “Millətimiz” şeirləri, “Bəxtsiz nişanlı” (1914), “Qadın düşkün” (1915) pyesləri, “Düyn” (1915), “Cinlər məkanı” (1916) və digər hekayələri cəmiyyət eyiblərinə etiraz baxımından xarakterikdir.

77

Anahtar kelimələr: A.Qədiri, özbək ədəbiyyatı, şeir, nəsr, milli-dəyər

ABSTRACT

Abdulla Qadiri is an artist who enriches Uzbek literature with new ideas, raises the artistic level of modern Uzbek literature, and has special services in the development of the novel genre. He was born in Tashkent in 1894 in a gardener's family. First, he received his education in an old school. Then he studied at the "Russian-Uzbek" school (also called the school of "Russian natives"). A. Qadiri started artistic creativity from an early age. He wrote poems and short stories starting from 1909. A. Qadiri's creativity until 1917 is versatile in terms of genre. Thus, he wrote poems, dramas and stories during these years, mainly criticizing old traditions and the society where ignorance prevailed and as a result of which people lead miserable lives. The poems "Our Mood", "Our Nation", the plays "Unfortunate Betrothed" (1914), "Woman Admirer" (1915), "The Knot" (1915), "The Place of Demons" (1916) and other stories are characteristic of protest against society's flaws.

Key words: A. Qadiri, Uzbek literature, poetry, prose, miili-dyar

GİRİŞ

Abdulla Qədiri qısa ömür yaşamasına baxmayaraq, böyük yaradıcılıq irsi qoyub getmişdir. O, çoxsaylı şeir, hekayə, pyes, povest və romanlarında mənsub olduğu xalqın tarixi keçmiş və

bugünkü həyat reallıqlarını əks etdirmiş, öz xalqını xoşbəxt görmək arzusunda olmuşdur. Özbəkistanın məşhur alimi İzzət Sultanov onun yaradıcılığında buxususiyyyəti əsas götürərək qeyd edir ki, “Abdulla Qədirinin əsərləri bədii məharət nümunəsidir”. Özbək yazıçısı və alimi Musa Aybək də A.Qədirinin yaradıcılığını “birinci növbədə həyatiliyi ilə seçilən sənət” hesab etmişdir.

A.Qədiri “Bəxtsiz nişanlı” (1914) dramında ictimai həyatın qeyri-bərabərliklərindən doğan ədalətsizliklərini tənqid və ifşa etmişdir. Saleh əsərin əsas obrazıdır. O, adi həyatı tələbatlar girdabında əziyyət çəksə də, gələcəyə böyük ümidlə baxır. Lakin yaşadığı cəmiyyətin dözlümləz qayda-qanunları onun arzusunun ürəyində saxlayır. Buna görə də nənəyə gənc Salehin faciəsi ilə tamamlanır. Müəllif onun nişanlısının dəbdəbəliliyini elə bununla bağlayır. Əsərdə baş vermiş hadisələr təsvir olunan dövrün həyat həqiqətləri səviyyəsində təqdim olunur. A.Qədiri əsərdə təkə tənqid və ifşa yolunu seçmir, eyni zamanda hadisələrin səbəbini də arayı.

“Şübhə” (1935) hekayəsi 30-cu illərdə qışlaq həyatı və sinfi qarşıdurmanı əks etdirmək baxımından xarakterikdir. Hekayədə obrazlar ikiqütbədə dayanırlar. Bir qrupu kolxoz həyatını, yeni cəmiyyəti dəstəkləyir, digərləri isə bunlara qarşı barışmazlıq nümayiş etdirirlər.

Ona görə də hər iki qütbün nümayəndələrindən olan Toyçibayev, Zuhurov, Xalıqov və başqaları bütün hallarda inandırıcı və təbii təsir bağışlayırlar.

Özbəkistanda kollektivləşmənin aparılması və ölkə kəndlərində baş vermiş hadisələri əks etdirən digər əsər “Abid Kətmən” povestidir. Müəllif böyük ümumiləşdirmə gücü ilə “Çetan” kolxozunun əhalisinin timsalında bir-birinə güzəştə getmək istəməyən, öz məqsədləri naminə prinsiplilik göstərən qüvvələrin mübarizəsini təsvir etmişdir. Təbii olaraq əsərdə hadisələr ideoloji aspektdən əks etdirilir. Ona görə də əsərdə “kolxoz bərəkətdir, kolxoz yolu düzgün yoldur” ifadələrinin tez-tez təkrarlanması və ideya şəklinə ortaya çıxması bir növ şüarçılıq, reklamçılıq təsiri bağışlayır. Heç şübhəsiz, bu, keçmiş sovet quruluşu ideologiyasının tələblərindən irəli gəlirdi. Əsərin qəhrəmanı Abiddir. O, ortabab kəndlidir. Abid zəhmətsevər, təcrübəli, tədbirli bir adamdır. O, kətmən ləqəbi ilə tanınır. Abid kolxoza sidqi-ürəkdən üzv yazılır və kolxozun rəhbərlərindən birinə çevrilir.

Əsərin ən böyük keyfiyyətlərindən biri müəllifin hər bir obraza fərqli yanaşmasıdır. Yəni əsərin əsas obrazlarından olan Berdi tatar, Ra-fiqov, Osman, Xətib, Möhsin, o cümlədən, Xalmirzə əkə, Sabirov, Sul-tangül və b. hərəsi öz xarakter, hərəkət, hadisələrə münasibət və rəftarilə canlandırılır. Ona görə də diqqəti cəlb edən iki molla obrazı Xətib və Möhsin din xadimi adı ilə eyni formada tənqid olunmur. Əgər A.Qədiri Möhsinə daha kəskin planda yanaşırsa, Xətib isə nisbətən yumşaq tərzdə tənqid edilir.

A.Qədirinin müasir özbək ədəbiyyatında ən böyük xidmətlərindən biri onun roman janrının əsasını qoymasıdır. Ədəbiyyatşünaslar onu təkə özbək ədəbiyyatında romanın təməlini qoyan sənətkar kimi yox, həm də ümumən Orta Asiyada romanın yüksək formalaşmasında təsiri olan yaradıcı adam kimi qiymətləndirirlər. Məşhur şərqşünas alim Bertels özbək romançılıq məktəbinin yaradılmasında A.Qədirinin əlahiddə xidməti olduğunu vurğulamışdır.

Roman sahəsində A.Qədiriyə iki əsəri şöhrət gətirmişdir. Bunlardan biri “Ötən günlər” (1926), ikincisi isə “Mehrab əqrəbi”dir (1928).

“Ötən günlər” romanı XIX əsrin birinci yarısında özbək xalqının acınacaqlı həyatının təsviri, feodalizm dövrünün ictimai ədalət-sizliklərinin, mövhumat və cəhalətin tənqidi baxımından səciyyəvidir. Əsər keçmiş sovet birliyində yaşayan bir çox xalqların, o cümlədən Avropa xalqlarının dilinə tərcümə olunmuşdur.

“Ötən günlər” ilk özbək romanından biri kimi 1968-ci ildə alman dilinə tərcümə edilmiş və Berlin şəhərində çap olunmuşdur. Hətta alman ədəbiyyatşünas alimi Niota Tunnin roman haqqında dərc etdirdiyi əlmi məqalə bu əsərin Qərb dairəsində böyük maraq doğurduğundan xəbər verir.

“Ötən günlər” romanının məzmununu qabaqcıl fikirli Atabəy və onun tərəfdarları ilə onlara əks qüvvələrin arasında baş vermiş ziddiyət təşkil edir.

Atabəy romanın əsas obrazıdır. O, öz dövrünün bütün eybəcər qayda-qanunlarına qarşı mübarizə aparır. Onun Gümüşlə sevgi sərgüzəşti romanın süjetinin əsasını təşkil edir. Onların bir-birlərinə dərin və səmimi sevgiləri köhnə adətlərə sığmır, qara niyyətli adamların etirazlarına səbəb olur.

Atabəy Gümüşü sevdiyi halda, məcburiyyət ucbatından Zeynəblə də evlənir. Zeynəb Atabəyin Gümüşə olan dərin məhəbbətini qısqancılıqla qarşılayır, ona görə də Zeynəb Gümüşü zəhərləyib öldürür. Əsərin sonunda nə Atabəy, nə Gümüş, nə də Zeynəb öz məqsədlərinə çata bilmir. Çünki Gümüşün ölümündən sonra Atabəy Zeynəbi evdən qovur, Zeynəb ruhi-psixi vəziyyətə düşür və dəli olur. Atabəy Mərgilana gedir, çar qoşunları ilə gedən döyüşdə dostu ilə birlikdə qəhrəmancasına həlak olur. Müəllif onun ölümünü əsərin sonunda belə təqdim edir: “1227-ci il hicri, payızında Hacı Yusifbəy tanışlarının birindən məktub aldı. O adam yazırdı: “Oğlunuz Atabəy öz dostu ilə bizim qoşunda idi. Alma-Ata yaxınlığında çar qoşunları ilə gedən döyüş zamanı ikisi də qəhrəmanlıqla həlak oldular. Onları öz əlimlə dəfn elədim”. Göründüyü kimi, burada bədiilik o qədər yüksək deyildir. Bu, əslində müəllifin məqsədli gedişidir. Yəni faktı, hadisəni olduğu kimi verməklə A.Qədiri tarixi həqiqətə sadıq qaldığını nümayiş etdirmişdir.

A.Qədinin tarixi mövzuda yazdığı əsərlərindən biri də “Mehrab əqrəbi”dir. Əsərdə müəllif tarixi hadisələrə sadıq qalmış, Türküstan xanı Xudayar xanın sarayında baş vermiş amansızlıqları qələmə almışdır. A.Qədiri 1928-ci il fevralın 5-də əsərin mövzusu ilə bağlı yazmış olduğu yazısında öz fikrini belə açıqlayır: “Türküstan feodallarının axırncı nümayəndəsi Xudayar xanın, öz ehtirasları yolunda dehqanların və yoxsul sinfinin mənafeyini qurban verməsi, məmləkətin gəlin-qızlarını öz hərəmxanasının kənzinə çevirməsi, buna qarşı çıxanlara isə amansız divan tutması romanın əsas mövzudur”. Təbii ki, müəllif öz planını həyata keçirərkən dövrün ictimai-siyasi səciyyəsinə qabarıq şəkildə verə bilmişdir. Bunun üçün birinci növbədə çarpışan, mübarizə aparacaq qüvvələrin real təsvirinə daha çox yer ayırır və öz qəhrəmanlarını belə xarakterizə edir: “Xudayarın bu yolda birinci istinadgahı olan üləmalara, onların əhval-ruhiyyəsini, əxlaqını, mədrəsə və ailə həyatını, zalımlıqlarını son dərəcə kiçik bir kitabın imkanı daxilində qələmə alıram. Bunlar mənim romanımın mənfə qəhrəmanlarıdır. Bu qara qüvvələrin qarşısında məzlum sinfin nümayəndələri ruhanilərə, xan üsuli-idarəsinə qarşı səsinə ucaldan əxlaqlı və bir-birini müdafiə etməyə hazır olan vicdanlı zəhmət adamları, yoxsullar dayanır”.

Göründüyü kimi, müəllif öz sözləri ilə qarşı-qarşıya dayanan qüv-

vələrin kimliyi, hansı təbəqəyə mənsubiyyəti haqqında məlumat verir. Əsərin ən üstün keyfiyyətindən biri odur ki, müəllif tam mənada tarixifaktlara sədaqətli olmuş, onları təhrifə yol verməmişdir. Müəllifin öz sözləri ilə desək, “mən heç nəyi şişirtməmişəm”. Çünki “hadisəni şişirt-mək düzgün olmaz və kitabın dəyəri aşağı düşər”.

Bu cür münasibət və prinsipiallıq şəraitində yazıçı hər iki sinfin qarşıdurmasında o zamankı həyatın ictimai-siyasi tarixini, adamların məişətini, əxlaq və davranışlarını, bütün etnoqrafik əlamət və şəraitləri-ni açıb göstərə bilmişdir. Əsərdə tarixiliyə sadıqlığın ən böyük cəhətlərindən biri də zülmə qarşı mübarizənin kortəbii xarakterdə göstərilmə-sidir. Doğrudan da, əgər yazıçı bu mübarizəyə başqa don geydirsə idi, özünün dediyi kimi, inandırıcılıq azalar, kitabın dəyəri aşağı düşərdi.

“Mehrab əqrəbi” romanının baş qəhrəmanı Ənvərdir. Əsərdə Ən- vər uşaqlıq dövründən müəyyən haşiyələr çıxılsa da, əsasən onun sa-rayda işlədiyi dövrlər daha çox diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. O, xeyirxah adamdır. Dostluqda sədaqətlidir. Hələ mədrəsədə oxuyarkən sinif yoldaşı Nəsimi ilə dostluğu və çiçək xəstəliyindən ölən Nəsimi- nin Ənvərin qəlbində oyatdığı kədər bilavasitə onun səmimi və vəfalı- lığından xəbər verir. Vaxt elə gətirir ki, o sarayda mirzə, bir müddətdə sonra isə baş mirzə olur. Əslində müəllif burada iki böyük fərqdən, ikiböyük əksliklərdən söhbət açır. Bir tərəfdə Xudayar xan və onun tərəf-darları, digər tərəfdə öz əməli ilə bir neçə adamın rəğbətini qazanan xeyirxah Ənvər. Müəllif Ənvərin sarayda baş mirzə təyin olunması ilə heç də demək istəmir ki, Xudayar xan yaxşı, xalq üçün can yandıran adamları sarayda irəli çəkir.

Yazıçı bu fakta olduqca təbii don geyindirir. Onun saraya baş mir- zə təyin olunması sarayda işıqlı düşüncə sahiblərinə meydan verilmə- sinə yox, sadəcə Xudayar xanın idarəçilik aparatının çəvik fəaliyyətinə xidmət məqsədi güdürdü. Çünki Xudayar xan Ənvərin işə məsuliyyə- tini və savadlı fərmanlar yazılmasını nəzərə alıb bu addımı atır. Xanın nəzərində belədir ki, Ənvərdən başqa heç kəs bu işin öhdəsindən gələ bilməz. Demək, xan bu addımı atanda onun xalqa verəcəyi xeyri yox, öz işinin operativliyini nəzərə alır. Ona görə də ilk əvvəllər Ənvər baş mirzə təyin olunmaq barədə söz-söhbətləri eşidəndə öz fikirlərini belə ifadə edir: “Baş mirzə olsam, özüm xalqın iztirabları dəryasına girməli olaram. Axı, mən bütün bu işlərdə iştirak etməyə məcburam. Xana ya-ranmaq xatirinə mən bir çox işləri onun istədiyi şəkildə təqdim etməli olacağam”.

Ənvər baş mirzə təyin olunduqdan sonra böyük ziddiyyətlərlə qarşılaşır. Əsərin həmin hissəsinə qədər sarayda baş vermiş qanun- suzluqlardan söz açılmır. Yazıçı Ənvərdən sarayı işıqlandırmaq üçün bir vasitə kimi də istifadə edir. Biz onun yüksək posta təyinatından sonra hakimiyyət ziddiyyətləri ilə, sarayın iyrənc siyasəti ilə tanış oluruq. Ənvər baş mirzə olduqdan sonra da öz əvvəlki dostları olan sadə zəhmət adamları ilə əlaqəsini kəsmir. Məsələn, Bezçi Səfərlə onun davam edən dostluğu buna misal ola bilər. Digər tərəfdən o, şikayətə gələn zəhmətkeş adamlara qayğı ilə yanaşır. Ümumiyyətlə, saray onu dəyişdirə, başqalaşdırma bilmir. Əksinə o, əvvəlki həyat yolu və idealına sadıq qalır.

Müəllif əsərdə hadisələri get-gedə gərginləşdirir. Ənvərin saraya olan nifrəti çoxalmağa başlayır. O, baş mirzə vəzifəsindən uzaqlaşmaq istəyir.

Birinci növbədə vəzifəyə təyin olunduqdan sonra zəhmətkeşlərin acınacaqlı həyat tərzi ilə yaxından tanışlığı, sarayda əsassız intriqala- rın mövcudluğu onu saraydan iyrəndirir. Müəllif

əsərdə sarayı bir tora bənzədir. Əslində bütün yuxarıdakıları bilə-bilə Ənvərin oradan vaxtında uzaqlaşma bilməməsini yazıçı, onun tora düşməsi kimi xarakterizə edir. Başqalarını saray fitnələrindən qorumaq fikrində olan Ənvər özü bu fitnələrin qurbanı olur. Nişanlısı Rəna bədxahları tərəfindən qadın düşkünü Xudayar xana nişan verilir. Xan təcili olaraq qızın atası Saleh Məxduma elçi göndərir. Saleh Məxdum xan qaynatası olmağı daha üstün hesab edir və qızın rəyini nəzərə almadan razılıq verir. Ənvərin möhnəti, əzabı, gərginliyi bu hadisədən sonra son həddə çatır. İlk anlarda bu hadisəyə zahirən reaksiya verməyən Ənvər, əslində daxilən sarsıntı keçirir: “Ənvər özünü qəribə aparırdı. Onun üzündə həyəcan-dan bir əlamət də yox idi. Sultanəli hər vasitə ilə ona təskinlik verməyə çalışır. Ənvər isə ona qısaca cavab verir, başını tərpedərək sanki onun bütün dedikləri ilə razılaşdığını bildirirdi”.

Heç kimə bu barədə bir söz deməyən Ənvər kin və küdurətini içində

boğur. Göründüyü kimi, A.Qədiri burada da təbii və inandırıcı yol seçmişdir. Yəni yazıçı bu hadisədən sonra göstərə bilirdi ki, Ənvər kəskinşəkildə etiraz edir, xana qarşı kəskin ittihamlar irəli sürür. Lakin təsvirolunan dövrdə xanın mütləq ixtiyar sahibi və amansız, qəddar, qaniçənliyi nəzərə çarpdığından Ənvərin etirazları təbiilikdən uzaqda dayanar və əsərin dəyəri aşağı düşərdi.

Biz əsərin sonunda Rənanın Ənvərə qoşulub Sultanəlinin evinə gəl-diyini görürük. Sultanəli Xudayar xanın qəzəbinə düşər olur. Ənvərin üzə çıxmayacağı tərzdə asılacağı bildirilir. Ənvər buna görə saraya gəlir və dostunu bu bələdan xilas edir. Yazıçı bu hissədə Ənvərin dostluqda sədaqətli olmasını nümayiş etdirir.

“Mehrab əqrəbi” romanında ən maraq doğuran yerlərdən biri Ənvərin məcburiyyət ucbatından saraya gəlişini göstərən səhnədir. Biz burada Ənvərin mərd, qorxmaz, ölümün üzünə açıq baxan bir şəxsiyyət olduğunu canlı şahidi oluruq. Son anda Ənvərin qardaşı Kabil-bayın köməyi nəticəsində ölümdən xilas olur və öz sevimli Rənası ilə Daşkənd şəhərinə qaçır. A.Qədiri romanı bu sonluqla qurtarır. Lakin romana Mirzə Ənvərin həyatının sonrakı taleyi barədə əlavə olduqca maraqlıdır. Bu hissədə müəllif öz atasının şahidliyini əsas götürərək Mirzə Ənvərin Daşkənddə Rəna ilə evlənməsi, hansı şəraitdə və necə yaşaması barədə maraqlı məlumatlar verir. Hətta atasının Ənvərlə Rənanın kəbin mərasimində iştirak etdiyini də bildirir. Müəllif qeyd edir ki, Ənvər Xudayar xandan əhv aldıqdan sonra Kokanda qayıdır. Elə bu hadisədən sonra A.Qədiri Mirzə Ənvərin həyatı ilə bağlı iki faktı mü-nasibətini bildirir. Bunlardan biri odur ki, guya Xudayar xan Ənvərə ya-lançı əhv göndərmiş, Kokanda qayıdan kimi onu edam etdirib. Digəri isə ondan ibarətdir ki, Mirzə Ənvər Kokanda gedəndən sonra uzun müddət yaşayıb və öz əcəli ilə ölüb. A.Qədiri bunları nəzərə alıb Ənvərin həyatsərgüzəştlərini qeyri-müəyyən bitirməyə məcbur olduğunu qeyd edir. Bu özü də yazıçının əsərin əvvəlində dediyi kimi fakt və hadisələrə məsuliyyətlə yanaşmasından irəli gəlir.

Əsərin digər mərkəzi obrazı Rənadır. Müəllif Rənanın doğulub bo-

ya-başına çatdığı ev və mühit haqqında ətraflı məlumat verir. O, Saleh Məxdumun qızıdır. Ailənin ən böyük övlətidir. Buna görə də ev və məişət qayğıları onu daha çox məşğul etmişdir. Əsərdə Rənanın zahirən gözəlliyi ilə daxili gözəlliyi vəhdət təşkil edir. Müəllif onun zahiri gözəlliyini belə ifadə edir: “Rənanın üzündəki zərif tüklər belə qızılı idi. Rənanın saçlarının rəngi kölgədə göyümtül-qara, günəşdə isə açıq-qızı-lı parıltı saçırdı. Bu parıltı onun gözlərində, o, diqqətlə cizə baxanda da görünürdü. Bu zaman gözlərdəki qaralığ yumşalır və onlardan nur saçılırdı.

Onun kirpikləri elə sıxdır ki, gözlərinin altına elə bil sürmə çəkil-mişdir”. Bütün bunlardan sonra roman müəllifi öz qəhrəmanı haqqındageniş məlumat verir. Və bu məlumatda biz 17 yaşlı qızın kimliyini tamşəkildə öyrənə bilirik.

Rəna 14 yaşında ikən ibtidai məktəbi bitirir. O, təhsilini əsasən ata-sının məktəbində alır. Rəna dini kitablardan “Quran”ı, “Məsləki müt- təqini”, “Sufi Allahyarı”, “Cahar kitabı” və başqalarını oxuyur. Rəna eyni zamanda Füzulini, Hafizi, Sədini, Bedili və bir çox Şərq mütəfəkkir sənətkarlarını oxuyub öyrənir. Rəna şeiri sevməklə yanaşı, özü də şeir yazır.

Bütün bunlar onu göstərir ki, Rəna həyatı bilən, ayıq, yüksək əxlaqikeyfiyyətlərə malik qızıdır. Rənanı Ənvərə sevdiren cəhətdə elə bunlar- dır. Öz növbəsində Rəna da Ənvəri dərin məhəbbətlə sevir.

Ümumiyyətlə, Ənvərlə özünün gələcək taleyi onu daim düşündürür. Bu yolda Rəna üzərinə düşən məsuliyyətini hər an hiss edir. Rəna həmdə cəsarətlidir. O, çətin məqamda özünü itirmir. Bu baxımdan Rəna“Ötən günlər” romanında olan Gümüşdən kəskin şəkildə fərqlənir. Yəni, Gümüşdən qat-qat tədbirli, cəsarətli və cürətlidir. Rəna sevdiyi Ən-vərlə ən çətin şəraitlərdə qalmağa, vəziyyətdən çıxış xatirinə hər cürhərəkət etməyə hazırdır. Ona görə də Rəna son anda öz məqsədinə çatır. Romanda müsbət obrazlar sırasında Sultanəli, bezçi Səfər, Rəhim, Şərif, Kabilbayın adları xüsusi çəkilir. Müəllif onların hər birinə fərdiyanaşmış, bu obrazların xarakter xüsusiyyətlərindən söhbət açmışdır. Nəticədə adları çəkilən hər bir şəxsin fəaliyyəti, şəxsiyyəti, həyat mə-

ramları tam mənada açıqlanmışdır.

A. Qədri əsərdə Saleh Məxdum obrazına kompleks yanaşmışdır. Yəni Saleh Məxdum əsərdə birtərəfli təsvir olunmur. Saleh Məxdum müəllimdir. Uşaqlara təhsil verməklə məşğuldur. Məhz onun müəllim-liyini nəzərə alıb, yazıçı Saleh Məxdumu kəskin tənqid etməkdən uzaq-da dayanır. Yəni tez-tez əsərdə hadisələrə müdaxilə edən yazıçı Saleh Məxdumun çatışmayan cəhətlərindən, qüsurlarından bəhs açıqdansonra qeyd edir ki, o, müəllim olduğu üçün, çoxlu adama savad verdiyi üçün onu çox tənqid etmək olmaz. Bundan sonrakı hissələrdə müəllif öz müdaxilələrində verdiyi sözə əməl edir və Saleh Məxdumu tənqid

etmir, sadəcə onun həyatını işıqlandırır. Bu prosesdə isə obrazın kimli-yi, xarakteri açılır. Oxucu görür ki, o, xəsis olmaqla yanaşı, var-dövləthərisidir. Pul xatirinə Saleh Məxdum peşəsinə və yaşına yaraşmayan hərəkətlər etməkdən belə çəkinmir.

Oxucu Saleh Məxdumun qızını xana vermək istəyi səhnəsində onun xarakteri ilə bağlı tamamilə yeni cəhətlər kəşf edir. Bundan sonra oxucugörür ki, Saleh Məxdum xan qayınatası kimi özü haqqında daha yüksək fikirdədir. Əsərin sonunda müəllif Saleh Məxdumu gülünc vəziyyətdə saxlamaqla insan əqidəsinin eybəcərliklərinə qarşı kəskin etirazını bil-dirir.

Əsərdə amansızlığı, rəzil və əxlaqsızlığı ilə seçilən obrazlardan ən böyüyü Xudayar xandır. Xudayar Kokandın hökmdarıdır. Təxminən 1865-ci ildə üçüncü dəfə taxta çıxan Xudayar xanın zülmü və zorakılığı daha da artmışdı. Təkcə Sır-Dərya kanalının çəkilişi zamanı adamlara edilmiş zülm onun ədalətsiz və zülmkarlığının ən bariz nümunəsinə çev-rilir. Kanalın çəkilişi zamanı adamlar çətin iş rejimində, yarıac işlədik-lərindən o qədər zəifləyirlər ki, hətta kətməni qaldırmağa gücləri qalmır. Bu vəziyyətdə xanın onlara rəhmi gəlmək, kömək etmək əvəzinə, başqa-larına görk olsun deyə günahı oldu-olmadı kimlərisə cəzalandırması onun qəddarlığından

xəbər verir. Xudayar xan daim öz hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi qayğısına qalır. Bunun üçün o ruhaniləri, tacirləri, bir sözlə yüksək təbəqənin nümayəndələrini öz ətrafına toplayır. Boşolan dövlət xəzinəsini onsuz da ağır həyat keçirən zəhmətkeşlərdən yığılan vergi hesabına doldururdu. Xudayar xanın zülmü o dərəcəyə çatır ki, qara günlərini yaşayan adamlar qorxularından səslərini belə çıxarmırlar. Yazıçı Xudayar xanın hakimiyyət dövrünü əsərdə belə səciyyələndirir: “Xudayar qeyri-məhdud ixtiyar sahibi olub, azad surətdə qamçı oynadır, qılıncını xalqın qızıl qanına boyayırdı”. Digər bir yerdə isə A.Qədiri Xudayar xanın xarakterini bu cür açıqlayır: “Nə xəzinənin boşluğu, nədə görülmək üçün müstəsna dərəcədə çətin olması onu narahat etmirdi”. Müəllif xanın qadın düşkünü olmasına, onun hərəmxanasında çoxsaylı qadınların saxlanılmasına aid haşiyələr çıxır. Bu xüsusda xanın arvadı Ocağa ağımlı Gülzarın söhbəti böyük maraq doğurur. Ocağa adım deyir-ki, “hərəmxanada yer yoxdur, dövlət əldən gedir, gərək biz imkan verməyək ki, xan yeni gözəl qızlar və ya kənzilər tapsın”.

Hərəmxana həyatının təsvirini verməklə yazıçı bir çox məsələlərə toxunur və bunları dövrün eybəcərlikləri səviyyəsində tənqid edir. A.Qədiri burada qadın hüquqsuzluğu, məişət pozğunluğu, əxlaqsızlıq və iqtisadi zərər məsələlərinə toxunur.

Xudayar xanın ətrafına toplanan mühafizəkar insanların ən amansız və rəzili molla Əbdürrəhmandır. O, vəzifə, şan-şöhrət düşkünüdür. Bunun üçün hər şeyə hazırdır. Yazıçı Əbdürrəhmanı əqrəbə bənzədir. Yəni o, Ənvərdən daim yaxşılıq görsə də, ona minnətdarlıq etmək əvə-zinə, pislik edir. Əsərdə Əbdürrəhmanın əqrəb xisləti onun canından gəlir. Molla Əbdürrəhmanın iş yoldaşları olan Kolandşah və Şəhadət dəeyni yolun yolçularıdır.

Yazıçı bu üç insanın timsalında qəlbi xəyanət və küdurətlə dolan adamların bədii obrazını yaratmış və onlara özünün dərin nifrətini bildirmişdir.

Ümumiyyətlə, “Mehrab əqrəbi” romanı yüksək ideya-məzmunu və bədii xüsusiyyətləri ilə seçilən əsərdir. Əsərdə süjet ardıcılığı və dramatiklik qarşıya qoyulan məqsədin açılma və aşılmasında müstəsna rol oynayır. “Mehrab əqrəbi” romanı özbək ədəbiyyatında ən böyük ədəbi hadisələrdən biri kimi qeyd olunmuşdur.

KAYNAKLAR

1. Abdulla Qədiri. Mehrab əqrəbi. Bakı, 1970
2. Abdulla Qədiri. Ötən günlər. Bakı, 1987.
3. Quliyev E. Türkiyə türk ədəbiyyatı. Bakı, 2003.
4. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, ADPU, 2009.
5. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatının yaradıcılıq problemləri. Bakı, ADPU, 2010 (həmmüəlliflərlə).
6. Quliyev E. Orta əsrlər türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, 2010.

THE POETIC STRUCTURE OF THE EPIC "KITABI-DADE GORGUD" IN THE SCIENTIFIC RESEARCH OF ACADEMIC MIRZA IBRAHIMOV**AKADEMİK MİRZƏ İBRAHİMOVUN ELMİ TƏDQİQATLARINDA "KİTABI-DƏDƏ QORQUD" DASTANININ POETİK STRUKTURU****ULKER BAŞIYEVA****ADPU-nun Filoloji fakültesinin****Edebiyatın tədrisi texnologisi****bölümünün baş öyrətım üyesi****ORCID İD 0000-0002-5994-2356****Özet**

M. İbrahimov dastan qəhrəmanlarından danışarkən bir çox cəhətlərə xüsusi yer ayırır. Bu sırada qəhrəmanlarımızın nəhəng, qüvvətli, iradəli, qeyrətli və s. şəkildə verilməsi türk qəhrəmanlıq tarixinin əzəmətini göstərmək baxımından xarakterikdir. M.İbrahimov dastan qəhrəmanlarımızdan söz açarkən onların göstərdikləri qələbələrin xarakterinə də aydınlıq gətirir. O, türk qəhrəmanlarını çətinliklərə sinə gərən, ölümdən qorxmayan, hər cür qüvvələrlə mübarizə əzmində olan insanlar kimi səciyyələndirir.

Anahtar kelimələr: M.İbrahimov, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı, türk, tədqiqat, milli

Summary

When talking about the heroes of the saga, M.Ibrahimov pays special attention to many aspects. At the same time, our heroes are huge, strong, strong-willed, zealous, etc. giving it in the form is characteristic in terms of showing the greatness of Turkish heroic history. Speaking about our heroes, M.Ibrahimov clarifies the nature of their victories. He characterizes Turkish heroes as people who face difficulties, are not afraid of death, and are determined to fight against all kinds of forces.

Key words: M. Ibrahimov, "Kitabi-Dada Gorgud" saga, Turkish, research, national

GİRİŞ

Akademik M.İbrahimov "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında obraz və hadisələrə münasibət bildirərkən bunları daha çox real düşüncə müstəvisində qiymətləndirməyə çalışır. Bu bir tərəfdən dastandakı proseslərin milli-etnik xüsusiyyətlərilə bağlılığını, digər tərəfdən isə millitarixi gerçəklikləri üzə çıxarmaqda əvəzsiz rol oynayır. Bu mənada tədqiqatçının dastan qəhrəmanlığından danışarkən onların vətən və xalqın sədəti üçün ölümə getmələri, yağılarla şiddətli döyüş zamanı torpaqlarını yadellilərdən təmizləmələri üzərində xüsusi dayanması dastan tipində oğuz qəhrəmanlıq tarixi gerçəkliklərinin ifadə və təsdiqinə xidmət göstərir. Tədqiqatçının aşağıdakı fikirlərində bu cəhət təsdiqini belə tapır: "Xalqımızın qədim dastanlarından olan və təqribən 900 il bundan əvvəl meydana gəlmiş "Dədə Qorqud"un 2-ci

boyunda yadların vətənə olan hücumu, onu talan eləməsi və xalqın yurdu yadlardan təmizləməsi təsvir edilir. Oğuz xanı Qazanın sərkərdələri və yaxın adamları ova çıxır. Düşmən bundan istifadə edərək məmləkətə hücum edir və onu talan eləyir”(70, 208). Sitatda “Dədə Qorqud” dastanının yaranma tarixi ilə bağlı fikirdə mübahisə tərəfləri olsa da, dastanın milli tarixi proseslərlə bağlılığı diqqətdən yayınmır. Bildiyimiz kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud”un yaranma tarixi ilə əlaqədar ümummillə lider Heydər Əliyevin ölkə alimləri və beynəlxalq elmi-mədəni təşkilatlar qarşısında qaldırdığı məsələnin nəticəsi olaraq dastanın 1300 il bundan əvvəl yaranması təsdiqləndi. Təkcə Azərbaycan elmi ictimaiyyətinin deyil, ən mötəbər beynəlxalq mədəni qurum olan YUNESKO tərəfindən təsdiqlənən bu tarix ölkəmizdə bayram tədbiri kimi qeyd olunurdu. Bu mənada akademik M.İbrahimovun dastanın yaranma tarixini 900 il bundan əvvələ şamil etməsi hazırkı mərhələdə dəqiq tarix sayıla bilməz. Amma tarixi şəraiti də nəzərə almaq lazımdır. Yəni M.İbrahimovun dastanın tarixi ilə bağlı söylədiyi fikirlər sonrakı elmi araşdırmaların deyil, o dövrün elmi qənaətlərinə söykənirdi. Ancaq akademik M.İbrahimovun araşdırma və təhlillərində dastanın yaranma tarixindən çox qəhrəmanlıq motivləri, dastan qəhrəmanlarının yurd sevgisi və düşmənlə mübarizəsi qabarıq şəkildə yer almışdır. Məsələn, “Dədə Qorqud” dastanında Qaraca çobanın simasında sadə bir oğuz insanının qəlbindəki yurd sevgisi, vətəndən ötrü ölümə hazırlığı və s. cəhətlərə xüsusi yer ayrılır. Bildiyimiz kimi, Qazan xanın növbəti ov səyahəti zamanı tayfanın bütün igidləri Qazan xanı müşaiyyət edirlər. Yurdun boş olduğunu bilən düşmən Qazan xanın məmləkətinə hücum edir, məmləkəti talayır, qız-gəlmini əsir edir. Düşmən Qazan xanın qoyun sürülərini də ələ keçirmək məqsədi ilə hücumu keçir. Lakin Qaraca çobanın cəsarəti onlara sürünü ələ keçirməyə imkan vermir. Bunu gören düşmən hiyləyə əl atır və Qaraca çobanı ələ keçirmək üçün ona bəylik vəd edirlər, tək sürünü ələ keçirsinlər. Lakin Qaraca çoban onların vədlərini qəbul etmir və düşmənlə mübarizədə qalib gələrək elinin şərəfini qoruyur. Akademik Mirzə İbrahimov bu epizodla bağlı təhlillərində haqlı olaraq vurğunu əsl xalq qəhrəmanlığının tipik xüsusiyyətləri üzərində saxlayır. Yəni o, dastanda mövcud olan Qaraca çobanın simasında bəyliyi olmayan sadə insanların da qəhrəmanlığını türk insanları üçün tipik səciyyələndirir. M.İbrahimova görə vətən uşaqdan böyüyə, qadından kişiyyə hamıya məxsusdur. O vətən xoşbəxtdir ki, onun bütün insanları yaşadıkları torpaq üçün ölümə hazırdırlar. Ona görə də tədqiqatçı-alim Qaraca çobanın şücaətləri üzərində xüsusi dayanmaqla onun qəhrəmanlığını həm öyür, həm də bəylik şərəfinə layiq bilir. Dastanın məzmunundan göründüyü kimi düşmən Qaraca çobana qalib gələ bilmədiyi üçün onu ələ almaq məqsədi ilə bir çox vədlərlə yanaşı, ona bəylik də təklif edirlər. Bu cəhəti təhlil edərək M.İbrahimovun müəyyən hallara diqqəti gözdən yayınmır. O, oğuz (türk) igidinin şəhidliyi bəylikdən üstün tutması faktını xüsusi qabardır.

M.İbrahimov dastan qəhrəmanlarından danışarkən bir çox cəhətlərə xüsusi yer ayırır. Bu sırada qəhrəmanlarımızın nəhəng, qüvvətli, iradəli, qeyrətli və s. şəkildə verilməsi türk qəhrəmanlıq tarixinin əzəmətini göstərmək baxımından xarakterikdir. M.İbrahimov dastan qəhrəmanlarımızdan söz açarkən onların göstərdikləri qələbələrin xarakterinə də aydınlıq gətirir. O, türk qəhrəmanlarını çətinliklərə sinə gərən, ölümdən qorxmayan, hər cür qüvvələrlə mübarizə əzmində olan insanlar kimi səciyyələndirir. M.İbrahimov yüngül qələbələri türk dastan qəhrəmanları üçün səciyyəvi hesab etmir. Bu cür qələbələri qəhrəmanlarımız üçün nəinki xarakterik saymır, həm də onu qəhrəmanlarımıza təhqir bilir. Bu səbəbdən “Dədə Qorqud” qəhrəmanlarının igidliyi, mübarizəsi düşmənlə savaşda xarüqələri ilə seçilir və türk qəhrəmanlığının tipik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

Akademik M.İbrahimov “Dədə Qorqud” dastanlarında özünəməxsus yer alan adqoyma məsələlərinə də münasibət bildirir: “Dədə Qorqud” dastanlarındakı qəhrəmanlar düşmən başı kəsməyən, düşmən qanı tökməyənlərə ad qoymayırlar. Uşaqlar həddi-buluğa çatana qədər adsız yaşayır və hərgah buzaman qəhrəmanlıq göstərməsələr, dünyadan adsız da gedirdilər. Ta qədim zamanlardan davam edib gələn bu gözəl ənənə “Koroğlu” dastanında da əsas yer tutur. Koroğlu Osmanlı paşası Xotkarın qızı – öz sevgilisi Nigarı İstanbuldan Qıratın tərkinə alıb qaçırtdığı zaman dalısınca düşmən dəstələri tökülür. Koroğlu düşmən qabağından qaçmağı, davasız-qansız Nigarı götürüb getməyi özünə alçaqlıq hesab eləyir”(2, 209).

Bu yanaşması ilə M.İbrahimov türk ictimai-siyasi tarixinin, türk sosial həyat tərzinin, ictimai baxışlarının müəyyən məqamlarını təhlil mərkəzinə gətirir. Bu təhlildə biz yaşanmış türk tarixinin dastan tipində bir sıra psixoloji, ictimai baxışlara diqqət ayırmaqlı olur. Həqiqətən də, igidlik göstərib ad qazanmaq türk tarixinin müxtəlif məqamlarında aktualığı ilə seçilib. Burada igidləri ruhlandırmaq, fərqləndirmək və gələcək nəsillərə nümunə göstərmək əsas məqsəd daşmışdır. M.İbrahimov “Koroğlu” dastanında da bu cəhətin olduğunu vurğulamaqla yanaşı, problemə yanaşmasında türk qəhrəmanlıq ənənələrinə geniş yer verir. M.İbrahimov “Dədə Qorqud” qəhrəmanları ilə “Koroğlu” qəhrəmanları arasında ənənəvi bağlılığın mövcudluğuna da diqqət ayırır. “Koroğlu” qəhrəmanları da igidliyi ilə seçilən, yüngül qələbələrdən uzaq olan insanlar kimi təhlilə cəlb olunur.

Bununla bərabər ədibin “Dədə Qorqud” dastanındakı adqoyma ilə bağlı fikirlərə yanaşması bizə çox maraqlı faktlar verir.

Bilirik ki, “Dədə Qorqud” dastanında adqoyma çox mühüm motivdir. Dastandakı bu motiv tarixi gerçəkliyi inikas edir. Ad hər bir cəmiyyətdə mühüm hadisədir. “İgid ölür adı qalar”, “İgidin adı çıxınca canı çıxsax yaxşıdır” kimi atalar sözləri, ad günü kimi adətlər adqoymanın Azərbaycan cəmiyyətində mühüm rola malik olduğunu göstərir. Adqoyma bir adət, etnik mədəniyyət faktı kimi əski mifoloji görüşlərlə bağlıdır. C.Bəydili (Məmmədov) yazır: “Mifoloji görüşlərə əsasən, bir kimsənin və ya nəsnənin adının olması onun mövcudluğunun başlıca nişanıdır” (5, 13).

M.İbrahimovdan yuxarıda verdiyimiz sitatda “Dədə Qorqud” dastanlarındakı qəhrəmanlar düşmən başı kəsməyən, düşmən qanı tökməyənlərə ad qoymayırlar” fikri dastan reallığını əks etdirir. Ancaq eyni sözü ədibin “Uşaqlar həddi-buluğa çatana qədər adsız yaşayır və hərgah buzaman qəhrəmanlıq göstərməsələr, dünyadan adsız da gedirdilər” fikri haqqında demək olmur. Dastandan məlum olur ki, uşaqlar həddi-buluğa çatana qədər heç də adsız yaşamırdılar, onların uşaqlıq adları olurdu. Məsələn, “Bamsı Beyrək” boyunda Baybörənin oğlu baş kəsib, qan tökdükdən sonra ona adqoyma mərasimi keçirilir. Dədə Qorqud Baybörəyə müraciətlə deyir: “Sən oğlunu “Bamsam” deyü oxşarsan, bunun adı Boz ayğırılıq Bamsı Beyrək olsun! Adını bən dedim, yaşını Allah versün!” – dedi.” (6, 54)

Göründüyü kimi, oğuz igidlərinin həyatlarının müxtəlif dövrlərini əks etdirən adlar var idi. Baybörənin də oğlunun uşaqlıq adı Bamsı idi. Ad insanın cəmiyyətdə xüsusi işarəsidir. Bu işarənin olmaması mümkün deyildir. Fərdin bütün hallarda adı olmalıdır. Adsız heç bir varlıq ola bilməzdi. Burada, sadəcə olaraq, uşaqlıq adı ilə qəhrəmanlıq adını bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. İgidlərin baş kəsib, qan tökdükdən sonra aldıkları adlar onların qəhrəmanlıq (alplıq, qazi ərənlik) adlarıdır.

KAYNAKLAR

- 1.İbrahimov M. Əsərləri, 10 cilddə, I cild, Bakı: Yazıçı, 1978, 512 s.
- 2.İbrahimov M. Əsərləri, 10 cilddə, II cild, Bakı: Yazıçı, 1978, 504 s.
- 3.İbrahimov M. Əsərləri, 10 cilddə, III cild, Bakı: Yazıçı, 1979, 592 s.
- 4.İbrahimov M. Əsərləri , 10 cilddə, IV cild, Bakı: Yazıçı, 1979, 596 s.
- 5.İbrahimov M. Əsərləri, 10 cilddə, V cild, Bakı: Yazıçı, 1980, 339 s.
- 6.Məmmədov X. Ədəbiyyatşünaslıq abidəsi / Ədəbiyyat qəzeti, 11 noyabr, 2005, №45, səh.1

HƏMZƏ NİYAZİNİN BƏDİİ YARADICILIĞI ARTISTIC CREATION OF HAMZA NIYAZI

Prof. Dr. Elman Guliyev

Azərbaycan, Bakü

Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti

Türköloji merkezin Türk edebiyatı bölümünün başkanı

Orcid: 0000-0001-5413-9479

ÖZET

Müasir özbək ədəbiyyatının əsasını qoyan görkəmli simalardan biri Həmzə Niyazidir. O, mürəkkəb və məhsuldar həyat yolu keçmişdir. Həmzə Niyazi 1889-cu ildə Kokand şəhərində təbib ailəsində anadan olmuşdur. H.Niyazi əvvəlcəski tipli ibtidai məktəbdə, sonra isə mədrəsədə təhsil almışdır. Mədrəsədə olan təlim-tərbiyə onu qənaətləndirmədiyi üçün o, müstəqil şəkildə müəllimlik etmiş və biliyini zənginləşdirmişdir. H.Niyazi Nəvai, Babir, Firqət və digər bu kimi şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılığına dərinlən bələd olmuş, onların yaradıcılıq ideyalarından çox şey öyrənmiş və bütün həyatı boyu onları özünə müəllim hesab etmişdir.

H. Niyazi həm nəzm , həm də nəsr sahəsində qələmini sınaqmış və gözəl sənət nümunələri yaratmışdır.H.Niyazi dramaturgiya sahəsində böyük işlər görmüşdür. O, öz dramaları ilə özbək dramaturgiyasının əsasını qoymuşdur. H.Niyazi “Bəy və muzdur”, “Maysaranın işi”, “Muxtariyyət və avtonomiya”, “Kim haqlıdır”, “Daşkəndə səyahət”, “Fərqanə faciəsi”, “İstibdad qur-banları”, “Mart qurbanı Aynisa”, “Torpaq islahatı” və s. kimi 40-a yaxındram əsəri yazmışdır.

88

Anahtar kelimələr: H.Niyazi, şeir, nəsr, dramaturgiya, özbək

ABSTRACT

Hamza Niyazi is one of the prominent figures who laid the foundations of modern Uzbek literature. He has led a complicated and productive life. Hamza Niyazi was born in 1889 in the city of Kokand in the family of a doctor. H. Niyazi first studied in an old-style elementary school, and then in a madrasa. Since the education in the madrasah did not satisfy him, he read independently and enriched his knowledge. H. Niyazi was deeply acquainted with the life and creativity of Navai, Babir, Firqat and other such personalities, learned a lot from their creative ideas and considered them his teachers throughout his life.

H. Niyazi tried his hand in both poetry and prose and created beautiful art examples. H. Niyazi did great work in the field of dramaturgy. He laid the foundation of Uzbek drama with his dramas. H. Niyazi "Bey and Muzdur", "Maysara's work", "Autonomy and autonomy", "Who is right", "Journey to Dashkan", "Tragedy of Fergana", "Victims of tyranny", "March victim Aynisa", "Land" reform" etc. wrote about 40 drama works.

Key words: H. Niyazi, poetry, prose, dramaturgy, Uzbek

GİRİŞ

Həmzə Niyazi öz yaradıcılığı ilə müasir özbək ədəbiyyatının əsasını qoymuşdur. O, bədii yaradıcılığa 1905-ci ildən başlamışdır. H.Niyazi 1905-1909-cu illərdə klassik üslubda yazmışdır. Bu illərdə Şərq ənənəvi motivi kimi o da didaktikaya daha çox yer verirdi. Onun 1909-1913-cü illər yaradıcılığı həm forma, həm də məzmun baxımından fərqlənməyə başladı. Bu, bilavasitə H.Niyazinin dünyagörüşündə və həyata baxışlarında əmələ gələn dəyişikliklər ilə bağlı idi. Həmin illərdə şairin yaradıcılığında haqqa, ədalətə, mərifətə çağırış meylləri daha da güclənməyə başladı.

H.Niyazi yazmış olduğu təmsillərində janrın imkan və tələbləri daxilində etik-əxlaqi məsələlərə, dostluq, yoldaşlıq, düzgünlük və

s. problemlərə geniş müdaxilə edirdi. Məsələn, 1914-cü ildə yazılmış “Tısbəgə və Əqrəb” təmsili nəsihət və ibrətamiz fikirlərin təbliği baxımından xarakterikdir. Təmsildə əhd-vəfa qılıb tısbəgə ilə dostluq edənəqrəb az vaxt keçmədən bu əhdinə xilaf çıxır və çayı keçərkən tısbəgəni sancmağa başlayır. Tısbəgə bunun səbəbini soruşanda əqrəb cavab verir ki, bu mənim adətimdir, kiminlə dostluq edirsən, axırda xəyanət edibzəhərləmək istəyirəm. Ona görə də müəllif öz nəsihətlərini aşağıdakı kimi verir və əsərin də ideyasını buna bağlayır:

Budur son nəsihət: Gərək heç zaman, Əqrəblə yoldaşlıq etməsin insan.

Kim öz düşmənilə bağlayır ülfət, Yaradır özünə böyük fəlakət.

1914-1915-ci illərdə isə H.Niyazi sənətində etik-əxlaqi məsələlər geniş yer tutmaqla yanaşı, maarifçilik ideyalarının təbliği də xüsusi formada üzə çıxmağa başladı. Demək olar ki, 1917-ci ilə qədər onun yaradıcılığının əsas leytmotivini ardıcıl olaraq din, islama etiqad, haqqa, ədalətə, mərifətə və maarifləndirməyə çağırış təşkil edirdi.

H.Niyazinin 1915-1916-cı illərdə nəşr olunmuş ayrı-ayrı şeir və nəsr əsərlərində maarifçilik ideyalarına geniş yer verilmişdir. “Ağ gül”, “Qızıl gül”, “Sarı gül” şeir topluları və “Yeni səadət” adlı nəsr əsəri bu baxımdan xarakterikdir.

“Yeni səadət” əsərində müəllif Məryəm və Alimcanın simasında elmin, savadın insan həyatında oynadığı rolu göstərmişdir.

Əsərdə təsvir olunur ki, Qazibəyin ölümündən sonra onun oğlu Ab-duqəhhər atasından qalan sərvətdən səmərəli istifadə etmir. Ona görə də anası, həyat yoldaşı və övladlarını dolandıra bilmir və onları tərki edibbaşqa şəhərə gedir. Onun həyat yoldaşı Məryəm üzləşdiyi çətinliklərdən qorxmur. Övladlarını böyüdür və onların təlim-təربiyəsi ilə məşğul olur. Ana oğlu Alimcanı mətin, zəhmətsevər bir adam kimi təربiyə edir. Alimcan böyüyür və bir müəllimdən təhsil alır. O, bir ziyalı kimi yetişir. Bundan sonra o, Daşkəndin küçələrində ac-yalavac gözən atasını tapır və Kokanda gətirir. Bütün bunlardan sonra ailə öz bədbəxtliklərini arxada qoyaraq səadətli günlərinə qovuşur. Müəllif bilavasitə bunları elmin, savadın, maarifin insan həyatında oynadığı rolla bağlayır və demək istəyir ki, Alimcan öz atasından ona görə fərqlənir ki, o, savadlıdır, savadlı olduğu üçün də həyatın çətinliklərindən baş çıxarır, öz işini düzgün qurur. Folklor motivi və ideyaları H.Niyazi şeirində əsas yerlərdən birini tutur. Ümumiyyətlə, şair folklor janrından geniş faydalanmışdır. Onun

30-dan çox şeiri şifahi xalq şeiri əsasında yazılmışdır. Şairin “Kədərlənirəm” (1916) şeiri Vətən ayrılığı və bunun doğurduğu dərdi, kədəri özündə əks etdirən bir xalq nəğməsinə ithafən yazılmışdır. Şeirdə elindən, obasından, doğmalarından uzaq düşən bir insanın həsrətdən şam kimi yandığının şahidi olur və dərdinin böyüklüyünü duyuruq:

Nə vaxt üzüm səadətlə işıqlanacaq,

Bu göz yaşım öz elimdə quruyar ancaq. Fəqət hələ özüm kimi Vətəndən uzaq, Ürəklərə olub həyan, kədərlənirəm.

1918-ci ildən başlayaraq onun poeziyasında inqilabi ideyaların tərənnümünə geniş yer verildi. H.Niyazi sözün həqiqi mənasında Sovet hökumətinə bağlı olmuşdur. Ona görə də bu hökumətin tərənnümünə həsr edilmiş şeirlər onun yaradıcılığında silsilə təşkil edir. “Oyanın, fəhlələr”, “Biz fəhləyik”, “Yaşa, şura”, “Yaşasın sovetlər”, “İşçi baba”, “Oyanın” və s. şeirlərində yeni yaranmış cəmiyyətə rəğbət və məhəbbət bildirilir və adamların xoşbəxtliyi bu cəmiyyətlə bağlanır. Bir cəhətdə qeyd etmək lazımdır ki, H.Niyazi 1905-1909-cu illər yaradıcılığında dini, islami əqidələrə yüksək münasibət bildirmişdir. Məsələn, onun “Novruz” şeirində dinin, islami etiqadın inkarı yox, təsdiqi diqqəti cəlbedir. Yaradıcılığının sonrakı dövrlərində isə kommunist ideologiyasına uyduğu üçün dinə qarşı barışmaz mövqeyi özünü göstərməyə başladı.

Qalx ayağa, unudulmuş insan oğlu, Nə atalət, nə yorğunluq gərək deyil! Qoy rədd olsun əsrlərdən bizə qalan, O əmmamə, qara çadra hər zir-zibil!

H.Niyazi dramaturgiya sahəsində böyük işlər görmüşdür. O, öz dramları ilə özbək dramaturgiyasının əsasını qoymuşdur. H.Niyazi “Bəy və muzdur”, “Maysaranın işi”, “Muxtariyyət və avtonomiya”, “Kim haqlıdır”, “Daşkəndə səyahət”, “Fərqanə faciəsi”, “İstibdad qur-banları”, “Mart qurbanı Aynisa”, “Torpaq islahatı” və s. kimi 40-a yaxındram əsəri yazmışdır. Onun dramaturji fəaliyyəti bir çox tədqiqatçılar tərəfindən 1917-ci ildən sonrakı dövrlə əlaqələndirilsə də, əslində o, 1915-ci ildən etibarən bu sahədə qələmini sınaqdan çıxarmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, o, 1917-ci ilə qədər 4 səhnə əsəri yazmışdır. Bu illər arasında H.Niyazi “Zəhərli həyat və yaxud eşq qurbanları”, “Elm hidayəti”, “Molla Nurməmməd domlanın küfr xətası” və “Ölüm faciələri” adlı pyeslərini qələmə almışdır. H.Niyazi 1915-1917-ci illərdə yazmış olduğu bu əsərlərində xalqın zülm və istismardan tənqə gəldiyini göstərir və qurtuluş yolunun maariflənməsində olduğunu bildirirdi.

H.Niyazi dramaturgiyanın hər üç növündə əsərlər yazmışdır. “Bəy və muzdur” dramı, “Çadra sirləri” faciəsi və “Maysaranın işi” adlı komediyası onun özbək dramaturgiyasının bütün sahələrində xidmətinin böyüklüyündən xəbər verir. Bunlardan başqa o, “Qara saç” operasının da müəllifidir.

H.Niyazinin dramaturgiyasında əsas və başlıca yerlərdən birinin 1918-ci ildə yazdığı “Bəy və muzdur” dramı tutur. Əsərin ilk orijinal variantı əldə yoxdur. Daha doğrusu, hal-hazırda “Bəy və muzdur” dramının əldə olan nümunəsi 1939-cu ildə K.Yaşın tərəfindən tərtib olunan variantıdır. Çünki əsərin orijinalı naməlum səbəblərdən yoxa çıxmış və əsərlə bağlı ayrı-ayrı rəsmi və qeyri-rəsmi materiallar əsasında əsərin yeni variantı formalaşdırılmışdır.

Tədqiqatçıların və ayrı-ayrı sənət adamlarının rəyinə görə əsərin sonrakı variantı əvvəlki variantın-dan kəskin fərqlənir.

“Bəy və muzdur” dramı inqilab ərəfəsində özbək xalqının gərgin həyatından bəhs edir. Əsərdə qarşı-qarşıya duran iki böyük qüvvə təsvir olunur. Bunlardan biri kəndli zəhmətkeşlərdirsə, digəri bəylər və yuxarızümranın adamlarıdır. Birinci tərəfi Qafur, ikinci tərəfi Saleh bəy təmsil edir. Əsərdə göstərilir ki, Saleh bəyin bütün göstəriş və tələblərini söz-süz yerinə yetirən Qafur get-gedə bəyin əmrlərinə tabe olmaqdan boyunqaçırır. Çünki o hiss edir ki, bəy ədalətsiz və rəhmsizdir. Qafurun daxili etiraz və narazılıqlarını hiss edən bəy özünəməxsus siyasət yeridir. Guya heç nə olmamış kimi Qafuru özündən tam asılı vəziyyətə gətirir. Ona mənəvi zərbə vurmaq üçün həyat yoldaşı Cəmiləni ələ keçirmək istəyir. Müəyyən vaxtdan sonra padşaha qarşı üsyan etməkdə günahlandırılan Qafur Sibirə sürgün olunur. Bəy onun həyat yoldaşı Cəmiləni özünə arvad etmək fikrinə düşür. Əvvəlcə onu var-dövlətlə ələ keçirmə-yi planlaşdırır. Buna nail olmadıqda, zor yoluna əl atır. Lakin Cəmilə öznamusunu qoruyaraq, Qafura olan sədaqətini nümayiş etdirərək özünü zəhərləyir. Qafur Sibirdə siyasi cəhətdən xeyli fəallaşır. Sürgündən son- ra vətənə qayıdır. Əsərin sonunda Saleh bəy öz cəzasına çatır.

“Bəy və muzdur” dramında Qafur, Cəmilə və Gülbahar müsbət ob-

razlardır. Qafur get-gedə fəal mübarizə yolu seçən adama çevrilir. Beləki, o, əsərin əvvəlində bir cür, sonunda isə başqa cür təsir bağışlayır. Bu fərqlə onun siyasi fəallığının artması ilə müşahidə olunur.

Qafur yüksək mənəviyyatlı adamdır. O, öz sevgilisinə sadıqdır. Xalqın ağır həyat şəraitinə sonralar ciddi şəkildə etirazını bildirir. Onun əsərdə bir neçə dəfə xalqa müraciət etməsi buna parlaq misaldır.

Əsərdə Saleh bəy, Qədirqul minbaşı, Xanzadə, Qazı və digər bu kimi obrazlar özlərinin mənfi simaları ilə daim nifrət obyektinə çevrilirlər. Baxmayaraq ki, Saleh bəy böyük səlahiyyət və mənəb sahibidir, o, xalqın artıb-coşan qəzəbi qarşısında dayana bilmir. Məğlubiyyətə düçar olur. Müəllif bunu ona görə verir ki, həyatda nə qədər güclü və dövlətli ol-san da, öz zülmünlə haqqın, ədalətin qarşısında çox ömür sürməyəcəksən. “Bəy və muzdur” dramı özbək həyatının tarixi reallıqlarını əks etdirmək və bu tarixin müəyyən həqiqətlərini daha parlaq üzə çıxarmaq baxımından xarakterikdir.

Həmzə Niyazinin 1926-cı ildə yazdığı “Maysaranın işi” komedi- yası satirik ruhdadır. Folklor materialları əsasında yaradılmış bu satirikkomediya mənəviyyat məsələlərindən söhbət açır. Əsərdə vəfadarlıq, sevgi, sədaqət problemləri təbliğ olunur, saf sevgiyə əngəl törədən, məhəbbətə əyləncə gözü ilə baxan, onu oyuncağa çevirən bütün hallara qarşı kəskin etiraz bildirilir. Əsərdə Oyxon və Çöpon vəfa və sədaqət rəmzi olsalar da, əsərin baş qəhrəmanı Maysaradır.

Maysara hər şeydən əvvəl tədbirli və prinsipial obrazdır. Maysara öz ağıllı hərəkətləri və tədbirləri nəticəsində Çöpon və Oyxonun əsl məhəbbətləri arasında sədd çəkən yalançı aşıqları ifşa edir və onları komik vəziyyətdə saxlayır. Belə ki, Maysara gəlini Oyxona göz dikmiş Mollarözi və Hidayət xan kimi şəriət nümayəndələri və mənəb sahiblə-rini ifşa etmək üçün hiylə işlədir. Onların hər biri bir-birindən xəbərsiz Oyxonla görüşmək ümidilə Maysaranın evinə gəlir və Çöponun hadisə yerində görünməsi ilə rüsvay olub, biabircasına buradan gedirlər.

Komediyada xalq yaradıcılığı nümunələrindən geniş istifadə olunmuşdur. Belə ki, komediyada yerli-yerində xalq məsəl və mahnıların- dan istifadə edilməsi həm obrazların xarakterlərinin açılmasına, həm də əsərin dilinin sadə və təsirliliyinə gətirib çıxartmışdır.

“Maysaranın işi” komediyasının böyük səhnə uğuru olmuşdur. Bəstəkar Süleyman Yudakov bu komediya əsasında “Maysara” adlı operasını yaratmışdır.

Həmzə Niyazi “Çadra sirləri” (1927) faciəsində isə əski adət-ənənələrin təsir və təzyiqləri nəticəsində xoşbəxtlikləri qarşısında sədd çəkilmiş yeni yetmə qızların faciəsini göstərir. Və bunu əsərin baş qəhrəmanı Töləxanın simasında ümumiləşdirmişdir. O, Rüstəmi bir köndən minkönülə sevsə də, bədxah adamların pis əməlləri nəticəsində çətinliklərlə üzləşir və bəd niyyətlərin qurbanı olur. Yazıçı bütün bunları daha çox Mirzə Kərimlə bağlayır. Eyni zamanda əsərdə Mastura və Gülcan obrazlarından müəllif ifşa etmək istədiyi cəmiyyətin, dövrün iç üzünə açılması və onların ifşa edilməsi naminə məqsədli istifadə etmişdir. H. Niyazinin 1927-ci ilin fevral ayında yazdığı “Özbək qadın və qızlarına” adlı şeirində də köhnə adət və ənənələrin tənqidi və qadın azadlığı problemi öz əksini tapmışdır. Şair şeirdə çadranı ataraq məktəbə getmək tələbi ilə üzünü özbək qadınlarına tutub belə deyir:

Gül kimi çöhrəni aç, indi nümayan eylə! O qara pərdəni yırt, xarü pərişan eylə!

Məktəbə, əncümənə get ki, xəyalın açıla, Bidətin elmi hünərlə cigərin qan eylə!

Gülə dönsün gözəl, kölgədə solmuş sifətin, Bəzmi-elmi gəlişin ilə gülüstan eylə!

Həmzə Niyazi 20-ci illərdə bir-birinin ardınca “Yer islahatı”, “Martqurbanı Aynisa” və s. kimi kiçik həcmli səhnə əsərləri də yazmışdır. Bu əsərlərdə qadın azadlığı, yeni cəmiyyətin tərənnümü və torpaq islahatı məsələləri ön plana çəkilmişdir. Bu əsərlər daha çox təbliğat xarakterli əsərlərdir. Məsələn, müəllif “Yer islahatı”nda həm yeni cəmiyyətin mahiyyətini, həm də kəndlilərə torpaq verilməsi işinin əhəmiyyətini açıb göstərir.

İ. Niyazi kommunist ideologiyasına möhkəm bağlı olduğundan, problemlərin həlli yollarını məhz bu konsepsiya daxilində axtarmışdır. Bu da onun sənətində istər-istəməz müəyyən ziddiyyətlərə gətirib çıxarmışdır. Lakin onun yaradıcılığında ziddiyyətlər nə qədər olsa da, xalq həyatı ilə yaxınlıq və xalqın gələcək istək və arzularının tərənnümmeyli olduğu böyükdür.

KAYNAKLAR

1. Həmzə Niyazi. Əsərləri, 5 cildə, Daşkənd, 1988-1989.
2. Qədim Şərqi ədəbiyyatı. Bakı, “Azərbaycan Ensiklopediyası” NPB, 1999
3. Quliyev E. Müasir özbək ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1999.

THE ROLE OF THE WORKING ENVIRONMENT FOR OUR WELL-BEING

İrina-Ana DROBOT¹

¹Technical University of Civil Engineering Bucharest, Faculty of Engineering in Foreign Languages, Department of Foreign Languages and Communication, philology, education, ORCID number 0000-0002-2556-6233

Abstract

The purpose of this paper is to understand how a relaxed and friendly work environment can help us experience psychological well-being, together with professional sense of achievement. When we feel relaxed, we can focus easily, which can lead us to being more productive than if we were to work under too much pressure due to conflictual and tense relationships with our work colleagues and bosses. Tight deadlines sometimes cannot be avoided, and in this case pressures at work due to hostile relationships with our co-workers and employers can add to the problems. In addition, troubles in personal life can come on top of what we are facing at work. A friendly or at least relaxed and respectful atmosphere at work can make easier our professional activity. It can also help us be healthy from the point of view of psychological and physical well-being, as the two of them are interrelated, one affecting the other. We spend time both at work, as well as with family and friends, and work together with personal life make up our personality and define who we are. We invest time, emotion, and effort in both. Both involve relationships and the related issues coming from personal interaction.

Keywords: Stress Reduction, Mindfulness, Psychology

LITERARY LANGUAGE STYLES

EDEBİ DİLİN TARZLARI

Arzu Karimova Sabir kızı

Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi (Ü. Hacıbəyov-68), 0000-0002-2662-6015)

Özet

Makalede, üslubun (işlevsel üslubun) belirli bir toplumda, belirli bir dönemde tarihsel olarak gelişmiş bir edebi dil türü olarak kabul edildiği ve nispeten kapalı bir dilsel araçlar sistemi olarak çeşitli iletişim alanlarında sürekli ve bilinçli olarak kullanıldığı gerçeğinden bahsedilmektedir.

Anahtar kelimeler: edebi dil, dil normları, üslup, sistem, iletişim dili.

Abstract

The article mentions the fact that style (functional style) is considered as a type of literary language that has historically developed in a certain society, in a certain period, and is constantly and consciously used in various fields of communication as a relatively closed system of linguistic means.

Key words: literary language, language norms, style, system, language of communication.

ƏDƏBİ DİLİN ÜSLUBLARI

Üslub (funksional üslub) müəyyən bir cəmiyyətdə, müəyyən bir dövrdə tarixən inkişaf etmiş ədəbi dil növü sayılır və linqvistik vasitələrin nisbətən qapalı sistemi olaraq, ünsiyyətin müxtəlif sahələrində daim və şüurlu şəkildə istifadə olunur.

Ədəbi dil üslubları sisteminin inkişafı cəmiyyətin inkişafı ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Dilin inkişafının ilkin mərhələlərində (XIV-XV əsrlərdə) üslublar hələ tamamilə fərqlənmirdi. XVII əsrdə yalnız üç üslub fərqləndirilirdi və onlar: yüksək, orta və aşağı adlandırılırdı. Hazırda müasir Azərbaycan ədəbi dilində dörd üslub fərqləndirilir: elmi, rəsmi -işgüzar, publisistik və danışiq üslubları.

Funksional çeşidlərin aydın şəkildə fərqlənməsi ilə mükəmməl, şaxələnmiş stilistik sistem milli dilin yüksək inkişaf səviyyəsinin göstəricisidir və ədəbi dilin ən vacib xüsusiyyətidir.

Üslublar sistemini kodlaşdırılmış ədəbi dillərlə əlaqələndirməyə imkan verən əsas anlayış stilistik norma anlayışıdır. Stilistik normalar ictimai həyatın müəyyən bir sahəsində dilin faktiki istifadəsi üçün normalar və eyni zamanda qaydalar, habelə konkret kommunikativ vəzifələrə cavab verən nitq yaradıcılığı üsullarıdır.

Stilistik normalar üslubun üç əsas parametrinə aiddir: linqvistik vasitələrin seçimi, onların bir-biri ilə uyğunluq qaydaları, üslublararası və stilistik dil hadisələrinin özləri arasındakı əlaqələr.

Üslub elə olmalıdır ki, onda istifadə olunan vasitələr və onların təşkili lazımi kommunikativ effekti təmin etsin, yəni insan fəaliyyətinin müvafiq sahələrinə ən yaxşı şəkildə xidmət etsin.[1, 38-39]

Üslubi vasitələrin seçimi nitq situasiyası, yəni ünsiyyətin baş verdiyi şərait, danışan (yazıçı) ilə dinləyici (oxucu) arasındakı münasibət, həmçinin nitqin məzmunu və məqsədi ilə müəyyən edilir.

Hər bir funksional çeşid müəyyən linqvistik xüsusiyyətlərə (ilk növbədə lüğət və qrammatika) malikdir və həyatın digər sahələri ilə əlaqəli olan və özünəməxsus dil xüsusiyyətlərinə malik olan ədəbi dilin digər oxşar növləri ilə ziddiyyət təşkil edir.

Hər bir üslubda dil vasitələrinin əksəriyyəti neytral, üslublararasıdır. Hər bir funksional üslub həm yazılı, həm də şifahi formada mövcud ola bilər. Kitab üslubları üçün yazılı forma, danışq üslubları üçün şifahi forma üstünlük təşkil edir. Hər bir üsluba öz xüsusiyyətlərinə malik olan, lakin ümumi üslub yönümünə zidd olmayan müxtəlif janrlı əsərlər daxildir.

Elmi üslub ədəbi dilin elm, istehsal və təhsil sahəsinə xidmət edən funksional növlərindən biridir; müxtəlif janrlı xüsusi kitab mətnlərində həyata keçirilir.

Elmi üslub, ilk növbədə, elm sahəsi ilə, yəni insan fəaliyyətinin həmin sahəsi ilə əlaqələndirilir, vəzifəsi reallıq haqqında obyektiv biliklərin inkişafı və nəzəri dərk edilməsidir. Gerçəkliyin mənimsənilməsi yolu kimi elm ən ümumiləşdirilmiş, obyektiv olması ilə seçilir. Elm intellektual-konseptual düşüncə tərzii ilə xarakterizə olunur. Beləliklə, elmi üslubun əsas funksiyalarına aşağıdakılar daxildir: dünya haqqında məlumatların işlənməsi və təqdim edilməsi;

anlayışlar, obyektlər, hadisələr arasında məntiqi əlaqələrin qurulması (onların izahı).

Elmi üslubun əsas xüsusiyyətlərindən bəziləri bunlardır: məntiq, dəlil (argument); mücərrədlik (abstraksiya), obyektivlik, dəqiqlik (birmənalılıq), aydınlıq.

Rəsmi- işgüzar üslub. Rəsmi- işgüzar üslub diplomatik, hüquqi və inzibati münasibətlər sferalarına xidmət edən linqvistik vasitələrin məcmusudur, yəni dövlətlər arasında, dövlət daxilində, təşkilatlar arasında, təşkilat daxilində, fiziki şəxslə dövlət arasında və s. Onun əsas funksiyaları: informativ: mesajlar, sertifikatlar, rezyumelər, bəyanatlar, qeydlər və s. formasında həyata keçirilir; tənzimləyici-könüllü (imperativ): qanun, nizam və s. formada ən aydın şəkildə təmsil olunur.

Diqqət yetirsək görərik ki, bu üslub əsasən sənəd şəklində həyata keçirilir. Sənəd işgüzar sənəddir, insanların hərəkətlərini tənzimləyən və idarə edən mətnidir. Öz funksiyalarını (tənzimləmə və idarəetmə) uğurla yerinə yetirmək üçün sənəd: 1) hüquqi qüvvəyə malik olmalı, 2) dəqiq, aydın, yığcam olmalı və təfsirdə dəyişikliklərə (digər şərtlərə) yol verməməlidir.

Sənədin əsas icra forması kimi funksiyaları iş tərzinin aşağıdakı xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan verir: əsasən yazılı icra forması; öhdəliyin təqdim olunması (təqdimatın göstərişli, göstərişli tonu); təqdimatın spesifikliyi, dəqiqliyi, sözlərin birmənalılığı; məntiq və əsaslandırma; obyektivlik, şəxsiyyətsizlik; mətnin aşağı emosionallığı, bir növ "soyuqluq"; yüksək standartlaşdırma, stereotipli, klişe dil ifadəsi.

Publisist üslub. Publisist üslub ictimai-siyasi münasibətlərə xidmət edən funksional üslubdur. Kütləvi informasiya vasitələrində - jurnallarda, qəzetlərdə, radio və televiziya, eləcə də ictimai nətiqlik və parlament nitqində istifadə olunur.

Publisist üslublu mətnlərin əsas funksiyası sosial əhəmiyyətli xəbərləri çatdırmaq və onlara şərh vermək, hadisə və faktları qiymətləndirməkdir. Publisistik mətnləri bir sıra ümumi xüsusiyyətlərə malikdir: onların hamısı oxucularda (tamaşaçılarda) ötürülən informasiyaya müəyyən münasibətin yaradılması ilə bağlı təsiredici (təklifedici) xarakter daşıyır; müəyyən ideoloji sistemə uyğun yazılır və müəyyən ideoloji dəyərlər sisteminə əsaslanır; qərəzliliyi ilə seçilir, yəni jurnalist şüurlu şəkildə öz mətnini bu və ya digər ideyanın xidmətinə şamil edir; aydın subyektiv, qiymətləndirici başlanğıcı vardır.

Publisist üslub əsərdə hadisələrin seçilməsi, onların ictimai əhəmiyyəti ilə müəyyən edilir. Sosial əhəmiyyətli hadisələrə ictimai maraq doğuran hadisələr daxildir: bunlar dövlət başçılarının görüşləri, yeni qanunların qəbulu, teatrların premyeraları, idman tədbirləri və s. Onlar tez-tez təkrarlanan xarakter daşıyır, ona görə də bu hadisələr haqqında məlumat standartdır və onu işıqlandırarkən stereotipik ifadələrdən istifadə olunur (teatr mövsümü premyera ilə açılıb, komandalar arasında matç baş tutub). Jurnalistikada mətnlərin təsir funksiyası ifadəli və qiymətləndirici vasitələr sistemi vasitəsilə həyata keçirilir. Beləliklə, publisist üslubda daim ifadəlilik və standartlaşma birləşir.[1, 44]

Publisist üslub müəyyən sabit formalarda - janrlarda fəaliyyət göstərir. Ənənəvi olaraq, publisist üslub aşağıdakılara bölünür: məlumat xarakterli (qeyd, hesabat, müsahibə, hesabat); analitik (söhbət, məqalə, yazışma, icmal, rəy); bədii və publisistik (eskiz, esse, felyeton, broşür).

Məişət üslubu. Məişət üslubu gündəlik şifahi nitq üçün xarakterikdir; Üslub düşüncələrin, hissələrin, təcrübələrin mübadiləsinə, birgə fəaliyyətlərin təşkilinə xidmət edir - bu məqsəd parametrləri onun əsas funksiyasını müəyyənləşdirir.

Məişət üslubunun xüsusiyyətləri: əsasən şifahi icra forması (gündəlik xarakterli şəxsi yazışmalar istisna olmaqla); informasiyanın ötürülməsinin paralingvistik və ekstralingvistik vasitələrinin mühüm rolu - intonasiya, üz ifadələri, jestlər, duruşlar, göz ifadələri; nitqin kortəbiiyi (hazırlıqsızlığı): nitqin yaradılması və çatdırılması məqamları vaxtında ayrılır; ünsiyyətin asanlıığı, qeyri-rəsmi; lingvistik ifadənin emosionallığı və ekspressivliyi; nitqin spesifikliyi.

Funksional üslublar bəzən "nitq üslubları" adlanır və "dil üslubları" ilə ziddiyyət təşkil edir. Eyni zamanda, "dil üslubları"na danışıq, neytral üslublar da daxildir.

L.Y.Maksimova görə, bədii ədəbiyyatın dili müasir ədəbi dilin funksional üslubları sisteminə daxil deyil və o, milli dilin bədii ədəbiyyatın xüsusi müstəvisində estetik baxımdan proyeksiyasıdır. Bədii ədəbiyyatın dilində milli dilin bütün vasitələri işlənir və "əriyir" və onların çoxu sonradan "ədəbi vətəndaşlıq" hüququnu alır.[2, 11]

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Qurbanov A. "Azərbaycan dilinin onomologiyası", AMEA-nın nəşri, I cild (2 cildə). Bakı, 2019, 280 səh.
2. Filologiya məsələləri: nəzəriyyə və metodika, № 11, Bakı, 1992.

WHY ARE ADULT COLOURING BOOKS THERAPEUTIC**Îrina-Ana DROBOT¹****¹Technical University of Civil Engineering Bucharest, Faculty of Engineering in Foreign Languages, Department of Foreign Languages and Communication, philology, education, ORCID number 0000-0002-2556-6233****Abstract**

The purpose of this paper is to analyse reasons promoted by popular psychology articles online why adult coloring books can be considered therapeutic. It is, however, mentioned that they cannot replace actual therapy. These books offer benefits such as access to the currently widely popular and practiced at both personal and institutional level, mindfulness. Mindfulness is related to living in the present time, and being highly aware of personal emotions, needs and of what we are doing. This is because book colouring helps reduce stress. Heart rate and light depression can be improved through stress reduction through book colouring for adults. Colouring books for adults are said to promote creativity and self-efficacy. We could argue that creativity is a value already promoted at the level of societies nowadays through the world becoming increasingly individualistic. The individualistic dimension focused on the interests of the individual, as well as on promoting personal expression and, at a higher level, innovation. Book colouring can be correlated with mindfulness practices since it helps improve focus, which is what can get us to be very aware of what is going on at the present moment. In addition, focusing on the present can help us stay away from depression, which would appear once we are too anchored in the past, due to nostalgia, or feelings of loss, or too much thinking of the future, which can be a source of anxieties and of neglecting what is currently going on.

98

Keywords: Stress Reduction, Mindfulness, Well-Being

EDUCATING THE PUBLIC ON SIGN LANGUAGE

Haizet Benjamin

**Keningau Vocational College, Construction Technology Department, Keningau,
Malaysia**

Abstract

Creating an inclusive society that meets the needs of individuals with special needs is essential for fostering equality and compassion. This project focuses on educating the public about sign language to empower them to communicate effectively with people who have hearing impairments. By promoting sign language awareness, the initiative aims to break down the barriers that often isolate the hearing-impaired community, limiting their access to social interactions, job opportunities, and a better quality of life.

Through workshops and practical sessions, the project provides participants with essential sign language skills, enabling them to engage with the deaf and hard-of-hearing community. This not only improves social interactions but also enhances job security for individuals with hearing impairments, ensuring they are valued and included in the workforce.

The project also highlights the broader benefits of sign language education, fostering a more inclusive society where everyone can communicate and connect. By bridging the communication gap, the initiative helps create a community where individuals with hearing impairments can fully participate in daily life, contributing to a more diverse and cohesive society. Ultimately, the project strives to enhance the quality of life for those with hearing impairments by empowering them and those around them with the tools for effective communication.

99

Keywords: Inclusive, sign language, hearing impairment

BOOSTING YOUR CONFIDENCE FOR A BETTER YOU

Vitavenicea Layun

**Keningau Vocational College, Early Childhood Education Department, Keningau,
Malaysia**

Abstract

This project was designed as a self-help pep talk aimed at encouraging participants to build their confidence and composure in public speaking. The primary objective was to enhance participants' self-esteem and self-efficacy, crucial elements for effective communication. By focusing on public speaking, the project provided practical guidance and motivational support to help individuals overcome common anxieties and develop a more assured presence in front of an audience.

The initiative included a series of interactive workshops and discussions that equipped participants with essential public speaking skills. Techniques covered included managing nervousness, organizing thoughts clearly, and delivering presentations with poise. Participants were also encouraged to practice regularly and receive constructive feedback, which contributed to their growth and confidence.

By addressing both the psychological and practical aspects of public speaking, the project aimed to empower individuals to speak with greater confidence and clarity. The ultimate goal was to bolster participants' self-esteem and self-efficacy, enabling them to approach public speaking opportunities with a positive and resilient mindset. Through this project, participants were expected to gain the tools and confidence needed to succeed in various public speaking situations, enhancing their overall personal and professional development.

Keywords: Self-esteem, self-efficacy, public speech

**SINGLE PARENT'S CHILD: A SOCIOLOGICAL ANALYSIS ON STUDENTS
PURSUING HIGHER EDUCATION AT UNIVERSITY OF ESWATINI**

Ziya A. PATHAN

University of Eswatini

Orcid: 0009-0002-8542-1869

Ms. Simelane T. NOXOLO

University of Eswatini

ABSTRACT

Single parent hood has become a common phenomenon in the society and children are progressively being taken care of by only one parent. Based on empirical research, the study analyses the challenges encountered by single parent children pursuing higher education at University of Eswatini. The study looks at socio-economic and psychological challenges of being a child of single parent and its affect on their academic performance. The study applies both qualitative and quantitative research approach and semi-structured questionnaires were administered to 25 participants for investigation on the basis of purposive and snow ball sampling methods. The analysis of the study shows that single parent children indeed face challenges of which, the economic challenge is the most predominant one as compared to other challenges. However, despite these challenges, it was found that these children are performing academically well. It was also found that some single parents are able to solely take care of their children without any intricacy. It can be concluded that, in presence of lot of repercussions associated with a child of single parent, more especially economic ones which have a direct influence on academic endeavors. Despite these challenges it was found that the single parent children are doing quite well in their academics and are striving to achieve their educational goals inspite of various socio-psychological as well as their economic plight.

Keywords: Parent – Single parent – Single parent child – Separation – Academic performance - Challenges

USE OF REIKI IN PATIENTS RECEIVING HEMODIALYSIS HEMODİYALİZ ALAN HASTALARDA REİKİ KULLANIMI

Cansu YILMAZ¹

¹Öğretim Görevlisi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi, İç Hastalıkları Hemşireliği AD., 0000-0002-4305-3095

Özet

Kronik böbrek yetersizliği (KBY) çeşitli nedenlere bağlı olarak gelişen, üç aydan uzun süre devam eden, böbrek yapı ve fonksiyonlarındaki anormallikler olarak tanımlanan kalıcı nefron hasarıyla karakterize bir hastalıktır. KBY oranının dünya genelinde %10-16 arasında olduğu ve 500 milyondan fazla insanda görüldüğü tahmin edilmektedir. KBY tedavisinde yaygın kullanılan hemodiyaliz tedavisinin amacı üremik semptomları hafifletmek, yaşam kalitesini korumak ve artırmak, organ ve sistemlerin disfonksiyonunu azaltmak, morbidite ve mortalite oranlarını azaltmaktır ancak beraberinde de birçok komplikasyon ve yan etkiyi de getirmektedir. Bu etkiler; hipotansiyon, baş dönmesi, baş ağrısı, kaşıntı, sırt ağrısı, yorgunluk, depresyon, kas krampları, iştahsızlık, kaygı vb. semptomlardır. Bu semptomların giderilmesinde tıbbi tedaviyi destekleyici uygulamalardan yararlanmak hasta açısından olumlu sonuçlandığı görülmektedir. Reiki; Dr. Mikao Usui tarafından 19. yüzyılın sonlarında Japonya'da Tibet yazıtlarından keşfedilmiş insanı dengelediğine inanılan sağlayan çakralar üzerinden etki eden titreşimli bir enerji terapisi. Hemodiyaliz sırasında uygulanan Reikin bireylerin ağrı, yorgunluk, depresyon, konfor, anksiyete düzeyine olumlu etkisini olduğu, saptanmıştır.

Sonuç: Tamamlayıcı destekleyici sağlık uygulamalarından biri olan reiki kolay ve basit bir teknik olup herkes tarafından öğrenilebilen bir reiki uzmanında eğitimle elde edilen şifa tekniği olarak günümüzde hemodiyaliz hastalarının yaşadıkları sorunlara ışık olmaya başlamıştır. Maliyeti çok düşük, uygulaması kolay, konforlu bir sistem olan reiki ilerleyen yıllarda birçok hastalığın semptomunda tedavinin yan etkisinde kullanıldığına şahit olacağız diyebiliriz.

Anahtar Kelimeler: Hemodiyaliz, reiki, böbrek yetmezliği, tamamlayıcı destekleyici uygulamalar

Abstract

Chronic renal failure (CKD) is a disease characterized by permanent nephron damage, which is defined as abnormalities in the structure and function of the kidneys, which develop due to various reasons and continue for more than three months. It is estimated that the rate of CKD is between 10-16% worldwide and is seen in more than 500 million people. The aim of hemodialysis treatment, which is widely used in the treatment of CKD, is to alleviate uremic symptoms, maintain and increase the quality of life, reduce dysfunction of organs and systems, and reduce morbidity and mortality rates, but it also brings with it many complications and side

effects. These effects; hypotension, dizziness, headache, itching, back pain, fatigue, depression, muscle cramps, loss of appetite, anxiety, etc. symptoms. It is seen that using supportive applications to medical treatment in eliminating these symptoms has positive results for the patient. Reiki; It is a vibrational energy therapy that acts on the chakras that are believed to balance the person and was discovered by Dr. Mikao Usui in the late 19th century in Japan from Tibetan inscriptions. It has been determined that Reiki applied during hemodialysis has a positive effect on the pain, fatigue, depression, comfort and anxiety levels of individuals.

Conclusion: Reiki, one of the complementary supportive health applications, is an easy and simple technique and can be learned by everyone and has started to shed light on the problems experienced by hemodialysis patients today as a healing technique obtained with training from a reiki specialist. We can say that reiki, which is a very low-cost, easy-to-apply and comfortable system, will be used as a side effect of treatment for the symptoms of many diseases in the coming years.

Keywords: *Hemodialysis, reiki, renal failure, complementary supportive applications*

CURRENT DEVELOPMENTS IN DIABETES TREATMENT AND CARE

DİYABETİN TEDAVİ VE BAKIMINDA GÜNCEL GELİŞMELER

Cansu YILMAZ¹

¹Öğretim Görevlisi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi, İç Hastalıkları Hemşireliği AD., 0000-0002-4305-3095

Özet

Diyabetes Mellitus (DM), insülin eksikliği veya insülin salınımına karşı gelişen direnç sonucunda oluşan, dokuları organları sistemleri etkileyen, hiperglisemi ile karakterize, glukoz yönetiminin ötesinde çok faktörlü risk azaltma stratejileri ile sürekli tıbbi tedavi ve bakım gerektiren, ciddi komplikasyonlara ve yaşam kaybına neden olabilen küreselleşmiş bir tür kronik hastalıktır. DM tedavisinde; antidiyabetikler, insülin, egzersiz, diyet ve stres yönetimi birlikte kullanılmaktadır. Bu tedavi ve bakıma ilerleyen teknolojinin ürünlerinden olan mobil sağlık uygulamaları, insülin pompası, akıllı saat, giyilebilir inovatif aksesuarlar da günümüzde yerini almaya başlamaktadır. Diyabet hastalığının yönetiminde; glisemik kontrol, plazma glukoz düzeyi, fiziksel aktivite, dengeli beslenme gibi uygulamaların mobil-sağlık uygulamalarıyla sağlanabilmektedir. karbonhidrat sayımı tekniğini öğrenmiş ve bu teknikleri kullanmaya niyetli ve istekli olan hastalarda sürekli subkutan infüzyon şeklinde giden insülin pompası kullanılabilirken, diyabetik ayak komplikasyonunu önlemeye özel şok dalgası teknolojisine dayanan bir etki mekanizmasıyla cilt ve cilt altı yumuşak dokulardaki hasarlarda meydana gelen yaraların iyileşmesi üzerinde etkili darbeli hücre uyarısı yapan cihaz yaygınlaşmaya başlamıştır. Bir başka güncel tedavi yöntemi olarak; hasta yürürken uygulanan basınç sayesinde basınç ve sıcaklık anormalliklerini ölçen, giyilebilen ve yıkanabilen bir tekstil ürünü olan smart çorap tekstil ürünü; verileri analiz ederek, telefona yüklenen bir uygulama aracılığıyla hastaya uyarı gönderebilmektedir. Yine EDX110 olarak bilinen ayak tabanına yapıştırılan, nitrik oksit özelliği ile diyabetik ayak ülserlerini mevcut standart bakımdan daha hızlı ve etkili bir şekilde iyileştirerek, hastaneye başvuru ve hastanede kalış gün sayısını, amputasyon sayısını azaltmaktadır.

Sonuç: Sağlık sorunları tedavisi ve bakımında kullanılan teknoloji ürünleri, özelleştirilmiş yöntemler; sağlık hizmet verimliliğini arttırmada ve kalitenin yükseltilmesinde önemli etkenler arasında yer almaktadır. Dünya genelinde yapılan tüm çalışmalar sağlık hizmetlerinin kalitesini artırmak; tıbbi tedavi ve bakım standartlarını geliştirmek amacıyla yapılmaktadır. Dolayısıyla yapılan tüm çalışmalar günümüz diyabet hastaları için umut verici olup yaşam süresini artırıcı niteliktedir.

Anahtar Kelimeler: *Diyabet, sağlık, tedavi, teknoloji, yenili*

Abstract

Diabetes Mellitus (DM) is a globalized chronic disease that occurs as a result of insulin deficiency or resistance to insulin secretion, affects tissues, organs and systems, is characterized by hyperglycemia, requires continuous medical treatment and care with multifactorial risk reduction strategies beyond glucose management, and can cause serious complications and loss of life. In DM treatment; antidiabetics, insulin, exercise, diet and stress management are used together. Mobile health applications, insulin pumps, smart watches, wearable innovative accessories, which are products of advancing technology, are also starting to take their place today. In the management of diabetes; glycemic control, plasma glucose level, physical activity, balanced nutrition, etc. applications can be provided with mobile health applications. While an insulin pump that goes in the form of continuous subcutaneous infusion can be used in patients who have learned the carbohydrate counting technique and are willing and eager to use these techniques, a device that provides effective pulsed cell stimulation on the healing of wounds that occur in skin and subcutaneous soft tissue damage with an effect mechanism based on shock wave technology specific to preventing diabetic foot complications has started to become widespread. As another current treatment method; smart sock textile product, which is a wearable and washable textile product that measures pressure and temperature abnormalities thanks to the pressure applied while the patient is walking; can analyze the data and send a warning to the patient through an application loaded to the phone. Again, with its nitric oxide feature, which is attached to the sole of the foot known as EDX110, it heals diabetic foot ulcers faster and more effectively than the current standard care, reduces the number of hospital admissions and hospital stays, and the number of amputations.

Conclusion: Technology products used in the treatment and care of health problems, customized methods; are among the important factors in increasing the efficiency of health services and improving quality. All studies conducted worldwide are aimed at improving the quality of health services; improving medical treatment and care standards. Therefore, all studies conducted are promising for today's diabetic patients and are of a nature that increases life expectancy.

Keywords: *Diabetes, health, treatment, technology, innovation*

**EFFECT OF MACHINABILITY OF WE43 MAGNESIUM ALLOY ON SURFACE
QUALITY AND TOOL WEAR**
**WE43 MAGNEZYUM ALAŞIMININ İŞLENEBİLİRLİĞİNİN YÜZEY KALİTESİ VE
TAKIM AŞINMASINA ETKİSİ**

Süleyman Çınar ÇAĞAN¹

¹Dr. Arş. Gör, Mersin Üniversitesi, Konstrüksiyon ve İmalat,

0000-0002-5552-2135

Özet

Hafif metallerin kullanımı ve geliştirilmesi havacılık ve otomobil sanayi başta olmak üzere birçok sektörde enerji verimliliği ve çevresel sürdürülebilirlik için kritik bir öneme sahip olmaktadır. Malzeme teknolojisinin gelişmesiyle yüksek mukavemet ağırlık oranlarına ve düşük yoğunluğa sahip hafif metaller geliştirilmiştir. Bu malzemelerden biri olan WE43 magnezyum alaşımı, üstün mukavemet/ağırlık oranı, mekanik özellikleri ve korozyona karşı doğal yetenekleri nedeniyle büyük ilgi görmektedir. WE43 magnezyum alaşımı, bir yandan performansı en üst düzeye çıkarırken diğer yandan üretilmesi istenilen parçaların ağırlığını en aza indirmeyi amaçlayan yüksek teknoloji uygulamalarında giderek daha fazla kullanılmaktadır. Bu avantajlarının yanı sıra WE43'ün kullanımı, özellikle yüzey kalitesi ve takım aşınmasının bileşen parçalarının işlevsel performansı ve sonraki üretim sürecinin etkinliği üzerinde önemli etkilere sahip olması nedeniyle büyük endişe kaynağı olduğu işlenebilirlik açısından dezavantajlara sahiptir. Bu araştırma, WE43 magnezyum alaşımının farklı kesme hızı, ilerleme hızı ve kesme derinliği gibi kesme parametrelerinde tornalanmasında yüzey pürüzlülüğü ve takım aşınması üzerindeki etkileri incelemeyi amaçlamaktadır. Bu araştırmanın amacı, yukarıda belirtilen faktörleri sistematik olarak analiz etmek ve böylece bir ve aynı zamanda en iyi yüzey özelliklerini ve en yüksek takım ömrünü sağlayacak optimum teknik koşullara ulaşmaktır. Bu çalışmanın bulguları, WE43'ün hafifletme ve malzeme geliştirme potansiyeline sahip karmaşık mühendislik uygulamalarında kullanımının yaygınlaştırılmasında etkili olmaktadır. Bu nedenle, WE43'ün işlenmesiyle ilgili bu sorunların anlaşılması ve çözülmesi yoluyla, bu çalışma bu malzemenin işleme davranışının anlaşılmasını geliştirmeyi ve hem malzeme hem de yüzey kalitesi performanslarının kritik olduğu gelecek nesil mühendislik uygulamalarında uygulanmasını teşvik etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: WE43 magnezyum alaşımı, işlenebilirlik, yüzey kalitesi, takım aşınması

Abstract

The utilization and advancement of lightweight metals are essential for enhancing energy efficiency and promoting environmental sustainability in various industries, particularly in aerospace and automotive sectors. Advancements in materials technology have led to the

creation of lightweight metals that offer high strength to weight ratios and low density. WE43 magnesium alloy has garnered significant attention because of its excellent strength-to-weight ratio, mechanical characteristics, and inherent resistance to corrosion. WE43 magnesium alloy is being more commonly utilized in advanced applications that seek to enhance performance while reducing the weight of the manufactured components. In addition to these benefits, the utilization of WE43 also brings drawbacks, particularly in terms of machinability, as surface finish and tool wear are important issues that can greatly affect the functionality of component parts and the effectiveness of the manufacturing process that follows. The objective of this study is to investigate how varying cutting parameters like cutting speed, feed rate, and depth of cut affect surface roughness and tool wear when machining WE43 magnesium alloy. The goal of this study is to carefully examine the mentioned variables in order to achieve optimal technical settings that result in both top-quality surface characteristics and prolonged tool lifespan. The results of this research play a key role in promoting the adoption of WE43 in advanced engineering tasks with a focus on reducing weight and enhancing material properties. Hence, by addressing and solving these machining issues with WE43, the goal of this research is to enhance the understanding of the material's machining characteristics and encourage its use in future engineering applications where both material and surface quality are essential.

Keywords: WE43 magnesium alloy, machinability, surface quality, tool wear

LOYALTY MECHANISM FOR E-COMMERCE SYSTEMS AND MATHEMATICAL PROGRAMMING

Prof. Dr.Mitat Uysal, M.Ozan Uysal,Prof. Dr.Aynur Uysal, Rec.Assoc.Nurdanur Pehlivan
Dogus University

ABSTRACT

In this study, customer loyalty in commercial activities and especially in e-commerce and the ways to ensure it are examined. One of the most important processes in this regard is a computer program that works with correctly selected parameters.

Above, how a loyalty model can be created through mathematical programming has been examined with a small and simple example. The important thing here is,

- 1) Correct determination of model parameters
- 2) Determining realistic data ranges for the selected parameters.

Keywords:Loyalty,Linear programming,e-commerce,brand management,reward programs

INTRODUCTION

E-commerce loyalty programs have exploded in recent years. In an increasingly competitive environment and increasing research on the power of loyalty, nearly every online retailer now offers some form of loyalty program.

The following questions come to mind regarding this issue:

So what are the different types of loyalty programs? Why does your e-commerce store need this? And how can you ensure your loyalty program is successful?[1][2]

Strengthening the ties between brands and customers is now of great importance.

There is also the fact that more than 90% of “ companies offer some type of customer loyalty program.

It is also clear that customers love loyalty programs and will spend more with brands when they are a component of this program.

Around 80% of consumers have been part of at least one loyalty program. They shop at least 75% of the brands they are loyal to.[1][2]

The best loyalty programs see 15-25% annual revenue growth from customers who use them

In this article we will take an in-depth look at e-commerce loyalty programs, rewards programs, memberships and subscriptions.[3][4]

e-COMMERCE AND LOYALTY

Customer loyalty is the process of consistently choosing one brand over another. This is the result of a consistently positive customer experience and the appreciated value of the product or service the customer receives. In other words, it is an indicator of how effective and likely your current customer group is to continue shopping from your online store over time and recommend your brand.[5][6][7]

Business expansion depends on customer retention and customer loyalty, but these concepts are not interchangeable. Customer retention is an intermediate step on the path to customer loyalty.

If you adopt the following strategies, you increase your likelihood of creating followers by improving customer loyalty.[2]

1. Make customer service a priority

Brand perception and customer service are processes that run in parallel. Multiple positive encounters with empathetic, knowledgeable and effective representatives are a strong ingredient for customer loyalty[8][9]

2. Create personalized experiences

When customers interact with your brand, they expect those interactions to lead to more personalized communications. McKinsey found that 71% of consumers expect personalized interactions and 76% are disappointed when they don't get them.[2]

3. Create a subscription experience.

The subscription experience is one of the best ways to increase customer loyalty in e-commerce. Today's consumers want convenience and cost savings, two key benefits of subscription. In other words, the subscription nature creates customer loyalty because it makes it easier to manage shoppers' lives.[10][11]

4. Creating and using an e-Commerce loyalty program is one of the most important and mandatory things to do.

A customer loyalty program for e-commerce encourages customers to buy more by giving them certain rewards. These programs can enhance both subscription and one-time eCommerce business.

5. You must stay true to a cause your customers care about.

Loyal customers stick with a brand for its value as well as the quality of its products or services.[12][13]

6. Onboarding experience is very important for customers.

A fast pace and thorough engagement creates a strong first impression for first-time customers, creating a strong start to customer loyalty.[14][31]

7.If you use multi-channel e-commerce, you will gain a significant advantage.

Omni-channel communication will be an important element of loyalty in customer support. Omni-channel e-commerce has great value in increasing loyalty by providing a seamless e-Commerce shopping experience.[15][41]

8. It is very important to make corrections to the services after the purchase.

Most of the hard work of increasing eCommerce customer loyalty happens after the initial purchase. Brands that meet customer expectations in matters such as shipping and returns are much more advantageous than companies that give importance to pre-purchase.

9. Being active in asking for and responding to feedback will give you a significant advantage.

10. Building a community will pay off beyond your expectations.

One of the most effective methods of increasing customer loyalty in e-commerce is to create an online community. According to Clarus Commerce's 2022 Customer Loyalty Data Survey, 22% of survey respondents say a "strong sense of community" encourages them to remain loyal to a brand.[16][2]

MODELING WITH MATHEMATICAL PROGRAMMING

Building a customer loyalty model using linear programming involves defining the objectives, constraints, and decision variables to maximize loyalty while adhering to budget constraints or other limitations. The following is a simplified example of how you can create a customer loyalty model using linear programming .[17][35]

Problem Statement: Suppose you have a budget constraint and want to maximize customer loyalty by offering two types of incentives: discounts and gift cards. The objective is to allocate the budget optimally between these incentives to maximize loyalty.[18][29]

Decision Variables:

- Let **B** be the budget allocated for discounts.
- Let **G** be the budget allocated for gift cards.

Objective Function: Maximize loyalty, which can be represented as: Maximize $Z = 20 * B + 15 * G$ Here, 20 and 15 are the average loyalty benefits (extra spending) for discounts and gift cards, respectively.

Constraints:

1. Budget Constraint: The total budget should not exceed a given limit (e.g., 1000 \$):

$$5 * B + 10 * G \leq 1000$$

2. Non-negativity Constraint: The budget allocated to each incentive should be non-negative:

$$B \geq 0 \quad G \geq 0$$

MATHEMATICAL MODEL

Bu problemi çözmek için bir Python kodu geliştirilmiş ve icra edilmiştir.

Python Code: You can use the `linprog` function from the `scipy.optimize` library to solve this linear programming problem in Python. The code is below:

```
from scipy.optimize import linprog

# Objective function coefficients (loyalty benefits)
c = [-20, -15] # Maximize: Z = 20 * D + 15 * G

# Coefficients matrix for the inequality constraint (budget constraint)
A = [[5, 10]] # 5 * D + 10 * G ≤ 1000
b = [1000] # Right-hand side of the inequality

# Bounds for decision variables (non-negativity constraint)
x_bounds = [(0, None), (0, None)] # D, G should be non-negative

# Solve the linear programming problem
result = linprog(c, A_ub=A, b_ub=b, bounds=x_bounds, method="highs")

if result.success:
    optimal_discount_budget, optimal_gift_card_budget = result.x
    max_loyalty = -result.fun # Convert to maximization problem
    print("Optimal Budget Allocation:")
    print(f"Discount Budget: {optimal_discount_budget}")
    print(f"Gift Card Budget: {optimal_gift_card_budget}")
    print(f"Maximum Loyalty: {max_loyalty}")
else:
    print("Optimization failed. Check the problem constraints.")
```

111

This code formulates and solves the customer loyalty optimization problem using linear programming. It computes the optimal budget allocation and maximum loyalty benefit. You can adjust the coefficients, budget limits, or other parameters to fit your specific business needs.[19][35][36]

NUMERICAL RESULTS

The Python code for the model given above was run and the following results were obtained:

Optimal Budget Allocation:

Discount Budget: 200.0

Gift Card Budget: 0.0

Maximum Loyalty: 4000.0

It is obvious that different results will be obtained for different values of these parameters. For example, the following code output is based on the coefficients of B and G being 15 and 18:

Optimal Budget Allocation:

Discount Budget: 125.0

Gift Card Budget: 0.0

Maximum Loyalty: 2500.0

CONCUSION AND FUTURE STUDIES

In this study, customer loyalty in commercial activities and especially in e-commerce and the ways to ensure it are examined. One of the most important processes in this regard is a computer program that works with correctly selected parameters.[22][38]

Above, how a loyalty model can be created through mathematical programming has been examined with a small and simple example. The important thing here is,

- 1) Correct determination of model parameters
- 2) Determining realistic data ranges for the selected parameters.

When these two issues are realized, the loyalty computer program can be used like a laboratory.

In our future work, we will strive to develop a program with these features.

REFERENCES

[1].<https://queue-it.com/blog/ecommerce-loyalty-programs/>

[2]<https://www.ordergroove.com/blog/customer-loyalty-in-ecommerce/>

[3] Chung-Lien Pan;Xin Bai;Fengyi Li;Danling Zhang;Hai Chen;Qiting Lai," How Business Intelligence Enables E-commerce: Breaking the Traditional E-commerce Mode and Driving the Transformation of Digital Economy",(2021) 2nd International Conference on E-Commerce and Internet Technology (ECIT)

[4] Shofiya Arrahmani;Yusuf Durachman;Eva Khudzaeva;Usep Abdul Matin;Kusmana," Transactional Quality, Relational Quality and Customer Loyalty Aspects in Transactional E-commerce", 2020 8th International Conference on Cyber and IT Service Management (CITSM)

[5] Rahman Prasetyo; Siti Norida Wahab, Predicting E-commerce Consumers' Loyalty Through the Lens of Protection Motivation Theory, 2022 International Conference on Data Analytics for Business and Industry (ICDABI)

<https://www.digitalcommerce360.com/article/global-ecommerce-sales/>. 2021.

[6] L.I. Labrecque, E. Markos, K. Swani, and P. Peña, "When data security goes wrong: Examining the impact of stress, social contract violation, and data type on consumer coping responses following a data breach", *Journal of Business Research*, 135, pp. 559-571. doi:10.1016/j.jbusres.2021.06.054. 2021.

[7] A. Scroxton, "Accessories store Claire's hit by Magecart credit card fraudsters", shorturl.at/apRT8. 2020.

[8] A.M.I. Aqil, "Alleged breach of BPJS data points to Indonesia's weak data protection: Experts", shorturl.at/gJLQX. 2021.

[9] Y.L. Gao, L. Zhang, and W. Wei, "The effect of perceived error stability, brand perception, and relationship norms on consumer reaction to data breaches", *International Journal of Hospitality Management*, 94, 102802. doi:10.1016/j.ijhm.2020.102802. 2021.

[10] S. Ismail, R.K. Nair, R. Sham, and S.N. Wahab, "Impacts of Online Social Media on Investment Decision in Malaysia", *Indian Journal of Public Health Research & Development*, 9(11), pp. 1241-1246. 2018.

[11] R.W. Rogers, "A protection motivation theory of fear appeals and attitude change", *The Journal of Psychology*, 91(1), pp. 93-114. 1975.

[12] R. van Bavel, N. Rodríguez-Priego, J. Vila, and P. Briggs, "Using protection motivation theory in the design of nudges to improve online security behavior", *International Journal of Human-Computer Studies*, 123, pp. 29-39. doi:10.1016/j.ijhcs.2018.11.003. 2019.

[13] A.D. Giwah, L. Wang, Y. Levy, and I. Hur, "Empirical assessment of mobile device users' information security behavior towards data breach: Leveraging protection motivation theory", *Journal of Intellectual Capital*, 21(2), pp. 215-233. 2019.

[14] R. Torten, C. Reaiche, and S. Boyle, "The impact of security awareness on information technology professionals' behavior", *Computers & Security*, 79, pp. 68-79. doi:10.1016/j.cose.2018.08.007. 2018.

[15] J.S. Teoh, and A.S. Shibghatullah, "Developing Machine Learning and Deep Learning Models for Customer Churn Prediction in Telecommunication Industry", *Proceedings of International Conference on Artificial Life and Robotics*, pp. 533-539. 2022.

[16] J. Kim, K. Yang, J. Min, and B. White, "Hope, Fear, and Consumer Behavioral Change amid COVID-19: Application of Protection Motivation Theory", *International Journal of Consumer Studies*, 46(2), pp. 558-574. 2021.

[17] Warniancy Ariesty; Rini Kurnia Sari, The Effect of Information Quality, Trust and Satisfaction to E-Commerce Customer Loyalty in Sharing Economy Activities, 2021 7th

International Conference on Electrical, Electronics and Information Engineering (ICEEIE)

[18] L. Zvolska, M. Lehner, Y. Voytenko, O. Mont, A. Plepys, "Urban sharing in smart cities: the cases of Berlin and London," *Local Environment*, p. 1–18, 2018, 10.1080/13549839.2018.1463978.

[19] T. Clauss, P. Harengel, M. Hock, "The perception of value of platform-based business models in the sharing economy: determining the drivers of user loyalty". *Review of Managerial Science*, 2018, 10.1007/s11846- 018-0313-0.

[20] H. Henten and M. Windekilde, "Transaction costs and the sharing economy". vol. 18 (1), p. 1–15, 2016.

[21] M. Möhlmann, "Collaborative consumption: Determinants of satisfaction and the likelihood of using a sharing economy option again", *Journal of Consumer Behaviour*, vol. 14 No. 3, pp. 193-207, 2015.

[22] F. Cheung, and M. To, "The influence of the propensity to trust on mobile users' attitudes toward in-app advertisements: An extension of the theory of planned behavior," *Computers in Human Behavior*, vol. 76, p. 102-111, 2017.

[23] M. Skordoulis, L. Kaskouta, Miltiadis and Dimitris, "E- commerce and e-customer Satisfaction during the economic crisis," *J. International Business and Entrepreneurship Development*, vol. 11, no. 1, 2018.

[24] M. Ritter and H. Schanz, "The sharing economy: A comprehensive business model framework," *Journal of Cleaner Production*, 2019, 10.1016/j.jclepro.2018.12.154. 114

[25] C. Boyd and K. Jan, "Ride On! Mobility Business Models for the Sharing Economy," *Organization & Environment*, vol. 27(3), p. 279–296, 2014, 10.1177/1086026614546199

[26] M. Ghasemaghahi and K. Hassanein, "A macro model of online information quality perceptions: A review and synthesis of the literature," *Computers in Human Behavior*, vol 55, p. 972-991, 2016.

[27] T. Nguyen, "Developing and validating five-construct model of customer satisfaction in beauty and cosmetic E-commerce," *Heliyon* 6, e04887, 2020.

[28] H. Zhao, "Information quality or entities' interactivity? Understanding the determinants of social network-based brand community participation," *Future Internet*, vol. 11, p. 87, 2019.

[29] C. Ranganathan, S. Ganapathy, "Key dimensions of business-to-consumer websites," *Inf. Manag*, vo. 39, p. 457–465, 2017.

[30] S. Kim, H. Park, "Effects of various characteristics of social commerce (s-commerce) on consumers' trust and trust performance," *Int. J. Inf. Manag*, vol. 33, p.318– 332, 2013.

[31] **Surjandy;Cadelina Cassandra," The Effect of Using Chatbots at e-Commerce Services of Customer Satisfaction, Trust, and Loyalty", 2023 International Conference on Computer, Control, Informatics and its Applications (IC3INA)**

- [32] P. K. Tan and C. M. Lim, "Factors That Affect User Satisfaction of Using E-Commerce Chatbot : A Study on Generation Z," *International Journal of Business and Technology Management*, vol. 5, no. 1, pp. 292–303, 2023.
- [33] B. Wibowo, H. Clarissa, and D. Suhartono, "The Application of Chatbot for Customer Service in E-Commerce," *Engineering, MAThematics and Computer Science (EMACS) Journal*, vol. 2, no. 3, pp. 91–95, 2020, doi: 10.21512/emacsjournal.v2i3.6531.
- [34] A. R. D. B. Landim et al., "Chatbot design approaches for fashion E-commerce: an interdisciplinary review," *International Journal of Fashion Design, Technology and Education*, vol. 15, no. 2, pp. 200–210, 2022, doi: 10.1080/17543266.2021.1990417.
- [35] M. Mamatha and C. Sudha, "Chatbot for E-Commerce Assistance : based on RASA," *Turkish Journal of Computer and Mathematics Education*, vol. 12, no. 11, pp. 6173–6179, 2021.
- [36] J. Hair, C. L. Hollingsworth, A. B. Randolph, and A. Y. L. Chong, "An updated and expanded assessment of PLS-SEM in information systems research," *Industrial Management & Data Systems*, vol. 117, no. 3, pp. 442–458, Apr. 2017, doi: 10.1108/IMDS-04-2016-0130.
- [37] M. A. Pratama, R. P. S. Siregar, and S. O. Sihombing, "The Effect of Consumer-Based Brand Equity and Satisfaction on Loyalty: An Empirical Study," *Jurnal Economia*, vol. 15, no. 2, pp. 275–291, 2019, doi: 10.21831/economia.v15i2.27314.
- [38] Prateek Kalia, Dr Richa Arora, and Sibongiseni Kumalo, "E- service quality, consumer satisfaction and future purchase intentions in e-retail," *e-Service Journal*, vol. 10, no. 1, p. 24, 2016, doi: 10.2979/eservicej.10.1.02.
- [39] J. Singh and D. Sirdeshmukh, "Agency and trust mechanisms in consumer satisfaction and loyalty judgments," *Journal of the Academy of Marketing Science*, vol. 28, no. 1, pp. 150–167, 2000, doi: 10.1177/0092070300281014.
- [40] V. Sundaram, D. Ramkumar, and P. Shankar, "Impact of E- Service Quality on Customer Satisfaction and Loyalty Empirical Study in India Online Business," *Kinerja*, vol. 21, no. 1, p. 48, 2017, doi: 10.24002/kinerja.v21i1.1034.
- [41] S. A. Qalati, E. G. Vela, W. Li, S. A. Dakhan, T. T. Hong Thuy, and S. H. Merani, "Effects of perceived service quality, website quality, and reputation on purchase intention: The mediating and moderating roles of trust and perceived risk in online shopping," *Cogent Business & Management*, vol. 8, no. 1, p. 1869363, Jan. 2021, doi: 10.1080/23311975.2020.1869363.

RIESZ OPERATORS AND PERTURBATION IDEALS

HASSAN ZARIOUH

Department of Mathematics (CRMEF-Oujda), Oujda 60000, Morocco.

Mustapha Sarih

**Department of Mathematics, Science faculty, Moulay Ismail University, Meknès,
Morocco.**

Mohamed Bendaoud

Department of Mathematics, Moulay Ismail University, Meknès, Morocco.

ABSTRACT:

This paper is a general survey on Riesz operator theory on infinite dimensional complex Banach spaces. We also outline a new approach to the study of the containment relationships which exists between some well-known perturbation ideals starting from some recent characterizations, due to the author of the class of all Riesz operators and of the ideal of all inessential operators.

REFERENCES:

- [1] Aiena P., Peña P.: Variations on Weyl's theorem. *J. Math. Anal. Appl.* **324**, 566–579 (2006)
- [2] Berkani M., Zariouh H.: Extended Weyl type theorems. *Mathematica Bohemica* **134**, 4 369–378 (2009)

**PHYTOCHEMICAL STUDY AND EVALUATION OF THE ANTIOXYDANT
POTENSIAL OF *MOLTZIA CILIATA***

Djohaina Makhoul¹, Soumia Mouffouk¹, Chaima Mouffouk^{1,2} and Hamada Haba¹

¹*Laboratory of Chemistry and Environmental Chemistry (LCCE), Department of Chemistry, Faculty of Matter Sciences, Batna-1 University, 05000 Batna, Algeria.*

²*Department of Pharmacy, Faculty of Medicine, University of Batna 2 Mustapha Benboulaïd, 05000 Batna, Algeria.*

Abstract

Over the centuries, humans use different types of therapeutic plants to treat or cure diseases. Boraginaceae family is known as a medicinal plant classified in dicotyledons, and *Moltzia ciliata* is one of the species that belong to this family. The aim of this study was to evaluate the potential of the antioxidant activity of the species extracts and confirm the phytochemical constituents. The whole plant was macerated with an hydroalcoholic solution for 72 hours, then the filtrate obtained was concentrated in 50 C°. Indeed liquid/liquid extraction was realized by the solvents petroleum ether (PE), ethyl acetate (EtOAc) and n-butanol BuOH, moreover phytochemical screening was conducted to detect the presence or absence of different classes of biomolecules in extracts previously obtained from the species using various protocols and reagents. The antioxidant activity was tested using DPPH radical scavenging essay, the reaction mixture was allowed to stand for 30 minutes and it was conducted using a spectrophotometer (517 nm). The results of the DPPH test are represented in IC50 and compared to several reference molecules (BHA, BHT, α -Tocopherol, tannic and ascorbic acids) prove the strong effect for the *M.ciliata* extracts.

117

Keywords: Boraginaceae, antioxidant activity, biomolecules, DPPH, ascorbic acid.

IN VITRO EVALUATION OF THE CYTOTOXICITY AND ANTIOXIDANT ACTIVITY OF THE PETROLIUM ETHER EXTRACTION OF MEDICINAL SPECIES**Djoughaina Makhoul¹, Soumia Mouffouk¹, Chaima Mouffouk^{1,2} and Hamada Haba¹**

¹*Laboratory of Chemistry and Environmental Chemistry (LCCE), Department of Chemistry, Faculty of Matter Sciences, Batna-1 University, 05000 Batna, Algeria.*

²*Department of Pharmacy, Faculty of Medicine, University of Batna 2 Mustapha Benboulaïd, 05000 Batna, Algeria.*

Abstract

The present work represents the phytochemical screening of the petroleum ether (PE) extract from the medicinal species *M.ciliata* where the results show the presence of diverse biomolecules including sterols, terpanoids, alkaloids. Moreover, two known secondary metabolites namely β -sitosterol and Daucosterol were isolated by using various chromatographic techniques including column at first step, then the precipitation in organic solvents then keep follow their purity with the Thin layer chromatography (TLC). The antioxidant activity was evaluated on DPPH Free Radical Scavenging (2,2-diphenyl-1-picrylhydrazyl) and Ferric Reducing Antioxidant Power Assay (FRAP) using different concentrations of petroleum ether extract dissolved in methanol, the results are represented in IC₅₀ and the essays were conducted using a spectrophotometer (517 nm, 700 nm respectively). The cytotoxicity of the petroleum ether was tested according to brine shrimp lethality test and the results determined in term of LC₅₀ (lethality concentration).

118

Keywords: biomolecules, antioxidant activity, FRAP, chromatography, cytotoxicity.

IMPROVING THE FRACTURE CHARACTERISTICS OF STRUCTURAL ADHESIVES USING GLASS MICROFIBER ADDITIONS

Miguel A. Rocha¹, Raul D.S.G. Campilho^{1,2*}

^{*1}Department of Mechanical Engineering, ISEP – School of Engineering, Polytechnic Institute of Porto, R. Dr. António Bernardino de Almeida, 431, 4200-072 Porto, Portugal.

²Institute of Science and Innovation in Mechanical and Industrial Engineering (branch Faculty of Engineering of University of Porto), Rua Dr. Roberto Frias, 400, 4200-465 Porto, Portugal. ORCID: 0000-0003-4167-4434

Abstract:

This work covers the numerical modelling of the behaviour of structural adhesive joints with adhesives reinforced with glass microfibers. The Double-Cantilever Beam (DCB) and End-Notched Flexure (ENF) tests were carried out for the characterization of tensile and shear behaviour, respectively, aiming at the design of cohesive laws of the adhesive with varied concentrations of glass microfibers. These laws will be used in numerical models using Cohesive Zone Models (CZM) to predict the behaviour and strength of adhesive joints. The study focuses on the effect that the addition of glass microfibers may have on the variation of tensile (G_{IC}) and shear fracture toughness (G_{IIC}) of the adhesive in question, i.e., SikaForce[®] 803. The results of parameters such as maximum load (P_{max}), maximum displacement (δ_{max}) and displacement at maximum load (δP_{max}) are analysed. The considered fiberglass mass concentrations are 0%, 0.15%, 0.35% and 0.55%. After obtaining the numerical P - δ curves and comparing them with the experimental curves, it was found that these showed a reasonable approximation. In more detail, the values obtained by the triangular MDC exhibited a quite similar stiffness to the values obtained by the experimental tests (especially the DCB test), together with P_{max} and δP_{max} .

Keywords: Adhesive, Adhesive Modification, Finite Element Method, Cohesive Zone Modelling, Glass Microfibers.

EVALUATION OF DIFFERENT ADHESIVE JOINT PROPOSALS FOR CANOEING BOAT MANUFACTURING**João C.M. Santos¹, Raul D.S.G. Campilho^{1,2*}**

^{*1}Department of Mechanical Engineering, ISEP – School of Engineering, Polytechnic Institute of Porto, R. Dr. António Bernardino de Almeida, 431, 4200-072 Porto, Portugal.

²Institute of Science and Innovation in Mechanical and Industrial Engineering (branch Faculty of Engineering of University of Porto), Rua Dr. Roberto Frias, 400, 4200-465 Porto, Portugal.

ORCID: 0000-0003-4167-4434**Abstract:**

Canoeing is a nautical sport that appeared in history thousands of years ago simply as a means of survival. Nowadays, this sport is practiced all over the world as a hobby or as a means of competition. Given the desire to improve the quality of construction and performance of boats, currently their manufacture is focused on the use of composite materials. Although there are countless ways to join the different components that exist, the one that stands out the most is adhesive bonding. On the other hand, for a manufacturing company of these boats to remain competitive in the market, it is required the continuous improvement of these joints in terms of strength and manufacturing cost. In this work, an adhesive joint existing in a canoeing boat is numerically studied, more specifically the joint between the hull and the deck of a kayak. To evaluate the performance of this adhesive joint, it is necessary to know the types of materials implicit in this type of joint, as well as the main geometric parameters. Initially, the adhesive used was tensile tested with bulk adhesive specimens and the respective data was processed to obtain the material parameters required for the analysis. To achieve the goal of this work, a numerical analysis is performed, in which the existing joint configuration was tested, different geometric changes were analysed and different types of adhesives that can bring improved properties to this adhesive bond were considered. The numerical work consisted of an elastic stress analysis of the adhesive layer and prediction of stiffness and strength, by cohesive zone modelling (CZM), using the ABAQUS[®] software. To use the CZM to study the different joint configurations, a prior validation of the technique was performed with experimental data obtained in a previous work. Initially, this numerical study enabled to successfully validate the CZM and, then, to numerically evaluate the influence of geometric changes according to different adhesive types, allowing the verification of which geometry best adapts to each adhesive type that was considered.

Keywords: Canoeing, Adhesive joints, Structural adhesive, Composites, Numerical modelling, Finite element method, Cohesive zone model.

RESTRUCTURING AND INSTITUTIONALIZATION IN HIGHER EDUCATION**YÜKSEKÖĞRETİMDE YENİDEN YAPILANMA VE KURUMSALLAŞMA****ELİF DAŞCI SÖNMEZ****Aksaray Üniversitesi Eğitim Bilimleri Bölümü****Özet**

Üniversitelerde yeniden yapılanma ve kurumsallaşma, sürdürülebilirlik ve rekabet gücünün artırılması açısından kritik bir öneme sahiptir. Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de 2006 yılı ve sonrasında kurulan kamu üniversitelerinin kurumsallaşma süreçlerini inceleyen çalışmaları doküman analizi yöntemiyle incelemektedir. Yapılan taramalar sonucu 3 tez ve 3 makale çalışma kapsamına dâhil edilerek incelenmiştir. Elde edilen bulgular, üniversitelerde yeniden yapılanma ve kurumsallaşmaya yönelik algının genellikle orta düzeyde olduğunu göstermektedir. Yeniden yapılanma ve kurumsallaşmaya engel olan faktörler genel olarak, dayanışma, yardımlaşma ve iş birliğinin eksikliği, kurum içindeki güven ve adalet duygusunun zayıflığı çalışanlar arasındaki bütünleşme ve sosyalleşmenin sağlanamaması, değişime olan direnç, fiziki yapının yetersizliği, teknolojik donanım eksiklikleri, sorumlulukların açık bir şekilde dağıtılmaması, memnuniyetsizlik, akademik ve idari personel ayrımcılığı, kayırmacılık, etik dışı davranışlar, kuruma özgü kimlik eksikliği ve değerlerin gelişmemesi olarak sıralanmaktadır. Yeniden yapılanma ve kurumsallaşmayı artırmaya dönük öneriler ise genel olarak, örgüt kültürünün kurumsallaşmayı destekleyecek şekilde oluşturulması, kurum içindeki ödül sisteminin adaletli olması, sosyalleşmenin sağlanması, stratejik planlama ile belirsizliklerin yaratacağı olumsuz etkilerin en aza indirilmesi, üniversitenin karar alma süreçlerinde daha geniş katılımlı olması, araştırma merkezlerinin kurulması, finansmanın artırılması ve mesleki gelişim çalışmaları kapsamında hizmet içi eğitim seminerlerinin düzenlenmesi olarak ifade edilmektedir.

121

Anahtar Kelimeler: yeniden yapılanma; kurumsallaşma; yükseköğretim.**Abstract**

The restructuring and institutionalization of universities are critically important for enhancing sustainability and competitiveness. The purpose of this study is to analyze the institutionalization processes of public universities established in Turkey since 2006 through document analysis. As a result of the searches conducted, three theses and three articles were included in the study and examined. The findings indicate that the perception of restructuring and institutionalization in universities is generally at a moderate level. The factors that hinder restructuring and institutionalization include a lack of solidarity, cooperation, and collaboration; weakened trust and fairness within the institution; difficulties in integration and socialization among employees; resistance to change; inadequate physical infrastructure; shortcomings in technological equipment; unclear distribution of responsibilities; dissatisfaction; discrimination between academic and administrative staff; favoritism; unethical behaviors; a lack of institution-specific identity; and the underdevelopment of values.

Recommendations to enhance restructuring and institutionalization generally include creating an organizational culture that supports institutionalization, ensuring a fair reward system within the institution, facilitating socialization, minimizing the negative impacts of uncertainties through strategic planning, increasing participation in decision-making processes, establishing research centers, enhancing funding, and organizing in-service training seminars as part of professional development efforts.

Keywords: restructuring; institutionalization; higher education.

Giriş

Eğitim kurumları, toplumsal ve ekonomik değişimlere yanıt verme ihtiyacı ve gerekliliği nedeniyle sürekli bir değişim ve dönüşüm süreci içerisindeyler (Puusa vd., 2013). Bu süreç, kurumsal yapının yeniden yapılandırılmasını ve kurumsallaşmayı içeren adımları kapsamaktadır. Bu bağlamda, yükseköğretim kurumlarında, eğitim kalitesinin artırılması, yönetim verimliliğinin sağlanması ve uluslararası rekabet gücünün yükseltilmesi gibi hedeflerle yürütülen yeniden yapılanma ve kurumsallaşma süreçleri kapsamlı bir strateji gerektirmektedir (Yıldız, 2010). Yükseköğretim kurumlarının yeniden yapılandırılması süreçlerinin başarılı olması için üst yöneticilerin bu süreci benimsemesi ve bunun için çaba harcaması, iş birlikçi bir katılımı tüm paydaşların yapılandırma sürecine dâhil edilmesi, gerçekçi hedef ve amaçların belirlenmesi, fırsat ve engellerin doğru analizi ile stratejiler geliştirilmesi ve temel iş süreçlerinin analizini içeren bir çerçeve önerilmektedir (Vaira, 2004). Söz konusu çerçeve, zorlayıcı küresel koşullar altında yeni eğitim taleplerine cevap verebilen ve farklı rekabet unsurlarıyla baş edebilen bir üniversite yapısının oluşmasına katkı sağlayacaktır. Bu noktada, üniversitelerin belirli ilke, kural, değer ve yöntemlere göre uygulamalarını sistematik hale geldiği bir yapıya kavuşması önemlidir. Üniversitelerin kurumsallaşması açısından bu sistematik yapının, üniversitenin kendine özgülüğünü kısıtlamadan ve esneklik kabiliyetini yok etmeden güçlü bir örgüt kültürü içine yerleşmesi gerekmektedir (Colbeck, 2002). Son yıllarda Türkiye'de üniversite sayısında yaşanan hızlı artış, yükseköğretim sisteminde önemli dönüşümlere yol açmıştır (Ateş, 2024). Özellikle 2006 yılı ve sonrasında kamu ve vakıf üniversitelerinde niceliksel açıdan oldukça hızlı bir artış gerçekleşmiştir. Bu bağlamda yeni açılan üniversitelerin kurumsallaşma süreçleri, yükseköğretim politikalarının etkililiğinin değerlendirilmesi açısından önemli bir yer tutmaktadır. Söz konusu yeni üniversitelerin bazıları ve/veya bazı fakülteleri, daha eski ve köklü olarak nitelendirilebileceğimiz üniversitelere bağlı olarak kurulmuştur. Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de 2006 yılı ve sonrasında kurulan kamu üniversitelerinin kurumsallaşma süreçlerini inceleyen çalışmaları doküman analizi yöntemiyle incelemektedir. Bu amaca yönelik aşağıdaki sorulara cevaplar aranmıştır:

1. Türkiye'de 2006 yılı ve sonrasında kurulan kamu üniversitelerinin kurumsallaşma süreçlerini inceleyen çalışmalarda yeniden yapılanma ve kurumsallaşma düzeyi nasıldır?
2. Türkiye'de 2006 yılı ve sonrasında kurulan kamu üniversitelerinin kurumsallaşma süreçlerini inceleyen çalışmalarda yeniden yapılanma ve kurumsallaşmaya engel olan faktörler nelerdir?
3. Türkiye'de 2006 yılı ve sonrasında kurulan kamu üniversitelerinin kurumsallaşma süreçlerini inceleyen çalışmalarda yeniden yapılanma ve kurumsallaşmayı artırmaya yönelik hangi önerilerde bulunulmuştur?

4. Yöntem

Bu çalışma, tarama modelindedir ve Türkiye’de 2006 yılı ve sonrasında kurulan kamu üniversitelerinin kurumsallaşma süreçlerini inceleyen çalışmaları kapsamaktadır. Tarama çalışmaları, geçmiş ya da güncel bir durumu doğru bir şekilde betimlemek amacıyla tasarlanmaktadır (Jans vd., 2015).

Veri toplama süreci

Çalışma, doküman incelemesi yapılarak gerçekleştirilmiştir. Doküman analizi süreci, dokümanlarda dâhil edilecek kriterleri belirleme, doküman ve veri toplama, temel analiz alanlarını belirleme, kodlama, doğrulama ve analiz etme olarak sıralanmaktadır (Altheide & Schneider, 2013).

Türkiye’de 2006 yılı ve sonrasında kurulan kamu üniversitelerinin kurumsallaşma süreçlerini inceleyen çalışmalara erişebilmek için YÖK Ulusal Tez Merkezi ve Google Akademik tarama motorları kullanılmıştır. Arama yapılırken “yükseköğretimde yeniden yapılanma”, “yükseköğretimde kurumsallaşma”, “üniversitelerde yeniden yapılanma” ve “üniversitelerde kurumsallaşma” anahtar kelimeleri kullanılmıştır. Çalışma kapsamına giren 3 tez ve 3 makale tespit edilmiştir.

Verilerin analizi

Çalışma kapsamında incelenen her bir araştırma, araştırmacı tarafından “araştırmanın adı, yazar (lar)ı, yılı, yöntemi, veri toplama araçları ve sonuçlar” başlıkları altında tabloya yerleştirilmiştir (bkz. Tablo 1). Elde edilen bilgiler, bu çalışmadaki araştırma sorularına göre kategorize edilerek sistemli bir halde raporlanmıştır.

Bulgular

Birinci araştırma problemine ilişkin bulgular

Çalışmanın birinci alt problemi “Türkiye’de 2006 yılı ve sonrasında kurulan kamu üniversitelerinin yeniden yapılanma ve kurumsallaşma süreçlerini inceleyen çalışmalarda kurumsallaşma düzeyi nasıldır?” şeklinde düzenlenmiştir.

Tablo 1

Yapılan Çalışmaların Genel Özellikleri ve Kurumsallaşma Düzeyi

Çalışmanın adı	Yazar(lar)/Yıl	Veri Kaynağı	Yöntemi	Veri araçları	toplama	Sonuçlar
Çalışanların Algılarına Göre Örgüt Kültürü ve Kurumsallaşma İlişkisi Üzerine Bir Araştırma	Genç ve Mert (2022)	Giresun Üniversitesi (Akademik ve İdari Personel)	Karma	Algılanan Kurumsallaşma Düzeyi Ölçeği, Örgüt Kültürü Ölçeği, Mesafesi Ölçeği, Belirsizlikten Kaçınma Ölçeği, Bireycilik/Topluluk Ölçeği, Kısa		Algılanan Kurumsallaşma Düzeyi Ölçek puanları “orta” düzeydedir. Örgüt kültürü ile algılanan kurumsallaşma düzeyi arasında istatistiksel olarak

					Döneme/Uzun Döneme Odaklanma Ölçeği, Açık Uçlu Soru Formu.	anlamli ve pozitif bir ilişki vardır.
Kurumsallaşma Düzeyinin Örgütsel Sessizlik Üzerine Etkisi: Bir Araştırma	Halis ve Adaloğlu Ay (2017)	Kastamonu Üniversitesi (Akademik ve İdari Personel)	Nicel	Kurumsallaşma Ölçeği, Örgütsel Sessizlik Ölçeği.	Kurumsallaşma Ölçeği puanları "orta" düzeydedir. Kurumsallaşma düzeyi ile örgütsel sessizlik arasında negatif bir ilişki vardır. Alt boyutlar itibariyle de kurumsallaşma düzeyi ile örgütsel sessizlik arasında negatif bir ilişki vardır.	
Yeni Kurulan Üniversitelerde Kurumsallaşma Süreci: Kilis 7 Aralık Üniversitesinde Bir Araştırma	Paksoy vd. (2009)	Kilis 7 Aralık Üniversitesi (İdari Personel)	Nicel	Kurumsallaşma Sürecine İlişkin Algı Anketi.	Kurumsallaşma Sürecine İlişkin Algı Anketi puanlarının ortalaması "orta" düzeydedir.	
Üniversitelerde İz Bırakma ve Kurumsallaşma	Öztürk Fidan (2018)	Ahi Üniversitesi, Kastamonu Üniversitesi (Akademik Personel)	Evran Nitel	Üniversitelerde İz Bırakma ve Kurumsallaşma Görüşme Formu.	Öğretim üyelerinin fakülteye ve mesleğe uyumunu, ortak akademik çalışma yaptıkları iş grupları sağlamaktadır. Öğretim üyeleri, destekleme-cesaretlendirme ve yönlendirme-kolaylaştırma rolünü oynamaktadırlar. Odak üniversiteden gelen yöneticilerin etkisi, uzun süreli olmakta ve devam etmektedir.	

Türkiye’de Yeni Kurulan Kamu Üniversitelerinde Kurumsallaşmanın İncelenmesi	Bozbayındır (2014)	Düzce, Namık Kemal, Nevşehir, Adıyaman, Recep Tayyip Erdoğan, Batman, Karabük, Aksaray, Ahi Evran, Sinop, Bozok, Bingöl, Osmaniye Korkut Ata, Şırnak, Ordu, Mehmet Akif Ersoy, Bartın, Erzincan, Bitlis Eren, Gümüşhane, Amasya, Çankırı Karatekin, Tunceli, Giresun, Ağrı İbrahim Çeçen, Artvin Çoruh, Bilecik, Yalova, Hitit, Kastamonu, Uşak, Karamanoğlu Mehmetbey, Kırklareli, Muş Alparslan, Siirt, Iğdır, Hakkâri, Kilis 7 Aralık, Bayburt, Ardahan, Mardin Artuklu Üniversiteleri (Akademik Personel)	Karma	Üniversite Kurumsallaşma Ölçeği, Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formu.	Üniversite Kurumsallaşma Ölçeği puanları “orta” düzeydedir. Kamu üniversitelerinin en fazla kurumsallaştıkları boyut “sorumluluk”, en az kurumsallaştıkları boyut ise “kaynak yeterliliği”dir.
Eğitim Fakültelerinin Yeniden Yapılanması ve Kurumsallaşma	Sezer Kalaycı (2006)	Çanakkale Onsekiz Mart, Balıkesir, Kocaeli, Dokuz Eylül, Süleyman Demirel, Osmangazi, Ankara, Ondokuz Mayıs, Atatürk, yüzüncü Yıl Üniversiteleri (Akademik Personel ve Öğrenci)	Nicel	Eğitim Fakültelerinin Yeniden Yapılanması ve Kurumsallaşma Düzeyi Anketi.	Akademik personelin yeniden yapılanmayla ilgili görüş ortalamaları “katılmıyorum” ve “kararsızım” derecesindedir.

Türkiye’de 2006 yılı ve sonrasında kurulan kamu üniversitelerinin yeniden yapılandırma ve kurumsallaşma süreçlerini inceleyen çalışmalar, kurumsallaşma düzeyi bulguları açısından karma ve nicel yöntemlerde genellikle “orta düzeyde” gerçekleşme raporlamışlardır. Nitel araştırma bulguları da benzer şekilde yeniden yapılanma ile birlikte kurumsallaşma düzeyinde artış görülse de bazı eksikliklerin bu süreci olumsuz yönde etkilediğini ifade etmektedirler.

İkinci araştırma problemine ilişkin bulgular

Çalışmanın ikinci alt problemi “Türkiye’de 2006 yılı ve sonrasında kurulan kamu üniversitelerinin yeniden yapılanma ve kurumsallaşma süreçlerini inceleyen çalışmalarda yeniden yapılanma ve kurumsallaşmaya engel olan faktörler nelerdir?” şeklinde düzenlenmiştir.

Tablo 2

Yapılan Çalışmalarda Yeniden Yapılanma/Kurumsallaşmaya Engel Olan Faktörler

Çalışmanın adı	Yeniden Yapılanma/Kurumsallaşmaya Engel Olan Faktörler
Çalışanların Algılarına Göre Örgüt Kültürü ve Kurumsallaşma İlişkisi Üzerine Bir Araştırma	Dayanışma, yardımlaşma ve iş birliği olmaması.
	Çalışanların samimi olması.
	Müstakil birimlerin tematik alanda yeni yeni oturması.
	Değişime olan direnç.
	Bütünleştirici bir örgüt kültürüne sahip olmama.
	Kurumlar arası hiyerarşi ve düzenlemeler.
	Kampüs alanında yaşam eksikliği.
	Sorumluluktan kaçınma.
	Yetki-görev dağılımının tam olmaması.
	Çağın gereklerini takip edememe.
	Akademik-idari personel ayrımcılığı.
	Yeni bir üniversite olmasından kaynaklanan memnuniyetsizlik.
	İstikrarsızlık.
	Fiziki yapının yetersizliği.
	Güvensizlik ve adaletsizlik.
İş bölümünün belli olmaması.	
Kurumsallaşma Düzeyinin Örgütsel Sessizlik Üzerine Etkisi: Bir Araştırma	Kural belirlemede ve kuralları uygulamada özerk olunmaması.
	Kurumun bir imaja ve Türkiye’deki diğer kurumlar içinde saygın bir konuma sahip olmaması.
	Kurumun kendine özgü özelliklerinin olmaması.
	Çalışanlar arasında iyi bir bütünleşme olmaması.
	İşe yeni başlayanların sosyalleşmesinin sağlanmaması.
Kurumun kurumsal değerlerinin ve kendine özgü bir kültürünün olmadığına inanılması.	
Kendi kararlarını alabilen bir kurum olmadığına inanılması.	
Kurumun kendine ait kurumsal kimliğe sahip olmadığına düşünülmesi.	

	Kurumun işlevsel olan kural ve prosedürlere sahip olmaması.
Yeni Kurulan Üniversitelerde Kurumsallaşma Süreci: Kilis 7 Aralık Üniversitesinde Bir Araştırma	Fiziki mekân ve teknolojik donanım eksikliği. Üniversitenin yeni kurulmuş olması. İhtiyaç duyulan personelin belli süreçlerin takip edilerek istihdam edilmesi.
Üniversitelerde İz Bırakma ve Kurumsallaşma	Kayırmacılık ve bencillik gibi etik dışı davranışların olması. Anabilim dalı başkanlarının, öğretim üyelerinin derslerine girip girmediğini takip edip denetlemesi. Yükseköğretim Kurulu'nun politikalarına ve koymuş olduğu standartlara uyma baskısı altında olunması.
Türkiye'de Yeni Kurulan Kamu Üniversitelerindeki Kurumsallaşmanın İncelenmesi	Personel eksikliği. Bilimsel çalışmalara desteğin olmaması. Şehrin özelliklerinden kaynaklı sorunlar. İdeolojik yakınlığa göre görev verilmesi. Çatışmaların çözülememesi. Kurum kültürünün oluşmaması. Oryantasyon programının olmaması. Görevlerin açık ve net olmaması. Kütüphane ve sosyal alanların yetersizliği.
Eğitim Fakültelerinin Yeniden Yapılanması ve Kurumsallaşma	Program değişikliği ve uygulamaları. Bürokratik yönetim modelinin uygulanması. Katılımcı örgütsel yapının yetersizliği. İhtiyaca uygun mesleki gelişim çalışmalarının yetersizliği.

Yapılan çalışmalarda, yeniden yapılanma ve kurumsallaşmaya engel olan faktörler incelendiğinde, dayanışma, yardımlaşma ve iş birliğinin eksikliği, çalışanlar arasındaki bütünleşme ve sosyalleşmenin sağlanamaması gibi sosyal engeller, kurum içindeki güven ve adalet duygusunun zayıflığı gibi durumların söz konusu olduğu görülmektedir. Ayrıca değişime olan direnç ve yeni tematik alanların oturmamış olmasının yeniliklerin uygulanmasını zorlaştırması da yeniden yapılanma ve kurumsallaşmayı engelleyen faktörler olarak belirlenmiştir. Fiziki yapının yetersizliği, teknolojik donanım eksiklikleri ve sorumlulukların açık bir şekilde dağıtılmaması, işleyişi aksatmakta ve çalışanlarda memnuniyetsizliğe yol açmaktadır. Akademik ve idari personel ayrımcılığı, kayırmacılık, etik dışı davranışlar ve bürokratik yönetim anlayışı da kurum kültürünün oluşmasına engel olurken, kuruma özgü kimlik ve değerlerin gelişmemesi de bu faktörler arasında yer almaktadır.

Üçüncü araştırma problemine ilişkin bulgular

Çalışmanın üçüncü alt problemi “Türkiye’de 2006 yılı ve sonrasında kurulan kamu üniversitelerinin kurumsallaşma süreçlerini inceleyen çalışmalarda yeniden yapılanma ve kurumsallaşmayı artırmaya yönelik hangi önerilerde bulunulmuştur?” şeklinde düzenlenmiştir.

Tablo 3

Yapılan Çalışmalarda Yeniden Yapılanma/Kurumsallaşmayı Artırmaya Yönelik Öneriler

Çalışmanın adı	Yeniden Yapılanma/Kurumsallaşmayı Artırmaya Yönelik Öneriler
Çalışanların Algılarına Göre Örgüt Kültürü ve Kurumsallaşma İlişkisi Üzerine Bir Araştırma	Örgütsel kültürün kurumsallaşmayı destekleyecek şekilde oluşturulmasına özen gösterilmelidir ve gelişim süreçlerine müdahale edilmelidir. Kurumsallaşmanın temel bileşenlerinin örgüt kültürü ile bütünleştirilmesi yönünde çaba sarf edilmelidir. Örgüt içi ödüllendirmelerde kurumsallaşma politikalarını kolaylaştıran ve etkili olmasına destek olan çalışanlar önceliklendirilmelidir. Kurumsallaşmaya aykırı olan faaliyetler engellenmeli, gerekirse yaptırım uygulanmalıdır. Güç mesafesinin ve bireycilik/toplumculuk düzeyinin kurumsallaşmayı engellemesi önlenmelidir. Stratejik planlama faaliyetleriyle belirsizliklerin ortaya çıkarabileceği olumsuzluklar en aza indirmelidir.
Kurumsallaşma Düzeyinin Örgütsel Sessizlik Üzerine Etkisi: Bir Araştırma	Çalışanların formalleşme açısından yasa, yönetmelik ve yönerge olarak tanımlayabileceğimiz bilgi ve dokümanların varlığına ilişkin algılarının artırılması gerekmektedir. Kurum kültürünün oluşması için üniversitenin yönetim kademesinde bulunan öğretim üyelerini kaynaştırmaya yönelik çeşitli etkinlikler yapılmalıdır. Çalışanlara kendi iş süreçlerinde söz hakkı tanınmalı ve onların görüşlerine daha fazla önem verilmelidir. Toplumla bütünleşen bir üniversite ortamı sağlanması yönünde çalışmalar yapılmalıdır.
Yeni Üniversitelerde Kurumsallaşma Kilis 7 Üniversitesinde Araştırma	Kurulan Süreci: Aralık Bir İlgili mevzuata ilişkin bilgi ve doküman varlığı artırılmalıdır. Devletin üniversitelere sağladığı bütçe ve üniversite-sanayi işbirliği ile projeler artırılmalıdır. Personelin kendilerini geliştirme fırsatı bulması sağlanmalıdır. Kariyer fırsatları artırılmalıdır.
Üniversitelerde İz Bırakma ve Kurumsallaşma	Daha eski ve köklü olan odak üniversite ile yeni kurulan yavru birim arasındaki usta-çırak ilişkisi desteklenmelidir. Odak üniversitelerin destekleme-cesaretlendirme rolü ve yönlendirme-kolaylaştırma rolünün varlığı artırılmalıdır. Daha eski ve köklü olan odak üniversiteler model olmalıdır.

Türkiye’de Yeni Kurulan Kamu Üniversitelerindeki Kurumsallaşmanın İncelenmesi	Öğretim üyesi sayısının ve fiziksel alt yapının yer aldığı uzun vadeli yükseköğretim planı hazırlanmalıdır. Şehrin sosyoekonomik düzeyi ve yaşam kalitesini artıracak çalışmalar yapılmalıdır. Araştırma merkezleri kurularak sanayi ve toplum kuruluşları ile iş birliği yapılmalı ve üniversiteye finansman sağlanmalıdır. Yapılacak işler standart hale getirilmeli, keyfiyetten uzak hukuk ve kurallara bağlı yönetilmeli, kurallar ve yönetmelikler şeffaf şekilde uygulanmalı, hesap verilebilirlik artırılmalıdır. Stratejik planlar ve eylem planları yapılmalıdır.
Eğitim Fakültelerinin Yeniden Yapılanması ve Kurumsallaşma	Öğretim programları daha nitelikli, deneyimli ve alanında uzman grupların görüşlerine başvurularak yeniden düzenlenmeli ve sürekli olarak ihtiyacı karşılayacak şekilde yenilenmelidir. Daha geniş katımlı örgütsel yapılanmaya gidilmelidir. Hizmet içi eğitim seminerlerine sistematik olarak yapılmalı, yeterli bilgi ve beceriye sahip olmayan öğretim elemanları hizmet içi seminerlerle yetiştirilmelidir.

Yapılan çalışmalarda yeniden yapılanma ve kurumsallaşmayı artırmaya dönük öneriler incelendiğinde, örgüt kültürünün kurumsallaşmayı destekleyecek şekilde oluşturulması ve bu sürece müdahil olunmasının kritik önem taşıdığı anlaşılmaktadır. Kurum içindeki çalışanların ödüllendirilmesi, kurumsallaşmaya katkı sağlayan faaliyetler üzerinden yapılmalı ve kurumsal değerlerin gelişimine zarar verebilecek davranışlar engellenmelidir. Ayrıca, stratejik planlama ile belirsizliklerin yaratacağı olumsuz etkilerin en aza indirilmesi, çalışanların formalleşmeye ilişkin bilgi düzeyi artırılması, kurumlar arasında usta-çırak ilişkisinin güçlendirilerek, köklü üniversitelerin, yeni kurulan üniversitelere model olması da ifade edilen önerilerdendir. Üniversitenin karar alma süreçlerinde, daha geniş katımlı bir örgütsel yapıya gidilmesi ve öğretim üyelerine söz hakkı tanınarak görüşlerine önem verilmesi de önemli bir tavsiye olarak belirtilmektedir. Ayrıca, üniversite-sanayi iş birliği ve devletin sağladığı bütçe desteği ile araştırma merkezlerinin kurulmasının, finansman sağlamanın yanı sıra sanayi ile güçlü ilişkiler geliştirilmesine olanak tanıyacağı belirtilmektedir. Ayrıca, mesleki gelişim çalışmaları kapsamında hizmet içi eğitim seminerlerinin düzenlenmesi de dikkat çeken öneriler arasında yer almaktadır.

Tartışma ve Sonuç

Kurumsallaşma ve yeniden yapılanma süreçlerini engelleyen pek çok faktör, kurumların sürdürülebilir gelişimini sekteye uğratmaktadır. Bu nedenle söz konusu faktörlerin belirlenerek ortadan kaldırılması veya en azından önleyici tedbirlerin alınması, kurumların etkililiği ve verimliliği açısından oldukça önemlidir. Bu bağlamda, mevcut çalışmada, Türkiye’de 2006 yılı ve sonrasında kurulan kamu üniversitelerinin kurumsallaşma süreçlerini inceleyen çalışmaları doküman analizi yöntemiyle incelenmesi amaçlanmıştır. Elde edilen bir bulgu, kurumsallaşma düzeyinin karma ve nicel yöntemler ile yapılan araştırmalarda genellikle “orta düzeyde” gerçekleşmesidir.

Nitel araştırma bulguları da benzer şekilde yeniden yapılanma ile birlikte kurumsallaşma düzeyinde artış görüldüğü ve bazı eksikliklerin bu süreci olumsuz yönde etkilediğini ifade etmektedirler. Kurumsallaşma üniversitelerde önemli bir değişim sürecini başlatacağı için uzun bir zaman sürecini ve sabrı gerektirir (Paksoy vd., 2009). Çünkü kurumsallaşma rutin davranış, ilke ve normlardan oluşmaktadır ve bunlar üniversitedeki herkesin zaman içinde tekrarladığı ve aynı şekilde anlamlandırdıkları bir süreci oluşturmaktadır (Bennett & Thompson, 2011). Yeniden yapılanma ve kurumsallaşmaya engel olan faktörlerden elde edilen bulgular, genel olarak, dayanışma, yardımlaşma ve iş birliğinin eksikliği, çalışanlar arasındaki bütünleşme ve sosyalleşmenin sağlanamaması gibi sosyal engeller, kurum içindeki güven ve adalet duygusunun zayıflığı, değişime olan direnç, fiziki yapının yetersizliği, teknolojik donanım eksiklikleri, sorumlulukların açık bir şekilde dağıtılmaması, memnuniyetsizlik, akademik ve idari personel ayrımcılığı, kayırmacılık, etik dışı davranışlar, bürokratik yönetim anlayışı, kuruma özgü kimlik eksikliği ve değerlerin gelişmemesi olarak sıralanabilir. Üniversitelerin yeniden yapılanması ve/veya kurumsallaşması için güçlü ve olumlu imaj çalışmalarının yürütülmesinin, personelin örgütünü değerli hissetmesine ve bağlılık geliştirmesine katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca kıdemli ve işe yeni başlayan personellerin sosyalleşmesi için oryantasyon programlarının yanı sıra sosyal ve kültürel etkinliklerin düzenlenmesi faydalı olacaktır (Brent & Lunden, 2009). Böylece kurumsal değerlerin oluşma ve yaygınlaşma süreci sağlanabilecektir. Yeni kurulan üniversitelerde bir imajın oluşmasına rehberlik etmesi için eski ve köklü üniversitelerden destekleme ve yönlendirme konusunda danışmanlık alınabilir. Bu üniversiteler, zaman içerisinde uygun ve uygun olmayan, işe yarar ve işe yaramayan olarak çeşitli sınavlardan geçen örgüt kültürü unsurlarının çerçevesini belirlemişlerdir. Yeni kurulan üniversiteler başlangıçta bu şekilde test edilmiş kültürleri benimseyebilir, daha sonra kendilerine özgü bir kültür oluşturmaları sağlanabilir. Olumlu bir kurumsal imaj yaratmak bir diğer önemli husustur. Güçlü bir itibar, üniversitelerin daha iyi öğretim üyeleri, öğrenciler ve fonlar çekmesine yardımcı olur. Bu imajı oluşturmak için üniversiteler, akademik topluluk içinde ve kamuoyunda başarılarını, değerlerini ve misyonlarını aktif olarak tanıtmalıdır (Greenwood & Hinings, 1996). Bir diğer bulgu, bazı yeni üniversitelerdeki fiziki kaynak eksikliğidir. Üniversitelerin idari personellerine alternatif kaynak yaratma konusunda hizmet içi eğitimler verilerek bu konuda farkındalık ve girişimcilik uygulamaları becerisi kazandırılabilir. Yeniden yapılanma ve kurumsallaşmayı artırmaya dönük öneriler incelendiğinde, genel olarak, örgüt kültürünün kurumsallaşmayı destekleyecek şekilde oluşturulması, kurum içindeki ödül sisteminin adaletli olması, stratejik planlama ile belirsizliklerin yaratacağı olumsuz etkilerin en aza indirilmesi, çalışanların formalleşmeye ilişkin bilgi düzeyi artırılması, üniversitenin karar alma süreçlerinde daha geniş katılımlı bir örgütsel yapıya gidilmesi ve öğretim üyelerine söz hakkı tanınarak görüşlerine önem verilmesi üniversite-sanayi iş birliği ve devletin sağladığı bütçe desteği ile araştırma merkezlerinin kurulması, finansman sağlamanın yanı sıra sanayi ile güçlü ilişkiler geliştirilmesi ve mesleki gelişim çalışmaları kapsamında hizmet içi eğitim seminerlerinin düzenlenmesi yer almaktadır (Ross, 1995). Sürekli mesleki gelişim programları, personelin örgütsel yapıdaki değişikliklere uyum sağlamasına ve kurum içinde daha etkili bir şekilde çalışmasına yardımcı olacaktır. Çalışmalarda bu önerilere katılmakta birlikte, özellikle Yükseköğretim Kurulu'nun üniversitelerin kurumsallaşma sürecinde yaşadıkları sorunların ortadan kaldırılmasına yönelik çalışmalar yapması önemli bir çözüm adımı olarak görülmektedir.

Kaynakça

- Altheide, D., & Schneider, C. (2013). *Qualitative media analysis*. Sage. <https://doi.org/10.4135/9781452270043>
- Ateş, H. (2024). Türkiye’de yükseköğretim finansmanının kaynağı ve bu kaynağın yönetiminde süreklilik nasıl sağlanabilir? *Turkish Studies-Economics, Finance, Politics*, 19(1), 97-124. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.71455>
- Bennett, J. V., & Thompson, H. C. (2011). Changing district priorities for school–business collaboration: Superintendent agency and capacity for institutionalization. *Educational Administration Quarterly*, 47(5), 826-868. <https://doi.org/10.1177/0013161X11417125>
- Bozbayındır, F. (2014). *Türkiye’de yeni kurulan kamu üniversitelerindeki kurumsallaşmanın incelenmesi* (Doktora Tezi). Gaziantep Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Gaziantep.
- Brent, B. O., & Lunden, S. (2009). Much ado about very little: The benefits and costs of school-based commercial activities. *Leadership and Policy in Schools*, 8, 307-336. <https://doi.org/10.1080/15700760802488619>.
- Colbeck, C. L. (2002). Assessing institutionalization of curricular and pedagogical reforms. *Research in Higher Education*, 43(4), 397-421. <https://doi.org/10.1023/A:1015594432215>
- Genç, K. Y., & Mert, F. (2022). Çalışanların algılarına göre örgüt kültürü ve kurumsallaşma ilişkisi üzerine bir araştırma. *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 8(1), 181-198. <https://doi.org/10.46849/guiibd.1121042>
- Greenwood, R., & Hinings, C. R. (1996). Understanding radical organizational change: Bringing together the old and the new institutionalism. *Academy of Management Review*, 21(4), 1022-1054. <https://doi.org/10.2307/259163>
- Halis, M., & Adaloğlu Ay, D. (2017). Kurumsallaşma düzeyinin örgütsel sessizlik üzerine etkisi: Bir araştırma. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 18(2), 43-62.
- Jans, M., Meyers, M., & Fricker, S. (2015). Social science survey methodology training: Understanding the past and assessing the present to shape our future. *Survey Practice*, 8(2). <https://doi.org/10.29115/SP-2015-0007>
- Öztürk Fidan, İ. (2018). *Üniversitelerde iz bırakma ve kurumsallaşma* (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Paksoy, M., Soysal, A., & Özçalıcı, M. (2009). Yeni kurulan üniversitelerde kurumsallaşma süreci: Kilis 7 Aralık Üniversitesi’nde bir araştırma. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 1(1), 101-115. <https://doi.org/10.20990/aacd.43916>
- Puusa, A., Kuittinen, M., & Kuusela, P. (2013). Paradoxical change and construction of identity in an educational organization. *Educational Management Administration & Leadership*, 41(2), 165-178. <https://doi.org/10.1177/1741143212468347>

- Ross, J. A. (1995). Professional development schools: Prospects for institutionalization. *Teaching and Teacher Education*, 11(2), 195-201. [https://doi.org/10.1016/0742-051X\(95\)00001-Z](https://doi.org/10.1016/0742-051X(95)00001-Z)
- Sezer Kalaycı, S. (2006). *Eğitim fakültelerinin yeniden yapılanması ve kurumsallaşma* (Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.
- Vaira, M. (2004). Globalization and higher education organizational change: A framework for analysis. *Higher Education* 48, 483–510. <https://doi.org/10.1023/B:HIGH.0000046711.31908.e5>
- Yıldız, E. (2010). *Kurumsallaşma çabalarının örgütsel performansa etkisi: Perakende sektöründe bir uygulama* (Yüksek Lisans tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ
Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu Müdürlüğü

Sayı : E-33880316-000-2400291065
Konu : Kongre Bilim ve Düzenleme
Kurulu Üyeliği (Doç. Dr. Tamer
TURGUT)

09.09.2024

DAĞITIM YERLERİNE

İlgi : 09.09.2024 tarihli ve E-33880316-000-2400290741 sayılı belge.

Bölümünüz öğretim üyelerinden **Doç.Dr. Tamer TURGUT**'un Ases Kongre Organizasyon tarafından düzenlenen ve 13-15 Eylül 2024 tarihlerinde gerçekleşecek olan Uluslararası Karadeniz Bilimsel Çalışmalar Kongresinin bilim kurulunda görev almak isteğine dair talebi Müdürlüğümüzce değerlendirilmiş ve uygun görülmüştür.

Bilgilerinize rica ederim.

Prof.Dr. Abdulkadir KAN
Yüksekokul Müdürü

Dağıtım:

Gereği:

Gıda İşleme Bölümü Başkanlığına
Sayın Doç.Dr. Tamer TURGUT

Bu belge, güvenli elektronik imza ile imzalanmıştır.

Do rulama Kodu: 10bc8f5a-672c-42b2-9593-23ec6ab83c87
Atatürk Üniversitesi Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu
Müdürlüğü 25240 Erzurum
Tel: +90 442 2312500

Do rulama Adresi: <https://www.turkiye.gov.tr/ataurk-universitesi-ebys>

E-Posta: umit.yilmaz@atauni.edu.tr
Faks: +90 442 2312503

30.09.2024

ISBN: '978-625-94535-8-3'

ASES PUBLICATIONS – 2024©